

May *1918.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 245.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि
अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

ON Anumânajâgadîŝî, Pratyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshânumânamâthurî, Vyutpattivâda, Ŝaktivâda, Muktivâda, Ŝabdaŝaktiprakâŝikâ and Kusumânjalî

By Kâlîŝankara Siddhânta Vâgîŝa

Edited by Pandita Vindhyeŝvarîprasada Dvivedin,
LIBRARIAN GOVT SANSKRIT COLLEGE, BENARES, AND
Nyâyâcharya Vâmâcharan Bhattâchârya,
Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS III-२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.
AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२४५

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७आनकाः८
अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

५ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

॥ श्रीः ॥

—:०:—

क्रोडपत्रसंग्रहस्य

प्रथमे खण्डे द्वितीये खण्डे च

मुद्रितस्य विज्ञापनस्यावशेषः ।

न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यं श्रुतिस्मृतिपुराणतन्त्रादिषु विस्तरेण प्रतिपादितमिति विदितमस्त्येव दार्शनिकानां महापण्डितानाम् तद्यथोपलब्धं निरूपितमस्माभिर्न्यायवार्त्तिकभूमिकायाम् । यत्तु नैयायिकवरैर्नास्तिकमुखभञ्जनार्थं शुष्कतर्कयुक्तयः प्रदर्शितास्ताश्चास्तिकदर्शनेष्वपि "मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने" इत्याभाणकेन आपतिता इति न्यायनिन्दापातोऽपि क्वचिज्जात इति तस्य शङ्कासमाधिपूर्वकमुद्धारोऽपि आचार्यैः प्रदर्शितः सोऽपि न्यायवार्त्तिकभूमिकायां प्रदर्शितोऽस्माभिः । इदमपि न्यायमाहात्म्यमन्वर्थमेव न त्वर्थवादरूपं यद् गोतममहर्षिप्रणीतपञ्चाध्याय्यात्मकन्यायशास्त्रस्थमेकमेव पञ्चदशाक्षरात्मकं "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी"ति सूत्रमवलम्ब्य तस्योपबृंहणरूपं श्लोकद्वादशसाहस्र्यात्मकं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थं निर्मितवन्तो गङ्गेशोपाध्यायाः स चेदानीं मिथिला—वङ्ग—द्रविडादिदेशीयैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्याख्यातः क्रोडपत्रविवेचनादिभिरलङ्कृत इति श्लोकानां लक्षाणामष्टाविंशत्योपबृंहित उपलभ्यत इति निरूपितमेव प्रथमखण्डविज्ञापने ।

अविज्ञातन्यायमहिमानः पल्लवग्राहिपाण्डित्येनैव नैयायिकं-मन्या अभिनवदार्शनिका अमुं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थं नवीन-न्यायत्वेन व्यवहरन्तीति लीलायितमासीदेव किन्तु सूत्राण्येवा-नवास्थितानि विशकलितानि भाष्यवार्त्तिकादीनि तु नवीनानि अकर्मण्यानि अन्ये च तत्सम्बन्धिनो ग्रन्था नवीनानां प्रलापा एवेत्यादिना न्यायस्य समूलोच्छेदं कर्तुमिच्छन्तीति पीडयन्ति नैयायिकवृद्धान् । तत्सन्तोष्टव्यं यद्बौद्धैर्दुरुच्छेदचेष्टितैर्जैनादिभिरपि प्रत्येकन्यायसिद्धान्तसिद्धपदार्थानां समालोचनैरुद्देशलक्षणपरीक्षात्मकानुबन्धनिबद्धसूत्रतद्भाष्यस्थप्रत्येक-वाक्यखण्डनैर्न्यायोच्छेदमिच्छद्भिरद्यावधि किं कृतं का वा क्षति-र्जातेति ? किमन्यैरिति । अत्रोक्तं रघुनाथतार्किकशिरोमणि-भिरनुमानचिन्तामणिदीधितौ ।

"न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥" इति

एवमुदयनाचार्य-श्रीहर्षादिभिस्तत्रतत्र प्रतिपादितमेव ।

तत्र संपूर्णतत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो यथोपलब्धव्याख्यासहितो वङ्गदेशस्थ-एशिआटिक्सोसाइटीसभया प्रकाशितः । अनुमान-दीधितिसंवलितं जागदीशीव्याख्यानुगतं गादाधरीव्याख्यावि-भूषितं च तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थानुमानखण्डमस्यामेव चौखम्बा-संस्कृतसीरीजसञ्ज्ञिकायां पुस्तकावल्यां मुद्रितमेव । क्रोडप-त्रेष्वपि सर्वोत्तमस्य काचित्कगोलोकनाथीयविवेचनोद्धृतटिप्पणी-सहितस्य श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशप्रणीतस्य यथोपलब्धस्य क्रोडपत्रस्य मुद्रणेन प्रकाशो भवत्येवेति सुविदितमस्ति । अतः परं "वादार्थसंग्रहो" मुद्रितो भविष्यति । ते च वादार्था मैथिल—वङ्गदेशीय—द्रविडदेशीयपण्डितनिर्मिताः प्रत्येकप्रधान—प्रकीर्ण—विशकलित—पदार्थनिरूपणपराः १७५ संख्याका मम निकटे वर्तन्ते । एतेषां विस्तरेण निरूपणं तद्भूमिकायां करिष्यामीति इदानीं सूचीपत्रादेव प्रसीदन्तु दार्शनिका महानुभावा इति शम् ।

अत्र केचिद्वादाः कर्तृभेदेन द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा अपि वर्तन्ते। वादार्थात् परं न्यायोपबृंहणमिदानींपर्यन्तं किमपि न जातमिति वादार्थेष्वेव पर्यवसानं दृश्यत इत्यस्माभिरप्यत्रैव विश्रम्यत इति शिवम्।

सरस्वतीभवने
गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज
बनारस
३।८।१९१६

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

योगितारूपायाः प्रतिबन्धकतायाः प्रतिबध्यभेदेऽपि भेदाभावात् एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यात् । तथा च वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं यद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववदितिज्ञानं तदनिरूपिता न वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता भवतीति वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानस्य संग्रहो न जायते अतः प्रतिबध्यतायां तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं निवेशितम् तथा च वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया एव तादृशत्वात् तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायैव वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानद्वययोः संग्रहात् । न च तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयमेवं च वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववद्धेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च वह्नित्वे इतिज्ञाननिरूपितत्वस्य वह्नित्वधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि निरुक्तज्ञानयोर्हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यत्वविरहात् न तादृशप्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्यासंग्रह इति वाच्यम् । यत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशवह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वात्तत्प्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्य संग्रहापत्तेः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानात्मकत्वविशेषणदानेन तादृशापत्तिवारणसम्भवे यत्र ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यता ज्ञेयत्वं च हेतुस्तत्र ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वाव-

च्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि धर्मितावच्छेदकतानात्मकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वात्तदाश्रयस्याप्यनुमितिहेतुत्वापत्तिः धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वस्यैव विशेष्यताभिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयितायां निवेशे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वे इति ज्ञानस्यापि तादृशविषयिताशून्यतया तन्निरूपितैव वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता न तदनिरूपितेति तादृशप्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्यासंग्रहापत्तेरिति ध्येयम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानवारणाय निवेशितम् । ननु अभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यातया वह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाश्च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं यदभावो हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानं यच्चाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् इति ज्ञानम् एतदन्यतरनिरूपिततया तादृशप्रतिबध्यताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वविशेषणेनैव वारणसम्भवात् तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायाभावो न हेतुसमानाधिकरणः वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानान्नानुमित्यापत्तिरिति कथं तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छिन्नत्वं गुरुतरं निवेशितमिति चेन्न यत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपिततया तत्प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-

योगितावच्छेदककालीनवह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति-ज्ञानादनुमित्यापत्तिरतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वं निवेशनीयम् । एवं च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानस्यावच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यत्वेन तदनिरूपितत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वकालीनवह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नधर्मिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरहात् न तत्प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गः । एवं च हेतु समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वं प्रमेयमितिज्ञानस्यापि अवच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यत्वेन तदनिरूपितत्वस्य वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् वह्नित्वं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानस्याप्यसंग्रहापत्तिरतः प्रतिबध्यतायां तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे च भेप्रतियोगिप्रकारितायाम् अवच्छेदकतानात्मकमिव भेददानुयोगिप्रकारितायामपि अवच्छेदकतानात्मकत्वस्य निवेशनीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वं प्रमेयमिति ज्ञानीयावच्छेदकत्वप्रकारिताया अवच्छेदकतानात्मकत्वविरहेण अवच्छेदकतानात्मिका या ज्ञानान्तरीया प्रकारिता तदनवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वधर्म्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां सत्त्वान्न तादृशप्रतिबध्यताया असंग्रहः । न च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वाश्रयवान् इत्यत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं तादृशावच्छेदककालीनवह्नित्वम् अभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानं तन्निरूपित-

प्रतिबन्धकतामादाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदककालनिवह्नित्वम-भावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानान्नानुमितिरिति वाच्यम् एवं सति प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादित्यत्र प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या प्रतिवध्यदिशि साध्यतावच्छेदकमनिवेश्य पटत्वादिधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतामादाय तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो निश्चयत्वघटकीभूतो भेदस्तत्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकाविशेषिताकज्ञानमादाय ग्रन्थकृतोऽनुगमस्यासंगत्यापत्तेः । एवं वह्नित्वत्वधर्मिकावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वेन प्रतिवध्यत्वे वह्नित्वत्वघटकीभूतवह्नीतरावृत्तित्वादेरखण्डस्य निवेशे इतरत्वप्रतियोगिनि वह्नित्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमस्यासंग्रहः अतः साध्यतावच्छेदकताघटकपदार्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालित्वमेव निवेशनीयम् । तथा च महागौरवमिति साध्यतावच्छेदकविषयितामनिवेश्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यत्वस्य ज्ञाने निवेश एव लाघवमित्यस्याधिकाविवेचनाऽस्मत्पत्रान्तरेऽनुसन्धेया इति ।

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धूमवांश्च पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । यदि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकविषयता तन्निरूपिता याधिकरणविषयता तन्निरूपिता या वृत्तित्वविषयता तन्निरूपिता या धूमत्वावच्छिन्नाविषयता तन्निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन कारणत्वोपगमात् न तादृशसमूहालम्बनज्ञानादनुमित्यापत्तिः तादृशसमूहालम्बनज्ञाने तादृशनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकत्वविरहात् । न च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तद्भिन्नेन

वावच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानितिविशेषणतावच्छेदकांशे संशयाकारे विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानेऽपि सत्त्वात् तज्ज्ञानमादायानुमित्यापत्तिरितिवाच्यं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकीभूतविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताया विषयता तन्निरूपिताधिकरणविषयता इत्यादिक्रमेणानुगमे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्मकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववता वह्नित्वेनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः तादृशज्ञानीयहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्तावच्छिन्नतया प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभावत्वावच्छिन्नाया अपरकोटितायाश्च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारतात्वेन तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशसंसर्गीयप्रकारताया अपि न तादृशप्रतिबन्धकातावच्छेदकविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदासीनविषयतायामेव तदनिरूपितत्वस्य तादृशविषयतायां सत्त्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् वा इति संशयीयविषयताद्वयोरपि न तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्याविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वाविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छि-

न्नविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदासीनविषयतायामेव तदनिरूपितत्वस्य तादृशसंशयीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतायां सत्त्वात् तस्मादनुमित्यापत्तिः अधिकं त्वित्यादिन्यायेन यथा महानसीयवह्निसामान्याभाववान् पर्वत इति संशयो भवति तथा महानसीयवह्निमान् प्रमेयात्मकवह्निसामान्याभाववान् इति संशयोऽपि प्रतियोग्यंशेऽभावांशेऽधिकमवगाह्य जायते तत्तुल्यन्यायेन तथा उक्तसंशयेऽपि विवादाभाव इति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयसाधारणैकनिश्चयत्वं सम्भवति इति पृथक् पृथक् निश्चयत्वप्रवेशेनानुगतरूपेण न सम्भवति इति दोषः इदन्तु चिन्त्यते इत्यादिना जगदीशेनोक्तः । ननु घटत्वत्वावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्ताबुद्धिं प्रति घटत्वत्वधर्मितावच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकानिश्चयघटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति तथाहि घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वमिति बुद्ध्युत्पादात् घटत्वत्वावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयम् । एवं च घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चये तादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वबुद्ध्युत्पादापत्तिरतो घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टघटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् अपरं च घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावाभाववति घटत्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन तथा चावच्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छि-

न्ना या प्रतिबन्धकता तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अवच्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रकारतायां न सम्भवतीति कथं जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावग्रहात् जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकविधेयताकानुमित्युत्पादः इति चेन्न निरुक्तावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तदवच्छेदकीभूतविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यिताकज्ञानत्वेनानुगमान्न दोषः तथा चावच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधारणतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां विशिष्य उत्तेजकत्वानुरोधेन एकप्रतिबन्धकत्वासम्भवेऽपि अवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधारणतादृशावच्छेकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञानाद्यभावस्यानिवेशात् ऐक्यसम्भवेनावच्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्ना याऽवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदिका या सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयिता तदवच्छिन्ना सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धकता निश्चयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगिविधया तदवच्छेदिका या प्रकारिता तदवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकविषयितायां वर्तत इत्यपरानुगमपन्थाः ।

यत्समानाधिकरणा यावन्तो धर्माः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वम् । अत्र यावत्त्वस्य व्यापकत्वं विना दुर्वचत्वात् यत्सामानाधिकरण्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यसामानाधिकरण्यत्वं तत्त्वमेव व्याप्तिः । अत्र यदधिकरणनिरूपितवृत्तित्ववत्त्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषसम्बन्धेन वक्तव्यम् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसामानाधिकरण्यवति घटाभावे वह्न्यनधिकरणावच्छेदेन वह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् वह्निसामानाधिकरण्येऽपि धूमसामानाधिकरण्यव्यापकत्वानुपपत्तिः ।

किन्तु बाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रैव लक्षणसमन्वयः सम्भवति वाच्यत्वानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या वाच्यत्वसामानाधिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् एवं च वह्निमान् धूमादित्यत्र घटाभावेऽपि धूमसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया घटाभावेऽपि निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यवत्ताप्रसिद्धिः पर्वतनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादावपि कालिकसंबन्धेन यत्तद्व्यक्त्यधिकरणं सृष्टिकालादि तदवच्छेदेन धूमाधिकरणनिरूपितत्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसत्त्वात् तद्व्यक्तित्वे हेत्वधिकरणनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषणाधिकरणत्वाप्रसिद्धिः अतः साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकं हेतुसामानाधिकरण्याभावत्वे विवक्षितम् अत्र साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण वक्तव्यम् अन्यथा वह्न्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वह्निसामानाधिकरण्याभाववति घटाभावे धूमसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् अव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेः अतः पूर्वलक्षणेऽपि व्यापकताघटकहेतुसामानाधिकरण्यवद्वृत्तित्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेणोच्यते तदा धूमसामानाधिकरण्यवति घटाभावे निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन वह्निसामानाधिकरण्याभावस्यासत्त्वात् नाव्याप्तिरितिगुरुतरलक्षणारम्भेत्यर्थः । अत्राभावत्वरूपव्याप्यावृत्तिसाधारणरूपेण यद्यव्याप्यवृत्तेः वह्निसामानाधिकरण्याभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वं तदा वह्निसामानाधिकरण्याभावोऽपि अभावत्वेन घटा रभावे निरवच्छिन्नवृत्तिको भवति इत्यव्याप्तिवारणं न जायते अत एव हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणसम्भवे हेतुसामानाधिकरण्यव्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्येऽनुसरणं दीधितिकृतो विरुध्येत तत्रापि अभावत्वेन कपिसंयोगाभावस्य वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वसम्भावनयैव तादृशलक्षणं परित्यक्तम् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः अतः साध्याधिकरणवृत्तयो यावत्योऽव्यक्तयः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटव्यापकता-

वच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटत्वे निवेशनीयम् एवमेव प्रकारोऽवच्छेदकत्वनिरुक्तिशेषे जगदीशेन प्रपञ्चितः । इदं तु बोध्यम । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्यत्वस्य व्याप्यवृत्तितया हेतुसामानाधिकरण्यत्वव्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यत्वे विवक्षायां सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वनिबन्धनो जगदीशोक्तदोषो न सङ्गच्छते किंतु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता व्याप्त्यनुगमजागदीशीपत्रिका सम्पूर्णा ।

अथ तर्कजागदीशीक्रोडपत्रम्।

स्वारसिकापादकवत्तायास्तर्ककारणीभूतेनापादकाभावव्याप्या-पाद्याभाववत्तानिश्चयेनापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्या-भाववत्ताानिश्चयेनापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनैव वा प्र-तिबन्धादाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाः प्रतिबन्ध एव फलं भवति अनि-ष्टप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादा-हार्यशङ्काया अनुत्पाद इति च मिश्रादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति जगदीशः। अथापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयस्य तर्कका-रणत्वमेवासिद्धं पक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयबाधनिश्च-ययोरेव हेतुत्वात् न च सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यापादकवत्ताज्ञान-सम्पादकतयैव तस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् आहार्यापादकव-त्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनैवेत्यनेनापादकाभाववत्तानिश्चयस्यै-वाहार्यसम्पादकत्वेनाभिधानात् । न च वस्तुगत्याहार्यसम्पाद-कं तत्र वर्तत एवेति तत्र सम्पादकतया तर्ककारणमपि तत्र वर्तत इति वाच्यम आहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकत्वेऽपि तर्ककारणत्वासम्भवादन्यथा तत्सम्पादकेच्छादेरपि तत्कारणत्वा-पत्तेः । न च तर्ककारणीभूतेत्यनेनाहार्यापादकनिश्चयस्य तर्क-कारणत्वं ग्रन्थकृदभिमतं न विरुध्येतेति वाच्यम् । तेन स-मं तस्यान्वयस्यैवासिद्धेस्तृतीयान्तदलेनैवान्वयादिति चेन्न एतन्मते विपर्ययानुमित्यर्थमापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानि-श्चयस्यावश्यकत्वेन कारणत्वसम्भवात् । न च विपर्ययानुमि-त्यर्थं तस्यावश्यकत्वेऽपि कुतस्तर्कं प्रति तस्य हेतुत्वमिति वा-च्यम् तर्कं प्रति तस्याहेतुत्वे तर्कोत्तरविपर्ययानुमितेरवश्यस-म्भवात् । न च तर्कोत्तरमापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्ता-निश्चयेनोत्पन्नेन विपर्ययानुमितिसम्भवात् तदर्थं तर्कं

प्रति तस्य हेतुत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यं तथा सत्यसति बाधके तर्काव्यवहितोत्तरमनुत्पन्नायास्तादृशानुमितेस्तर्कफलत्वासम्भवात् । न हि यदा कदाचिदुत्तरमुत्पन्नव्यक्तेस्तत्फलता तान्त्रिकानां तथासिद्धान्तविरहात् न चैतत्पूर्वम् आपादकवत्त्वांशे आहार्यापाद्यव्याप्यवत्तानिश्चयबाधनिश्चययोरेव तर्कहेतुत्वेनोपादानासङ्गतिरिति वाच्यं नव्यमते तयोरेव हेतुत्वात् । न च तर्कोत्तरमापादकाभावानुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं क्षतिविरहात् । न च विपर्ययानुमितेस्तर्कफलत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्यैवाप्रसिद्धेः । न च विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनः तर्कस्येति दीधितिकृतो ग्रन्थविरोध इति वाच्यं तद्ग्रन्थेन विपर्ययानुमितेस्तर्कफलत्वाप्रतिपादनात् ग्रन्थकृतापि दीधितिग्रन्थस्य तथैव व्याख्यातत्वात् तथाहि विपर्यये स्वविपक्षकापादकाभाववत्त्वानुमाने तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनस्तन्मात्रविधेयताकस्येत्यर्थः तथा च विपर्ययानुमितिस्तर्कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यदा भविष्यति तदा यद्धर्मावच्छिन्नविधेयता तद्धर्मावच्छिन्नाभावकोटिकशङ्कानिवर्तकत्वं तर्कस्य न तु तर्काव्यवहितोत्तरं तदनुमितिरपेक्षणीया इति नव्यानामाशय इति तदभिप्रायेण दीधितिकृता विपर्यये इत्यभिहितमिति । अथाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयस्य तर्कोत्पत्तिसमये नाशात् कथं तस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भवः । न च तर्कद्वारा तस्य प्रतिबन्धकतायामुपयोगितामात्रं न साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं तथा सति विवक्षितविवेकेन तर्कोपपादकतया तस्य प्रतिबन्धकतायामुपयोगित्वे सिद्धे आपाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्योपेक्षायां निर्बीजत्वापत्तेः । न चापेक्षाबुद्ध्यात्मकस्याहार्यसम्पादकत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम् सर्वत्र तथात्वे प्रमाणाभावात् । न च समूहालम्बनरूपबाधनिश्चयात्मकमापादकवत्ताज्ञानं तर्कसम्पादकमिति वाच्यं नियतसमूहालम्बनस्यैवासिद्धेरिति चेन्न आपादकाभाववान् धूम आपाद्यव्याप्यापादकवानित्याकारकाहार्यपरामर्शस्यैव तर्कजनकत्वोपगमात् न चापादकावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्शात् कथं शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपत्तिः न हि नीलपर्वतो

वह्निव्याप्यवानिति परामर्शात् पर्वतो वह्निमानिति वह्न्यनुमितिरिति वाच्यम् अनुमितेस्तथात्वासम्भवेऽप्यापत्तेः सर्वथैव तथानियमात् । केचित्तु आपादकाभाववत्पक्षनिश्चयोत्तरमुत्पन्नापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयादप्यापत्तेरनुभवसिद्धतया आपादकाभावावच्छिन्नपक्षविशेष्यकापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेनापत्तिहेतुत्वात् अपि त्वापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेन न चापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तौ कथमनाहार्यव्यावर्तनमिति वाच्यम् इच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव तदुपपत्तेः न चाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेन शङ्काप्रतिबन्धादित्यस्यासङ्गतिरापत्तिसमये तस्यासत्त्वादिति वाच्यम् एतत्कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरात् अत एव तत्सूचनाय तद्बाधनिश्चयेनैव वेत्यनेन वाकार उपदर्शित इति व्याचक्षुस्तदसत् । आपादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया आपादकाभावावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वान्तर्भावेन कारणत्वकल्पनादापादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशे विरोधिज्ञानान्तरसमवधानदशायामुत्पन्नापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयादप्यापत्त्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयस्यापि सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यसम्पादकत्वसम्भवे तत्र तदनभिधायाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनैव इत्यनेन विशेषाभिधानात् । अथ यद्यनिष्टप्रदर्शनेनेच्छाविच्छेदात् कारणाभावादाहार्यशङ्काया अनुत्पादस्तदापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयादेः कथं शङ्काप्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकतायामनुपयोगित्वात्तादृशशङ्काया आहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वाच्च । मैवम् इच्छाविच्छेदोपयोगितयैव तेषामुपयोगित्वसम्भव इति ह्यनिष्टप्रदर्शनेनेत्यादिना तथैव विवरणात् न चापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयस्याप्यनिष्टप्रदर्शनोपयोगित्वसम्भवात्तदुपेक्षायां निर्बीजत्वापत्तिरिति वाच्यम् आहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्बाधनिश्चयेनेत्यभिधानादनाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाश्छलतो निरासात् आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेनेत्यभिधाने एतदसम्भवात्तस्याहार्यत्वात् । यस्तावत्तादृशबाधनिश्चयेनानिष्टप्रदर्शनद्वारेच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृत्तिरिति तर्कानन्तरं शङ्कामात्रं नोत्पद्यते । न चाहार्यशङ्कायां फलत्वं नाभिहितमिति वाच्यम् तत्र शङ्कानधीनत्वेऽपि तत्प्रयोजकबाध-

निश्चयाधीनत्वादिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु स्वारसिकशङ्काय इत्यस्यानाहार्यशङ्काया इत्यर्थकत्वात् तत्र तु स्मृतिप्रतिबन्धादेतत् पर्यन्तमेवैको ग्रन्थस्तथा चानिष्टप्रदर्शनेनेच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृत्तिस्तु तत्प्रतिबन्धादेर्वेति शेषं पूर्ववदितिप्राञ्चः । नन्वापादकाभावनिश्चयस्तर्कोत्पत्तिक्षणे यदा वर्तते तदा तदुत्तरं विपर्ययानुमानं न स्यात् तदव्यवहितपूर्वे सिद्धिसत्त्वात् ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्येनानुमितिपूर्वमिच्छाया असम्भवात्तर्कोत्तरम् इच्छोत्पत्तिसम्भवेऽपि तदानीं परामर्शानुपस्थितेः । न च तदनन्तरं परामर्शोत्पत्त्या अनुमितिरितिवाच्यम् । आपत्तेरुत्तरं परामर्शोत्पत्त्यैवानुमितिसम्भवेऽन्तरा इच्छाकल्पनस्यानर्थक्यापत्तेः न च तदेवास्त्विति वाच्यम् आपात्तिफलत्वानुपपत्तेरापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य तर्ककारणत्वानुपपत्तिश्च आपत्त्यव्यवहितोत्तरं विपर्ययानुमित्यर्थमेव तस्य कारणत्वस्वीकारादिति चेन्नाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकेच्छाया एवानुमितिविषयत्वोपगमात् न चेच्छाया अपि आपत्तिसमये विनाशात् कथं तदनन्तरमनुमितिरिति वाच्यं तदानीमपि इच्छाया असत्त्वेऽपि इच्छाया योग्यतासत्त्वादिच्छायोग्यताया अनुमितिहेतुत्वस्य मिश्रैरुपगमात् अत एव तदभिप्रायेण मिश्रादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति ग्रन्थकृताऽभिहितमिति संक्षेपः ॥

स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्गः आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ चेति तत्राद्या यथा एतद्घटज्ञानं यदि एतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा एतद्घटो यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा एतद्घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तथात्वेनोपलभ्येतेति जगदीशः । नन्वत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग इत्यस्य स्वस्मिन्नपेक्षा यस्य स स्वापेक्षः स एव आपादको यस्य स उदाहरणं यत्र तादात्म्यसम्बन्धेनापादकता इत्यर्थश्च न सम्भवति तादृशार्थे जनकतादिरूपस्यापेक्षापदार्थस्य प्रागुक्तया एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यात् इत्यादिना जन्यताया ए-

वापेक्षापदार्थत्वकथनस्याभुक्तवान्ततापत्तेः । न च स्वस्यापेक्षा यस्येति वहुब्रीहिरितिवाच्यम् तथा सत्यप्यन्योन्याश्रयादौ स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनकथनेनापेक्षाया एवापादकताप्राप्तेः संदर्भविरोधापत्तेरित्ति चेन्न स्वस्यापेक्षा इति तत्पुरुषस्यैव तत्र वृत्तित्वात् । सर्वत्र स्वापेक्षाया एवापादकत्वात् अपेक्षात्वं तु ज्ञप्तिस्थाने स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम् उत्पत्तिस्थाने स्वनिष्ठजनतानिरूपितजन्यतात्वं स्थितिस्थाने च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तितात्वं न चैतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयत्वानुपपत्तिस्तस्यैतादृशापेक्षापादककत्वाभावादिति वाच्यं स्वविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकाविषयतावत् स्वविषयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया अपि अपेक्षा तुल्ययुक्तेः तथा चैतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति तर्कस्यापेक्षापादकत्वं तथाहि एतद्घटज्ञानाभिन्नत्वव्याप्यैतद्घटज्ञानजन्यत्ववदेतद्घटज्ञानमिति परामर्शे एतद्घटज्ञानत्वावच्छेदेन एतद्घटज्ञानजन्यत्वावगाहित्वेनैतद्घटज्ञानजन्यतायाम् एतद्घटविषयित्वावच्छिन्नत्वं भासत इति तादृशतर्कस्य स्वापेक्षापादकत्वं सुलभमेव न च तर्हि एतद्घटो यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानाविषयः स्यादेतद्घटविषयः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादित्यस्यापि स्वापेक्षापादकत्वमस्त्विति इति वाच्यम् इष्टापत्तेः न च जनकताया एतादृशापेक्षत्वाभावादेतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजनकं स्यादेतद्घटज्ञानाभिन्नं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयानुपपत्तिरिष्टत्वान्न चैवं तर्कस्य पञ्चविषयत्वानुपपत्तिः जनकतापादककतर्कस्याधिक्यादिति वाच्यम् अन्यथासिद्धीनां पञ्चमे चरितार्थत्ववदस्यापि पञ्चविधत्वोपपत्तेः अन्यथा चक्रकस्थल इवात्माश्रयस्थले साक्षात्परम्परासाधारणापेक्षयैवान्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयान्तर्गतत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य विषयपरिशोधकतर्कं प्रति हेतुत्वोपगमेन तादृशतर्कोत्तरं विषयस्यापादकाभावस्य सिद्धिसम्भवात् । तादृशतर्कस्यैव विषयपरिशोधकत्वं तर्कान्तरानां तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वोपगमात् न सम्भवत्येव विषयपरिशो-

धकत्वम् अत एव मिश्रादीनां तर्कमात्रे प्रत्यापादकाभावव्याप्याप्याद्याभाववत्त्वनिश्चयत्वेनैव हेतुतायामस्वरसमूचनाय मिश्रादिसंम्मतः प्राचीनः पन्था इत्यभिधानमपि सङ्गच्छते तथा चान्योन्याश्रयादिकं प्रति आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयत्वेन हेतुतानुपगमेन न विषयस्यापादकाभाववत्त्वस्य सिद्ध्युपपादकत्वम् आत्माश्रयादितर्कस्य न शङ्कास्पदत्वमपि न चापाद्यव्याप्यापादकवत्त्वपरामर्शकाले सन्निकर्षादिवशादापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वज्ञानं तादृशसमूहालम्बनपरामर्शादुत्पन्ने आत्माश्रयातिरिक्तप्रमाणबाधितार्थकत्वं स्यात्तस्य विषयपरिशोधकत्वादिति वाच्यं कुत्राचित्तर्के विषयपरिशोधकत्वेऽपि सर्वत्रातथात्वात् विभागव्याघातानुपपत्तेः न चैतत्तर्के आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य हेतुत्वोपगमे आपादकवत्त्वांशे आहार्यापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयापाद्याभाववत्त्वनिश्चययोरेव हेतुत्वकथनं विरुध्येतेति वाच्यं तर्कसामान्ये यत्र यत्र हेतुत्वं तत्कथनेन तद्ग्रन्थविरोधाभावात्। न च घटो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कस्यापि आत्माश्रयत्वापत्तिः वह्निजन्यत्वस्य वह्न्यपेक्षत्वेन तदापादककत्वात्तादृशतर्कस्येति वाच्यं स्वपदस्य तर्कपक्षबोधकत्वात् तथा च तादृशतर्कस्य पक्षतया तदपेक्षापादककत्वविरहान्नात्माश्रयत्वं न च तथा सति एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यात् एतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयत्वानुपपत्तिः तादृशतर्कपक्षस्य स्वप्रतिपाद्यत्वाभावात्। न च तथात्वेऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् एतद्घटज्ञाने एतद्घटज्ञानजन्यत्वसत्त्वेन स्वानपेक्षितत्वसम्भवात् ज्ञानद्वयमादायैव तदुपपत्तेः। न चैतद्घटज्ञानत्वावच्छेदेन पक्षतास्थल एवात्माश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यं तत्र भिन्नज्ञानमादाय स्वापेक्षितत्वविरहसम्भवादेतत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न चैतत्पदं ज्ञानविशेषसंग्राहकमिति वाच्यं तथा सति अयं घटो यद्येतद्घटजन्य इत्यनेन सामान्यात् ज्ञप्तिस्थलीयोदाहरणत्वेन पृथगभिधानस्यान्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति चेन्न एतद्घटो यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् एतद्घटज्ञानाविषयः स्यादित्यत्र तादृशस्य तात्पर्यापादकतर्कवत्तथा विषयजन्यत्वापादकस्यापि प्रमाणबाधिता

र्थत्वोपगमादिति सम्प्रदायविदः । नव्यास्तु स्वज्ञानपक्षकस्वज्ञानजन्यत्वपरामर्शत्वपक्षकस्य जन्यत्वपरामर्शादितर्काणामात्माश्रयत्वं स्वज्ञानजनकत्वस्वज्ञानविषयत्वस्वाधिकरणत्वापादककापत्तेरप्यात्माश्रयत्वस्यानुभवासिद्धतया तेषां परामर्शोऽपि अन्यतमशरीरे निवेशनीयः इत्थं च विषयपरिशोधकतर्कं प्रति आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयस्यापेक्षागौरवमपि नेति प्राहुः । अथ सम्प्रदायमते ज्ञप्तिस्थले ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यैवापेक्षापदार्थतया एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यजन्यं स्यादिति तर्कस्यान्योन्याश्रयत्वानुपपत्तिः स्वापेक्षापेक्षितत्वापादकत्वविरहात् प्रत्युत एतद्घटो यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादित्यस्य तथात्वापत्तिरिति चेन्न यतः स्वापेक्षाशब्देनैव स्वस्मिन् स्वापेक्षाबोधनात् ज्ञप्तिस्थले स्वपक्षकस्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वापादककतर्कस्यैवात्माश्रयत्वम् । स्वापेक्षापेक्षितत्वशब्देन तु स्वस्मिन् स्वापेक्षापेक्षित्वं बोध्यते तदन्तर्गतस्वापेक्षा तु स्वस्मिन् स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं तदाश्रयज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव अपेक्षितत्वं तदापादककतर्कस्यैवान्योन्याश्रयत्वम् अत्रैवैतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यात् इत्यस्यापि तात्पर्यं चक्रकस्थलेऽपि स्वापेक्षापेक्षितस्वापेक्षितत्वशब्दः स्वस्मिन् सापेक्षापेक्षि नस्वापेक्षत्वं शेषयति । अथ सापेक्षापादककत्वं किं तावत् न स्वापेक्षापादिका यत्र प्रसङ्गे स एव आत्माश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यं तथा सत्यपि तत्र स्वपदार्थस्य प्रवेशात् प्रकृतासङ्गतेरिति चेन्न स्वापेक्षापादिका आपाद्यव्याप्यतया स्वस्मिन् प्रकारा यत्र इति बहुव्रीहिणा स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकपरामर्शो लभ्यते तदनन्तरं पञ्चमीतत्पुरुषादरबलात् न च सम्प्रदायमते एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात् इत्यर्थतात्पर्यकत्वेन तत्रेत्यर्थसङ्गतिसम्भवेऽपि नव्यमते तत्तद्घटज्ञानधर्मिकैतद्घटज्ञानजन्यत्वापादककपरामर्शजन्यापत्तेरेवात्माश्रयत्वोपगमेन तत्रैतादृशार्थासङ्गतिः एतद्घटज्ञानधर्मिकैतद्घटज्ञानत्ववत्त्वापरामर्शस्य स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकार-

ताकत्वविरहादिति वाच्यं तन्मते बहुव्रीहिसम्पादकव्यासघटकस्य स्वधर्मिणीत्यस्य स्वापेक्षा इत्यस्य घटकस्वज्ञानस्यैव बोधकत्वेन स्वज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वज्ञानजन्यत्वरूपस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यात्माश्रयजनकीभूतपरामर्शाक्षतत्वात् अन्योन्याश्रयादिस्थलेऽपि एवं रीत्या परिष्कार्यमिति सङ्क्षेपः ॥

अथैतद्घटविशिष्टबुद्धौ एतद्घटज्ञानजन्यत्वस्य सत्त्वेन पुनर्व्यभिचारः एतद्घटज्ञानभिन्नत्वरूपापाद्यविरहादिति चेन्न आपाद्यघटकैतद्घटज्ञानपदस्य एतद्घटमुख्यविशेष्यताकज्ञानपरत्वात् तथा चैतद्घटविशिष्टबुद्धौ एतद्घटमुख्यविशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वरूपापाद्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति न चैतद्घटवद्भूतलम् एतद्घटश्चेति समूहालम्बनज्ञानेऽपि एतद्घटज्ञानजन्यत्वसत्त्वात् तत्र एतद्घटमुख्यविशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वस्यासत्त्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेति वाच्यम् एतद्घटमुख्यविशेष्यताकत्वस्य एतद्घटमात्रमुख्यविशेष्यताकान्यार्थत्वात् न चैतद्घटवान् एतद्घट एतद्घटीय इति समूहालम्बनज्ञाने व्यभिचारतादवस्थ्यमेव तत्रैतद्घटमात्रमुख्यविशेष्यताकत्वसत्त्वादिति वाच्यम् किञ्चिदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात् न चैतद्घटवान् एतद्घटीयश्चेति निर्धर्मितावच्छेदकैतद्घटप्रकारकज्ञाने व्यभिचारस्तत्र किञ्चिदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वस्य तद्घटमात्रमुख्यविशेष्यकत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यं किञ्चिदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सतीत्यपहाय मुख्यविशेष्यताद्वयानिरूपकत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वात् इति। नन्वत्र भागासिद्धिः एतद्घटनिर्विकल्पकज्ञाने एतादृशापादकासत्त्वात् न च सामानाधिकरण्येन पक्षत्वाद् भागासिद्धिर्न दोषायेति वाच्यं सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे विशिष्टबुद्धौ विभागापत्तिसम्भवात् इति चेन्न आपत्तौ स्वरूपासिद्धेरेव प्रतिकूलत्वात् न चापाद्याभावेनापादकाभावानुमाने सिद्धसाधनमिति वाच्यम। अवच्छेदावच्छेदेन पक्षतास्थलेऽशंतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादवच्छेदावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वात। एतेनैतद्घटज्ञानत्वेन एतद्घटनिर्विकल्पकस्यैव पक्षत्वान्नेष्टापत्तिसम्भव इति कस्यचित् प्रलपितमप्यपास्तम् तत्र स्वरूपा-

सिद्धेरदोषत्वेऽपि आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने सिद्धसाध-नापत्तेः । अप्रामाणिकानन्त्यप्रवाहमूलकप्रसङ्गोऽनवस्था प्रामाणिकं कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणसिद्धं तदन्यत्वं अप्रामाणिकत्वमन-न्तं विश्रान्तिरहितत्वमिति वाच्यं प्रमाणागम्यवस्त्वप्रसिद्धेः न च घटं प्रति दण्डस्य कारणतायां कथं नानवस्था घ-टं प्रति कपालं हेतु तं प्रति तदवयव इत्यादिक्रमेण प्रवाहस्य त-त्र सम्भवादिति वाच्यं यथाश्रुतप्रवाहसत्त्वेऽपि तत्प्रवाहस्य प-रमाणौ विश्रामात् विश्रान्तिरहितत्वरूपस्यानन्त्यस्य तादृशप्र-वाहविरहात् सजातीयानां क्रमिकानेकरूपप्रवाहत्वस्य तादृशा-कारणपरम्परायामसत्त्वाच्च न च सजातीयानां क्रमिकानेकत्वं यदि प्रवाहत्वं तदा व्याप्तिग्रहं प्रति तर्कस्य हेतुत्वे कथमनवस्था व्या-प्तिग्रहतर्कयोर्द्वयोरेकरूपेण तदुपपादकतया सजातीयानां क्रमिकाने-करूपप्रवाहत्वस्य तत्रापि सम्भवात् न चाप्रामाणिकप्रवाहमूलक-प्रसङ्ग एवास्त्वनवस्था अनन्तत्वनिवेशो व्यर्थः घटकारणपर-म्परायाः सजातीयक्रमिकत्वरूपप्रवाहत्वाविरहादिति वाच्यं त-था सति घटत्वं यदि कियद्घटहेतुवृत्ति स्याद्घटाजनकवृत्ति न स्यादित्यादेरपि अनवस्थापत्तेः । अथ घटत्वं यदि याव-द्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटाजनकवृत्तिर्न स्यादित्यादौ यावद्घट-हेतुवृत्तित्वं मेयत्वादौ व्यभिचारीति । न च समवायसम्बन्धेन वृत्तित्वं वाच्यं तथा सत्यपि द्रव्यत्वादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वा-पत्तेरिति चेन्न तन्मात्रवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इत्येतत्कारणीभूतवह्नि-जन्यत्वाभावव्याप्यवह्निव्यभिचारित्ववानिति निश्चयप्रतिबन्धकं यत् व्यभिचारज्ञानं तन्निवर्तकतर्को यथा वह्निव्यभिचारित्वं य-दि वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि स्यात् तदा वह्निव्याप्यपदा-र्थवृत्ति स्यादिति एतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धक-व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि-त्वं यदि वह्निव्याप्यपदार्थवृत्तित्वव्यभिचारि स्यात्तदा वह्निव्या-प्यपदार्थवृत्तिधर्मावृत्ति स्यादित्येतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्र-तिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निव्याप्यपदार्थवृत्ति-

धर्मावृत्तित्वव्यभिचारि स्यात्तदा वह्निव्याप्यपदार्थवृत्तिधर्मावृत्ति न स्यादित्यादिसर्वत्र प्रथमहेतुः पक्षः आपाद्यव्यभिचारित्वमापादकम् आपाद्यं च यथायोग्यमूहनीयमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
तर्कजागदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

अथ सामान्यलक्षणाजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

अत्र बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं च नियामकमिति शिरोमणिः । न च लौकिकसन्निकर्षस्य नानात्वात् संयोगाद्येकतरानिवेशेऽन्यतो ज्ञायमानप्रत्यक्षस्थले व्यभिचार इति वाच्यम् चक्षुर्लौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वेन चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रविष्टत्वादिति जगदीशः । न च चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वेन निवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं लौकिकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् कालिकसम्बन्धेन चक्षुःप्रकारकघटादिविषयकचाक्षुषोत्तरं कालिकसम्बन्धेन चक्षुर्निखिलाश्रयचाक्षुषोपपादनायेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नचक्षुषोऽपि कालिकेन चक्षुःप्रकारकचाक्षुषं प्रति कालिकसम्बन्धेन हेतुतया चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकचक्षुर्निरूपितकालिकसम्बन्धमादाय चाक्षुषापत्तेरिति । केचित्तु कालिकसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेन चक्षुष्ट्वेन सामान्यकारणतया कालिकस्यापि चक्षुर्निष्ठचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धतया तमादाय चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चाक्षुषापत्तिरतः लौकिकेति लौकिकविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतालाभाय । न च चक्षुर्निष्ठलौकिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताघटकेत्यस्य सामञ्जस्ये चाक्षुषपदं व्यर्थमिति वाच्यम् लौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयत्वेन हेतुतया तादात्म्यस्यापि निरुक्तसम्बन्धत्वात् द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चक्षुःसंयोगनाशेऽपि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितनिरुक्तजनकताघटकतादात्म्यसम्बन्धाश्रयचक्षुर्विशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वादतश्चाक्षुषपदं चाक्षुषत्वावच्छिन्नार्थकमित्याहुः । अथैवमपि चक्षुर्निष्ठेति व्यर्थं लौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादेः समवायेन हेतुतया द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषान्निमिलितनय-

नस्यापि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसमवायसम्बन्धाश्रयचक्षुरवयवविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् न च तथापि संयुक्तसमवायस्य तथात्वेन तस्य च साक्षाच्चक्षुर्निरूपितत्वसत्त्वेन स्वावयवे चक्षुषस्तादृशसन्निकर्षमादायोक्तदोषतादवस्थ्यामिति वाच्यं चक्षुःसन्निकृष्टधर्मिकेत्यनेन तादृशजनकताघटकसम्बन्धेन चक्षुर्विशिष्टत्वस्य वाच्यत्वात् तथा च येन रूपेण जनकताघटकसंसर्गता तेन रूपेण चत्तुर्वैशिष्ट्यं निवेशितं तेन तस्य चक्षुर्निरूपितसंसर्गतालाभः अतो न पूर्वानुपपत्तिः एवं संयोगत्वेन सामान्यतो जनकताघटकसंसर्गतया वाच्यादिसंयोगमादायापि नातिप्रसङ्गः। न चैवं चक्षुर्निष्ठत्वं चाक्षुषनिरूपितत्वं च द्वयमपि जनकतायामनिवेश्य चक्षुष्ट्वावच्छिन्नलौकिकविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव निवेश्यते तदैव नोक्तदोष इति वाच्यं प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादूषकत्वात् । अथवा तदेव निवेश्यं चाक्षुषनिरूपितत्वादिकं च उपलक्षणीयम् यदि च विनश्यदवस्थचक्षुःसंयोगाश्रयघटादिविशेष्यकद्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं गगनादौ चक्षुःसंयोगस्तदानीमपि चक्षुःसन्निकृष्टगगनादिविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् तदुत्तरं द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तिरतस्तद्वारणाय चक्षुःसन्निकृष्टायोग्यत्वं निवेश्यं तथा च चक्षुरवयवस्यायोग्यत्वात्तद्विशेष्यकचाक्षुषसत्त्वेऽपि तत एव निमीलितनयनस्य नोक्तस्थले चाक्षुषापत्तिरित्युच्यते तदा समवायस्यैक्यमते चक्षुर्निरूपितसमवायसम्बन्धस्य घटादावपि सत्त्वेन तद्विशेष्यकचाक्षुषमादाय निमीलितनयनस्य उक्तस्थले चाक्षुषापत्तिरतस्तद्वारणाय चक्षुर्निष्ठत्वस्य सार्थक्यं कथंचित् समर्थनीयमिति तु विभावनीयम् ॥

एवं चानुत्वेन यत्किञ्चिदनुपस्थितावपि सकलानुगोचरो मानसो बोध इति शिरोमणिः । बहिःपर्यन्तस्य फलमाह एव चानुत्वेनेत्यादि जगदीशः । अत्र लौकिकसन्निकर्षापेक्षायामनुत्वस्य मानवलौकिकसन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानाप्रकारकत्वात्तत्प्रत्यासत्त्या सकलानुगोचरो मानसो बोधो न स्यादिति भावः । अत्र केचिदनुत्वेनेति सावसाधारणम् अन्यथानुत्वेन यत्किञ्चिदनूपस्थि-

तावपि द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिसम्भवात् सकलाणुगोचर-मानसबोधोपपत्तिरिति वदन्ति । तन्न यत्किञ्चिदनुपस्थिताविस्यस्यान्वन्तरानुपस्थितिकालनियत्किञ्चिदनूपस्थितिपर्यवसानात् यत्किञ्चिदनुमात्रोपस्थितिपरताया आवश्यकत्वेन द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिदशायां सावधारणत्वासम्भवादन्यथाणुत्वेन सकलानुपस्थितावित्यर्थकतायाः सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिमादाय तद्दोषतादवस्थ्यभयेनावधारणपरत्वमावश्यकमिति वाच्यम् यत्किञ्चिदनूपस्थितावित्यस्यान्वन्तरानुपस्थितिकालीनतदनुव्यक्त्युपस्थित्यर्थकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात्तत्रैवमुपस्थितावणुत्वेन इत्यस्याणुत्वप्रकारकत्वस्यान्वयादिति भावः ।

बहिरिन्द्रियस्य स्वायोग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वादिति जागदीशी । अथात्र स्वायोग्यमात्रनिष्ठत्वं स्वयोग्यावृत्तित्वे सति स्वायोग्यवृत्तित्वं तच्च सौरभमात्रविशेष्यकसौरभमित्यादिज्ञाने सम्भवति अतस्तदजनकत्वनियमोऽपि बहिरिन्द्रियस्येति । अथैवं सति प्रमेयत्वसामान्यप्रयोज्यविशेष्यताया नानात्वेन तज्जन्यसौरभमुख्यविशेष्यकं प्रमेयमित्याकारकज्ञानमपि न स्यात्तस्यापि स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकत्वादिति । न चेष्टापत्तिः स्वायोग्यमात्रनिष्ठत्यादौ मात्रपदस्य व्यर्थतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । न च स्वायोग्यानिष्ठमुख्यविशेष्यत्वानिरूपितत्वस्वायोग्यनिष्ठमुख्य विशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानाजनकत्वस्यैव नियमः स्वं चक्षुरादि अतो न प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षस्य बाध इति वाच्यं तथा सति सौरभत्वादिरूपेण चन्दनविशेष्यकभ्रमकाले सौरभत्वादिरूपेण सौरभमुख्यविशेष्यकमपि चाक्षुषं स्यात् प्रकारतायाः प्रकारस्वरूपेणैक्यात् न स्याच्च प्रमेयरूपेण प्रमेयप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षं तदीयतादृशप्रताया नानात्वात् विशेष्यताया भेदेन प्रकारताभेदस्वीकारे तु प्रमेयत्व सामान्यलक्षणाजन्य प्रत्यक्षस्यैवासंग्रहापत्तिः तथा प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाजन्यस्य जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जात्युपस्थित्यनन्तरं सौरभाद्यंशे तादृशजातेर्भ्रमात्मकोपनीतभानात्मकनिखिलप्रमे-

यविशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यानुदयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वमिति फलितार्थः स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यत्वञ्च स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकीभूतालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यं ग्राह्यं तेन प्रमेयत्वसामान्यलक्षणजन्यप्रत्यक्षस्य नासंग्रहः सौरभादिनिष्ठलौकिकालौकिकमुख्यविशेष्यताकसौरभत्वप्रकारकचाक्षुषादेश्च नासंग्रहः । अथवा लाघवात् स्वयोग्येतरनिष्ठत्वस्वयोग्यवृत्तिमुख्यविशेष्यताप्रयोजकालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वं स्वस्येति अयमेकफलितार्थो वाच्य इति विभावनीयम् । केचित्तु स्वयोग्यवृत्तिविषयतावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसामान्यलक्षणासंसर्गावच्छिन्नकारणत्वाभाववत्त्वमेव बहिरिन्द्रिये स्वाग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वं तथा च सामान्यलक्षणज्ञानलक्षणादिसम्बन्धेन चक्षुरादेरेव जनकत्वं तस्य तेषामलौकिकसन्निकर्षत्वात् सामान्यलक्षणादेस्तादृशकारणतावच्छेदकसंसर्गत्वञ्च स्वजन्यचाक्षुषादिसामग्रीकालीनसामान्यविषयकज्ञानसम्बन्धेन तादृशज्ञानस्य विषयनिष्ठत्वञ्च यथोक्तसम्बन्धेन वाच्यमतो न काप्यनुपपत्तिरित्याहुस्तच्चिन्त्यं यत्तु स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वस्वयोग्यमात्रवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतान्यतरवत्स्वयोग्योत्तरनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानाजनकत्वमिति फलितम् । तेन प्रमेयत्वसामान्यसौरभत्वाद्युपनीतभानात्मकप्रमेयं सौरभमित्याकारकसौरभमुख्यविशेष्यताकप्रत्यक्षप्रसङ्गः स्यादिति परास्तम् । तन्न सामान्यविषयकज्ञानस्यैतन्मते प्रत्यासत्तित्वात्तदानीं सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः सत्त्वेन तस्या एव विशेष्यतान्तरप्रयोजकत्वेन पूर्वकल्पेऽस्यैव सम्यक्त्वात् न तादृशविशेष्यतायां स्वायोग्यमात्रवृत्तिधर्मप्रकारतानिरूपितत्वनिवेश इति न काप्यनुपपत्तिरिति सुधीभिर्भाव्यम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यविशेष्यताया ऐक्याभिप्रायेणेदमभिहितं तादृशविशेष्यताया नानात्वस्वीकारे तु सौरभत्वादिनिर्विकल्पकचाक्षुषमिव वस्तुत इति कल्पेनैवाग्रे तादृशतादृशरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनया वारणीयमिति भावः ।

धूलीपटले धूमत्वभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रासता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनात् वह्न्यनुमितिर्न स्यात् इति शिरोमणिः । अत्र तु विशेषणपदस्य धर्मार्थककत्वे दोषमाह धूलीपटलेत्यादि जागदीशी । अत्रेयमाशङ्का धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां धूमत्वेन सकलधूमानुपस्थितावपि न क्षतिः । तदानीं धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य चक्षुःसन्निकृष्टतया तद्वृत्तिताद्दशसामानाधिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यैव ताद्दशसामानाधिकरण्यरूपसकलव्यक्त्युपस्थितौ बाधकाभावेन कालान्तरे पर्वते धूमदर्शनात्ताद्दशव्याप्तिस्मृतिसम्भवेन परामर्शस्याप्यनुपपत्त्यसम्भवात् । न च गुञ्जापुञ्जे वह्नित्वभ्रमकालीनतत्समानाधिकरणधूलीपटलधर्मिकधूमत्वभ्रमदशायां ताद्दशसामानाधिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यापि व्याप्त्युपस्थित्यसम्भवस्तत्रैव दीधितिकृता दोषप्रदानादिति वाच्यं तथासति धूमत्वभ्रमपर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यापत्तेः वह्निसामानाधिकरण्यस्यैवासन्निकृष्टतया व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अत्र केचित् । धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यत्वस्य चक्षुःसन्निकृष्टवृत्तितया तद्रूपेण सकलव्याप्त्युपस्थितावपि ताद्दशभ्रमदशायां स्थलान्तरे धूमदर्शनात् व्याप्तिस्मृतावपि न तत्र व्याप्तिग्रहसम्भवः यो यत्र विशिष्य पूर्वं गृहीतः स एव तत्र संस्कारवशात् अयथार्थप्रत्यक्षे भासत इति नियमादिति तदानीं धूमोपस्थित्यर्थं चक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नपर्यन्तनिवेश इत्याहुः । तच्चिन्त्यं विशिष्टधूमत्वस्मृतेरसम्भवेऽपि व्याप्तिविशेष्यकस्मरणानन्तरं ताद्दशस्मरणरूपज्ञानलक्षणया व्याप्त्यंशेऽलौकिकपरामर्शसम्भवात् । वस्तुतो धूमधर्मिकव्याप्तिप्रत्यक्षे न व्याप्त्यंशे लौकिकविषयता तद्घटकयावत्पदार्थेषु लौकिकसन्निकर्षासम्भवात् किं तु तदंशेऽलौकिकविषयतैव तत्र व्याप्तिघटकधूमातिरिक्तयावत्पदार्थोपस्थितौ धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां धूमोपस्थित्यभावे तदानीं तद्घटितव्याप्तिग्रहासम्भवेन कालान्तरे धूमदर्शनात् धूमघटितव्याप्तिस्मरणाभावेन परामर्शस्यासम्भव एव दोषो दीधितिकृतामाशयः । न च बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव लौकिकसन्निकर्षाश्रयवृत्तित्वापेक्षणात् धूमत्वभ्रमानन्तरं धूमत्वरूपेण यावद्धूमविषयकमानसबोधे बाधकाभावात्

तत एव तदानीं धूमघटितव्याप्तिग्रहस्यासम्भवात् इति वाच्यं यत्र तादृशभ्रमानन्तरं त्रिचतुरादिक्षणपर्यन्तं चाक्षुषसामग्री-विगमो न जातः जातो वा पदार्थान्तरश्रवणादिसामग्री सर्वापेक्षया मानससामग्र्या दुर्बलत्वेन तत्र तदानीं मानसस्यापि व्याप्ति-ग्रहस्यासम्भवादिति । न च तादृशभ्रमदशायां धूमोपस्थितावपि तद्घटितव्याप्तिग्रहो मानसात्मक एव इति सिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं धूलीपटलांशे ऽलौकिकविषयताशालिनस्तदंशे लौकिकविषयता-शालिनश्चाक्षुषस्यैव सम्भवात् ॥

धूलीपटले धूमत्वभ्रम इत्यादिदीधितिः । तथा च चक्षुःसन्निकृष्टधूलीपटलवृत्तित्वस्य धूमत्वेऽसत्त्वात् यावद्धूम-त्वाश्रयप्रत्यक्षासम्भवेन व्याप्तिग्रहस्य तादृशसामान्याश्रयधू-मधर्मिकत्वाभावात् पर्वतीयधूमदर्शनात् वह्न्यनुमितिर्न स्या-त् धूलीपटलविशेष्यकव्याप्तिस्मरणेऽपि तस्य तादृशव्याप्ति-प्रकारेण पर्वतीयधूमविशेष्यकत्वाभावात् अभ्रान्तपुरुषस्य व्याप्ति-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शासम्भवादनुपपत्तेराशङ्केति भावः । अथात्र वह्निव्याप्यो धूम इति धूलीपटलविशेष्यकव्याप्तिग्रहकाले व्याप्तित्वसामान्यलक्षणया निखिलधूमादिग्रहो भविष्यत्येव तत एव धूलीपटलविशेष्यकनिखिलव्याप्तिप्रकारकानुभवसम्भवात् । पर्व-तीयधूमदर्शनोत्तरं तन्मूलकसंस्कारतो जायमाननिखिलव्याप्तिप्र-कारकस्मरणात् स्मरणद्वितीयक्षणे धूमो वह्निव्याप्य इति पर्वती-यधूमविशेष्यकव्याप्त्युपनीतभानसम्भवेन तदुत्तरक्षणेऽभ्रान्तस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शसम्भवान्नानुपपत्तिः क्षणवि-लम्बस्य सपथनिर्णीतत्वादिति चेन्न धूलीपटलविशेष्यकव्या-प्तिस्मरणद्वितीयक्षणे घटादिविधेयकानुमितिसामग्री तत्क्षणे विशेषणज्ञानमूलकधूमविशेष्यकवह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानसम्भवे-ऽपि तत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्तदु-त्तरक्षणे विशिष्टपरामर्शासम्भवेनानुमित्युत्पादापत्तेरिति अस्माकं तु सामग्र्युत्तरक्षणे तादृशपरामर्शे बाधकाभावान्नानुपपत्तिरि-ति । वस्तुतस्तु हेतुविशेषिताधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितान-वच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन तदानीं-धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमज्ञानस्यासम्भवेन तद्घटिततादृशवि-

शिष्टव्याप्तिज्ञानस्याप्यसम्भवात्तादृशज्ञानमूलकस्मरणादितोऽनुमित्युत्पत्तेरयोग इत्यवधेयम् ॥

तथा च तत्पुरुषीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषं प्रति तत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकतदीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वेन हेतुत्वमत्रापि कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वं कारणस्य तु स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरिति जगदीशः । अथ द्रव्यत्वप्रकारकाविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वानिर्विकल्पकोत्तरं जायमाने घटांशे लौकिकघटत्वप्रकारकद्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारस्तादृशघटत्वप्रकारकचाक्षुषस्यैवालौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पटादावपि सत्त्वेन तत्रोक्तसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकचाक्षुषात्मकहेतोरसत्त्वादिति घटत्वाश्रयनिष्ठालौकिकमुख्यविशेष्यत्वस्य कार्यताघटकसंसर्गोक्तावपि उक्तव्यभिचारो दुर्वारः तादृशसम्बन्धेनाप्युक्तज्ञानस्य घटादावेवोत्पत्त्या तत्र घटत्वप्रकारकचाक्षुषस्यासत्त्वात् । न च कार्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतायामलौकिकत्वनिवेशान्नैष दोष इति वाच्यं तथाप्युक्तरीत्या उपनयमर्यादया घटत्वप्रकारकद्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति मैवं घटत्वप्रकारतानिरूपितघटत्वाश्रयनिष्ठालौकिकविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवोक्तदोषाणामनवकाशादिति ध्येयम् ॥

तथा च स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु चक्षुरादीन्द्रियभेदेन द्विधा तत्पुरुषीयत्वनिवेशेन कार्यकारणभावो गौरवात् न च निर्विकल्पकोत्तरं घट इति प्रत्यक्षस्य यावद्घटमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् । न च तद्विषयकत्वतत्प्रकारकत्वयोः समशरीरतया तद्विषयकत्वेनैव हेतुत्वमिति विनिगमकाभाव इति वाच्यं प्राथमिके विशिष्टप्रत्यक्षे सौरभादिमुख्यविशेष्यकज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारादेव तत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वासम्भवादिति जगदीशः । अथात्र कार्यकारणभावे तत्पुरुषीयत्वानिवेशात् यस्य कस्यचित् पुरुषस्यानन्त ईश्वरस्य च घटत्वसौरभादिप्रकारकज्ञानसत्त्वात् कथं व्यभिचार इति

न च तत्पुरुषीयत्वानिवेशे एकपुरुषस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानदशायां पुरुषान्तरस्य घटे चक्षुःसंयोगदशायामपि सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया तदापत्तिविरहादिति चेन्न समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानदशायां कालिकेन पुरुषान्तरस्य घटत्वप्रकारकज्ञानं तत्र समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानवतः पुरुषस्य कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिस्तदानीं कालिकेतरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिपुमन्तरीयज्ञानसत्त्वादतो नव्यमतेपि कार्यकारणोभयांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रकारकत्वेन हेतुत्वे चन्दने सौरभमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे व्यभिचारो दुर्वार इति तत्परित्यज्य तद्विषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तमिति न च समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कथं कार्यकारणभावः परित्यक्त इति वाच्यं समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे यावदाश्रयभानस्य कारणानियम्यतया यावदाश्रयभानस्य कारणनियम्यानुरोधेन तत्परित्यज्य तादृशसम्बन्धेन कार्यकारणभावस्योक्तत्वादिति भावः। केचित्तु प्रत्यक्षविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सन्निकर्षस्य व्याप्यत्वमिति नियमात् सन्निकर्षस्य विषयप्रत्यासन्नस्यैव हेतुत्वमिति मतमभ्युपेत्य समवायसम्बन्धेन कार्यकारणभावः परित्यक्तः। न च विषयत्वस्य घटत्वेऽपि सत्त्वात् तत्र सन्निकर्षाभावात् कथं व्यापकत्वमिति वाच्यं स्वप्रयोज्यप्रत्यक्षस्य विषयत्वस्य सन्निकर्षव्याप्यत्वानियमात्। न च समवायेन ज्ञानलक्षणायाः कार्यकारणभावस्य निर्वाच्यत्वेन तन्नियमो ग्रन्थकृतामनभिप्रेत इति वाच्यं तत्रापि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षं प्रति विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतत्वादित्याहुः। यद्यपि स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तदीयप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन तदीयज्ञानत्वेन हेतुत्वेनैवोपपत्तौ कार्यतावच्छेदके घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कारणतावच्छेदके घटत्वादिविषयकत्वस्य च निवेशो व्यर्थः। न चैवं समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात् कालि-

कसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रकारताश्रयं यत्सामान्यं तदाश्रयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नस्वविषयताश्रयं यत्सामान्यं तदाश्रयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वात्तथापि सम्बन्धघटकत्वेन सम्बन्धभानानङ्गीकर्तृनये समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयवन्निष्ठविशेष्यत्वादेः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावेन कार्यतावच्छेदकादौ घटत्वप्रकारकत्वादिनिवेशनमावश्यकमिति विभावनीयम् ॥

वस्तुतस्तुकल्पे तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात् कालिकेन तदाश्रयस्य कालादेः प्रत्यक्षापत्त्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तं जगदीशेन। अत्र कल्पे प्राथमिकघटत्वविशिष्टबुद्ध्युत्तरं घटत्वं जानामीत्यनुव्यवसाये व्यभिचारः तदनुव्यवसायस्य विषयतासम्बन्धेन सामान्यलक्षणास्थले तादृशसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नत्वमनिवेश्य घटत्वविषयताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

न चैवं घटवदित्युपनीतचाक्षुषस्यापि घटादिमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः उक्तकार्यकारणभावस्यापादकत्वादिष्टापत्तौ च उपनीतं विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति वाच्यं मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुरादिलौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबन्धकत्वादत एव सत्यपि भूतलादिविषयकज्ञाने लौकिकसन्निकर्षदशायां तन्मुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षमिति ध्येयमिति जगदीशः । ननु मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशप्रतिबन्धकत्वं कल्पयितुमुचितं तावतैव घटाद्युपनीतचाक्षुषस्य घटादिमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिवारणसम्भवात् किं द्रव्यपदोपादानेनेति गुणाद्युपनीतचाक्षुषस्य गुणादिमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिरतो मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन गुणादिचाक्षुषादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमप्यपास्तं न च प्रतिबन्धकतायां चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षस्य नानात्वेन संयोगत्वेन संयोगस्योत्तेजकत्वे गुणप्रकारकज्ञानोत्तरं

गुणादौ लौकिकसन्निकर्षात् गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुषं न स्यात् तत्र चक्षुःसंयोगाभावविशिष्टज्ञानस्य सत्त्वादतो लौकिकसन्निकर्षस्य उत्तेजकत्वानुरोधेन द्रव्यगुणाद्यन्तर्भावेनैव पृथक् प्रतिबन्धकत्वं युक्तमिति वाच्यं स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वस्वरूपसंयोगसंयुक्तसमवायादिसाधारणरूपेणैवाभावस्य निवेशनीयत्वात् इति चेन्न यत्र घटत्वप्रकारकघटज्ञानं घटेऽपि लौकिकसन्निकर्षः नालोकसमवधानं भूतलादौ लौकिकसन्निकर्ष आलोकसंयोगश्च तदुत्तरं भूतलं घटवदिति घटोपनीतचाक्षुषस्य घटमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावे विशिष्टज्ञानाभावसत्त्वात् न चेष्टापत्तिः उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् न च तत्र लौकिकसन्निकर्षमर्यादयैव घटमुख्यविशेष्यकत्वमिति वाच्यं लौकिकविषयतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति आलोकसंयोगस्य हेतुतया घटादौ तदानीं तद्विरहात् तस्माल्लौकिकसन्निकर्षालोकसंयोगोभयाभावविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् एवं सति द्रव्यपदानुक्तौ गुणमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गः। गुणादौ आलोकसंयोगाभावादेवोभयाभावविशिष्टज्ञानसत्त्वात् द्रव्यपदोपादाने च मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुःसंयोगालोकसंयोगोभयाभावविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकमिति विशिष्यैव पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति न च तथापि स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसंसर्गालोकनिष्ठचाक्षुषजनकताघटकसंसर्ग एतदुभयाभावविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वोपगमेनैव गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुषोत्पादसम्भवाद्व्यर्थं द्रव्यपदोपादानमिति वाच्यं यत्र कपालादौ चक्षुःसंयोगादिदशायां घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटवत् कपालमित्याद्युपनीतचाक्षुषोत्पादस्तत्र तादृशचाक्षुषस्य घटमुख्यविशेष्यकत्वापत्तेः तादृशान्यतरसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः घटादौ सत्त्वेन तादृशोभयाभावविशिष्टज्ञानस्यासत्त्वा-

दित्यवधेयम् । चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यं च चक्षुर्योग्यवृत्तिलौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यरूपं ग्राह्यम् अन्यथा यत्र परमाणौ सन्निकर्षस्तस्य ज्ञानं च घटादौ च सन्निकर्षस्तदुत्तरं परमाणुकालीनो घट इति घटमुख्यविशेष्यकपरमाणुमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः परमाणौ लौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानाभावस्य सत्त्वात् न चेष्टापत्तिरुपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् न च लौकिकसन्निकर्षमर्यादयैव तस्य परमाणुमुख्यविशेष्यकत्वं लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वादेर्हेतुतया परमाणौ तद्विरहादिति ॥

अथैवमुक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषाद्युत्तरं तज्जन्यचाक्षुषधारानुपपत्तिः इष्टापत्तौ च अपेक्षणीयं चेत्यादिना दीधितिकारेण तदिन्द्रियकरणकतदर्थबत्त्वबोधसामग्र्याः सहकारित्वकल्पनवैयर्थ्यमुक्तप्रतिबन्धकबलादेवान्धतमसे सौदामिनीसंपातजनितद्रव्यप्रत्यक्षोत्तरनिखिलद्रव्यसाक्षात्कारासम्भवात् न च विनश्यदवस्थसौदामिनीसंपातजनितनिर्विकल्पकोत्तरमन्धतमसेऽपि निखिलद्रव्यचाक्षुषापत्तिर्निरुक्तप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य तदानीं घटादावसत्त्वात् अतस्तद्वारणायैव लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वकल्पनमिति वाच्यम् एवमपि चरमं चाक्षुषो न निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इत्यत्र सन्तानत्वोत्कीर्तनस्य वैफल्यापत्तेरिति चेदत्र केचित् । उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षानिष्ठकारणताघटकसम्बन्धेन लौकिकसन्निकर्षाभावो न निवेश्यते किं तु स्वसमानाधिकरणविषयत्वानिरूपितप्रकारत्वानिरूपितविषयतासम्बन्धेनैव एवं च सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषाद्युत्तरं यत्किञ्चिद्घटनिष्ठचक्षुःसन्निकर्षस्योक्तपरम्परासम्बन्धेन निखिलघट एव सत्त्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकलौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानस्य घटादावसत्त्वेन तदानीं न तादृशचाक्षुषधारानुपपत्तिरित्याहुः । तन्न समीचीनम् । एतावता सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चाक्षुषधारोपपादनेऽपि दीधितिकारीयसन्तानोत्कीर्तनस्यानर्थक्यमेवान्धतमसे आलोकाभावादेवोक्तसम्बन्धावच्छिन्नसन्निकर्षघटितोभयाभावविशिष्टज्ञानात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वेन चाक्षुषसन्तानास-

म्भवात् इति ध्येयम् ॥

केचित्तु घटत्वपटत्वादीनां तद्विषयकज्ञानानां वा बहूनां प्रत्यासत्तित्वे कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तेरेव प्रत्यासत्तित्वं तस्याः स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति तद्बुद्धिव्यक्तित्वेनैव हेतुत्वं नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वात् स्वाश्रयाविषयकहेतुयत्किञ्चित्सन्निकर्षदशायां जगद्गोचरनिर्विकल्पकोत्तरं सार्वज्ञ्यापत्तिरतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणम् । स्वाश्रयस्तु विषयतया ग्राह्य इति जगदीशः । अथ स्वाश्रयत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रयोजनविरहात् किं तु विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्हेतुत्वमित्यस्य लाभाय स्वाश्रय इत्युक्तम् । अत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानसत्त्वे कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयस्य तेन सम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकारः सिद्धान्तविरुद्धः केचिदित्युक्त्या सूचितः ॥

अत एव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति शिरोमणिः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रह इति जगदीशः । सौरभत्वेन चन्दनमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्येत्यर्थः । अथ सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तिस्वीकारोऽनुचितः सामान्यलक्षणया सौरभत्वप्रकारेण सौरभभानस्वीकारेणैवोपपत्तेः सौरभमुख्यविशेष्यकमानसे तादात्म्येन सौरभस्याप्रतिबन्धकत्वात् । न च तत्रापि चन्दनांशे सौरभत्वप्रकारताप्रयोजिका ज्ञानलक्षणैवेति वाच्यं तथा सति न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भव इति जगदीशग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गात् तत्रापि सौरभस्य भानसत्त्वेऽपि चन्दनांशे सौरभत्वप्रकारताप्रयोजकत्वेन ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति सिद्धान्तोऽत्रानुसन्धातव्यः ॥

न चैवं निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिर्विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया विषयोपनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्य तस्यातीन्द्रियत्वोपगमात् इति वाच्यं सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवादृष्टत्वेनैव निर्विकल्पकत्वकल्पनेनापि तादात्म्येन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति जगदीशः । अथात्र प्रत्यक्षसामान्यं प्रति

तादात्म्येन निर्विकल्पकमात्रस्य यदि प्रतिबन्धकत्वं तदा द्रव्यं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वेनेदं जानामीत्यनुव्यवसायो न स्यादुक्तप्रतिबन्धकसत्त्वात् न च प्रकारत्वानिरूपकत्वं निर्विकल्पके देयमिति वाच्यं तदा तादृशज्ञानस्य घटत्वेनेदं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति चेन्न विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिनिर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति विशिष्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्न कोऽपि दोषः घटत्वादिनिर्विकल्पकत्वं च सांसर्गिकविषयतानिरूपितघटत्वादिनिष्ठविषयत्वानिरूपकत्वे सति घटत्वादिविषयकज्ञानत्वम् । केचित्तु विषयत्वानिरूपितविषयतानिष्ठविषयतानिरूपितलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव तादात्म्येन निर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्न दोषः । तादृशविषयतानिरूपितलौकिकविषयताप्रसिद्धिस्तु उपनयमर्यादया निर्विकल्पकीयविषयत्वप्रकारेण घटादिलौकिकप्रत्यक्ष एवेति । न च निर्विकल्पकज्ञानीयविषयतासम्बन्धेन घटत्वाद्युपरागेण निर्विकल्पकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् भ्रमस्य दोषजन्यतया तत्र दोषस्यैवाकल्पनादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यकघटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतभानं न स्यादिति तन्न घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशेनैव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् । घट इत्येतावन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ॥

न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायां तद्विशेष्यकं मानसं प्रत्यक्षं स्यात् तद्धर्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम् घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटादिज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसग्रहसम्भवात् इति जागदीशी । यद्यप्यत्र सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यैव घटविशेष्यकमानसप्रत्यक्षसम्भवादिदमसङ्गतं तथापि सामान्यलक्षणायाः तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताकज्ञानहेतुतया यत्र

कालिकेन घटत्वद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं जायमानं समवायेन घटत्वद्रव्यत्वप्रकारकं घटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतभानं तस्य सामान्यलक्षणानधीनत्वेन तत्रैवानुत्पादनीयत्वान्नासङ्गतिः न च सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावे व्यभिचार इति वाच्यं सामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तत्तन्मानसोपनीतभानान्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकाविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमभिहितं जगदीशेन तत्कथं सङ्गच्छते सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिप्रत्यक्षे तादृशव्यापकताभङ्गादिति। न च घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षपदेन तादृशमानसस्य विवक्षितत्वान्न दोषः अत एव तादृशव्यापकत्वसङ्गमने घटो द्रव्यमिति भानस्य घटं जानामीत्याकारकत्वनियम इत्यनेन ग्रन्थकृता मानसमात्रान्तर्भावेन तथा व्यापकत्वसम्पादनेन तथार्थ एव व्यक्तीकृत इति वाच्यम् अनुपस्थितघटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकसामान्यलक्षणाजन्यमानसेऽनुपस्थितस्य घटप्रकारकत्वाभावेन तत्रापि व्यापकत्वाभावात्। यत्तु सामान्यतो घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्वव्यापकत्वमेव विवक्षितं न तु तद्घटप्रकारकत्वस्य तद्घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्वव्यापकत्वम् एवं च सामान्यलक्षणाजन्यमानसेऽपि उपस्थितयत्किञ्चिद्घटप्रकारकत्वनियमेन तदादायैव उक्तप्रकारतानिर्वाह इति तत्त्वसामान्यलक्षणाजन्यमानसवत् घटो द्रव्यमित्युपनीतमानसेऽपि उपस्थितयत्किञ्चिद्घटप्रकारकत्वमादायैवोक्तव्यापकतानिर्वाहेनानुपस्थितघटविशेष्यकत्वस्याशक्यवारणतया तथाविधव्यापकत्वाभिधानस्य प्रकृतानुपयोगित्वादिति चेदत्राहुः घटनिष्ठालौकिकविशेष्यतापदेन सामान्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठालौकिकविशेष्यताया विवक्षितत्वात्तादृशविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं च घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्याक्षतमेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्। ननु प्रत्यक्षे बाधाभावबलात् सन्निकर्षाप्रयोज्यस्यापि विषयत्वस्योपगमे घटत्वद्रव्यत्वादिज्ञानोत्तरं बाधाभावबलेन घटो द्रव्यमित्यसन्निकृष्टघटादिविशेष्यकचाक्षुषात्मकमुपनीतभानमपि कथं न स्यादिति इष्टापत्तौ च उपनीतं

विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति चेन्न घटादि-प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठालौकिक-विशेष्यताकप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वेन उक्तव्यापकधर्मावच्छिन्नकारणी-भूतघटादिज्ञानविरहादेवोक्तापत्त्यसम्भवात् पूर्वं घटादिज्ञान-सत्त्वे तु मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति च-क्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानमात्रस्य विषयतया प्रतिब-न्धकत्वादेवासन्निकृष्टघटविशेष्यकचाक्षुषासम्भव इत्यवधेयम् ॥

एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणं जन्यतां च निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया इति दीधितिकारः । ननु सामान्यलक्षणाजन्य ज्ञाने ऽसन्निकृष्टघटान्तरस्यापि विशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थित-तत्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्घटमत आह जन्यतां चेति । घटत्वादिसामान्यस्य च स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितविषयतास-म्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकप्र यक्षं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतो विनापि घटत्वज्ञानं द्रव्यत्वादिसामान्यज्ञानात् घटस्य प्रत्यक्षोत्पादेऽपि न व्यभिचार इति जगदीशः । अत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्र-कारकज्ञानात् समवायेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्सम्ब-न्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतद्विष-यताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कार्यस्य स्वेतरप्रकारत्वानिरूपित-विषयत्वं कारणस्य तु स्वविषयीभूतसामान्याश्रयानिष्ठविषयत्वं प्रत्यासत्तिः । अत्र कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाश्रयनिष्ठत्वमपि वाच्यम् । अन्यथा यत्र घटत्वज्ञानं पटत्वज्ञानं च तदुत्तरमुभयज्ञाना-ज्जायमानस्य उपस्थितघटांशे घटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितघटांशे घटत्वाप्रकारकस्य उपस्थितपटे पटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितपटे पटत्वाप्रकारकस्य प्रत्यक्षस्य स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितविषयतास-म्बन्धेनानुपस्थितपटेऽप्युत्पन्नतया स्वविषयीभूतघटत्वात्मकसामा-न्याश्रयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन घटत्वस्य ज्ञानस्य तत्र विरहेण व्यभिचारापत्तेः विषयत्वं चालौकिकं ग्राह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानलक्षणालौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवं यत्र स्वरूपेण घटत्वज्ञानं घटे चालौकिकसन्निकर्षः तदुत्तरं पटधर्मिक-समवायेन घटत्वभ्रमात्मकघटघटत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकात्मक-

समूहालम्बनं तत्र न व्यभिचारः। न च स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं यत्र यत्किञ्चिद्घटे लौकिकसन्निकर्षः कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानं समवायसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यविशेष्यकज्ञानं च तदुत्तरं लौकिकसन्निकर्षमर्यादया जायमानस्य घटत्वज्ञानलक्षणया समवायेन घटत्वप्रकारकस्य घटो द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च द्रव्यं चेत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्य घटत्वाश्रयनिष्ठद्रव्यत्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासम्बन्धेन घटादावुत्पन्नतया तत्र समवायातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानस्य विरहेण व्यभिचारापत्तेः सत्यपि स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वविशेषणे घटत्वाश्रयनिष्ठालौकिकविषयतायां घटत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहेण तादृशविषयतायां घटत्वसामान्यलक्षणाकार्यतावच्छेदकसंसर्गत्वविरहादेव न व्यभिचारः। नन्वेवं यत्र घटत्वप्रकारकज्ञानं द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानं च तदुत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया घटत्वधर्मितावच्छेदककद्रव्यत्वप्रकारकयावद्घटमुख्यविशेष्यकं घटो द्रव्यमित्याकारक प्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यद्रव्यत्वाश्रयीभूत घटनिष्ठालौकिकविषयतायाः घटत्वप्रकारतानिरूपितत्वेन द्रव्यत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वाभावादिति चेन्न सामान्यलक्षणाजन्यतादृशज्ञानानुपगमादुपगमे तु स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितविषयतापदेन स्वनिष्ठप्रकारत्वानिरूपिता या स्वेतरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयता तदन्याविषयत्वं विवक्षणीयम्। यद्यपि यत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं लौकिकसन्निकर्षमर्यादया समवायेन घटत्वप्रकारिका घटः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च द्रव्यं द्रव्यद्रव्यत्वे चेत्याकारकसमूहालम्बनद्रव्यनिर्विकल्पकात्मकघटत्वप्राथमिकविशिष्टधीर्जायते तत्र तद्बुद्धेरसन्निकृष्टघटेऽपि घटत्वेतरनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितविषयतासम्बन्धेन सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वारः तादृशनिर्विकल्पकीयविषयतायाः स्वेतरप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् पूर्वं समवायेतरसम्बन्धानवच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानस्य चासत्त्वात् तथापि कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं समवायेनालौकिकविशेष्यताशालिघटत्वप्रकारकोपनीतभाने व्यभिचारवारणाय यथा तत्तदुपनीत-

भानान्यत्वं निवेश्यते तथात्रापि तत्तज्ज्ञानान्यत्वनिवेशेनैवोक्तव्यभिचारवारणसम्भवादिति भावः । केचित्तु उक्तस्थले व्यभिचारवारणाय स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वमपहाय स्वेतरविषयत्वाप्रयोज्यविषयतासम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तथा च तादृशनिर्विकल्पकविषयताया घटत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वेऽपि घटत्वेतरद्रव्यत्वनिष्ठविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः । न च तत्प्रकारकत्वदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्राथमिकनिर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय तत्सार्थक्यात् न च कालिकेन घटत्वप्रकारकज्ञानलौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने समवायेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन कार्यस्य विशेषणीयत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे घटाज्ञानदशायामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारकस्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गो दुर्वारः अभावप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तु प्रागुपस्थितस्य विशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधकाभावात् न तादृशप्रत्यक्षम् ॥

न च घटाभावस्यैव पटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रात्यक्षिकभ्रमे घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारात् प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्वचं घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु घटाज्ञानदशायामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारकप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यं घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावविशिष्टलौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्य च भ्रमप्रमानिर्विकल्पकसाधारण्यात् प्रकारत्वं तु प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमतो घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावत्वप्रकारकत्वेऽपि नासंग्रह इति जगदीशः । अत्रेयमापत्तिः अथ इन्द्रियसम्बन्द्धविशेषणतया जायमाने अयमित्याकारकप्रत्यक्षे इदमिदं द्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षे च घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारापत्तिस्तस्यापि कार्यतावच्छेदका-

क्रान्तत्वादिति चेन्न प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वाभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वे एतदुभयाभाववत्त्वस्य तादृशाभावनिष्ठलौकिकविषयतायां निवेशेनैव तत्र व्यभिचारवारणात् । तथाहि अयमित्यादिनिरुक्तप्रत्यक्षीयाभावनिष्ठलौकिकविषयतायां घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वान्न व्यभिचारः । तथा च घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वे सति प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वाभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वैतदुभयाभावविशिष्टा या ऽभावनिष्ठलौकिकविषयता तन्निरूपकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमिति समुदितार्थः । न च सत्यन्तदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् घटज्ञानसत्त्वेऽपि घटो नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तेः तस्य घटपटादितावज्ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् । घटज्ञानं विना घटीयप्रमेय इत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणाय उभयाभावप्रतियोगिकोटौ प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वदलं तथा चोक्तप्रत्यक्षीयाभावनिष्ठतादृशलौकिकविषयतायाम् अभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात् घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । यदि च घटीयः प्रमेय इत्यादिप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव घटाज्ञानदशायां न तस्यापत्तिरित्युच्यते तदा तन्नोपादेयमिति । न चाभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेः तादृशाभावनिष्ठविषयतायां प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्तन्निवेशे च तत्राभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वान्न तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । न च घटज्ञानं विना एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावः पटीय इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिः तादृशाभावनिष्ठविषयतायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नपटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहेण कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वाच्यं सत्यन्तदलघटकीभूतान्यप्रकारतापदेन

घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपितप्रकारताया विवक्षणेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् तथा च तादृशविषयताया- घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यता- तदन्यनिरूपिता या प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता तदनिरूपितत्वेन घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । न च प्रकारतायां प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं नेत्याकारकप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वलाभायैव तन्निवेशात् यद्यप्येवमपि घटादिज्ञानं विना जायमानेऽयमित्याकारकप्रत्यक्षे इदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वकोटिकसंशये च व्यभिचारो दुर्वारस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तथाप्युभयाभावप्रतियोगिकुक्षौ अभावत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वपदेनाभावत्वप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोषः उक्तप्रत्यक्षस्याभावत्वप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वघटितोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । एतेन प्रागुक्तोभयाभावस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेऽभावाभावत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकापत्तिस्तादृशनिर्विकल्पकस्य प्रागुक्तोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादित्यपि परास्तम् । न चैवमिदमिदन्त्वे इत्याकारकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्तस्य निरुक्तोभयाभावघटितकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वाच्यं तादृशनिर्विकल्पकानभ्युपगमात् अभ्युपगमे तु अभावाभावत्वैतदन्यतरावृत्तिनिर्विकल्पकीयविषयत्वानिरूपकत्वेन कार्यस्य विशेषणीयतया उक्तनिर्विकल्पकस्य इदन्त्ववृत्तिविषयतानिरूपकत्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न व्यभिचारः निर्विकल्पकविषयत्वं च विषयत्वानिरूपितविषयत्वमिति न चाभावाभावत्वे इदमिदन्त्वे इत्याकारकसमूहालम्बननिर्विकल्पकापत्तिरिष्टत्वादिति संक्षेपः । परेतु घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वान्यत्वे सति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताभिन्ना या प्रकारता तादृशप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषताकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वान्नोक्तदोषाणामवकाशः । अभावत्वं नास्तीति प्रत्यक्षस्य घटादिज्ञानस्य कार्यताव-

च्छेदकाक्रान्तत्ववारणाय भावत्वप्रकारतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । इदमिदन्त्वे अभावाभावत्वे इत्याकारकप्रत्यन्तुमाभ्युपेयतेः तदाह भावनिष्ठविषयतायां विषयतानिरूपितत्वमपि देयमिति प्राहुः । यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽप्यभावो न घटीय इत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावनिश्चयदशायामिन्द्रियसम्बन्धविशेषणता बलान्नेत्याकारकप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वमिति जगदीशः । अत्रेदमवधेयं तादृशाप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवत्यभावत्वप्रकारकघटीयोऽभाव इत्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन नेत्याकारकप्रत्यक्षापादनमसङ्गतमिति चेन्न प्रतियोगितासम्बन्धेन घटविशिष्टे ऽभावत्ववदवृत्तिधर्मवत्त्वनिर्णयरूपस्य . तादृशज्ञानप्रतिबन्धकस्यापि प्राक् स्थापितत्वात् । न च तथाप्येकत्रद्वयमितिरीत्या प्रतियोगितासम्बन्धेन भावत्वस्य च भावसम्भवेन नेत्याकारप्रत्यापादनमसङ्गतमिति वाच्यं तादृशज्ञानस्य प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकतया नेत्याकारकरप्रत्यक्षतुल्यत्वादेकत्र द्वयमितिरीत्या तादृशज्ञानानभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । घटीयप्रागभावव्याप्यत्वेन कपालद्वयसंयोगरूपचरमकारणवत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुत्वे तस्यानुमितिरेव स्यात् समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेऽपि तावत् कालं प्रागभावात्मकविषयस्यासत्त्वेन तस्य प्रत्यक्षायोगः अतोऽव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन घटवत्त्वरूपफलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रागभावे हेतुत्वमुक्तं जगदीशेन तन्न सङ्गच्छते फलोपधायकत्वेन चरमकारणत्वलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रागभाववत्त्वरञ्जकत्वमभ्युपेत्यानुमित्यापत्तिवारणेऽपि प्रागप्रत्यक्षस्यासम्भावितत्वात् फलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षदशायां प्रागभावात्मकविषयस्यासत्त्वादिति चेन्न चरमत्वस्य विवक्षणीयतया कार्योपधायकत्वेन यस्य कस्य चित् लौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रागभावरञ्जकत्वेन दशकपालीयघटस्थले कतिपयकपालसंयोगानन्तरं चरमकारणोत्पत्तिकाले तत्पूर्वं वा दोषविशेषजन्यफलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्ष सम्भवेन तदुत्तरं प्रागभाव प्रत्यक्षसम्भवात् पूर्वं विषयस्य सत्त्वात् न चैवं प्रागभाव-

व्याप्यत्वेन चरमकारणज्ञानस्यापि हेतुत्वं सुष्ठुतरमिति वाच्यं न तु प्रागभावव्याप्यचरमसामग्रीमत्त्वज्ञानमेव प्रागभावहेतुरित्यादिना ग्रन्थकृतैवाग्रे तस्योक्तत्वात् । अत एवान्यत्र समानविषयप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेऽप्यत्र तदकल्पनात् प्रागभावस्यानुमितिरेव जायतामित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा चरमसामग्रीज्ञानकालपर्यन्तं विषयस्यासत्त्वादेव तस्य प्रत्यक्षासम्भवेनानुमितिसम्भवात् समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या विरोधित्वसङ्कोचकल्पनानौचित्यापत्तेः । एतेन प्रागभावस्य प्रतियोगिनाऽयत्वाभिप्रायेण चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वं युक्तमिति परास्तम् । प्रतियोगितदभावयोरेकक्षणावृत्तित्वादित्युत्तरग्रन्थविरोधादितिध्येयम् । चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमित्यस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं यस्या इति व्युत्पत्त्या चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षसामग्री लक्ष्यते सैव प्रागभावव्यञ्जिकेत्यपि वदन्ति । यदपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव तेषां नापत्तिरतिरिक्तस्य नेत्याकारकप्रत्यक्षस्यालीकतया नापत्तिसम्भावनापि पारमार्थिककार्यव्यक्तीनां सामग्र्या एव कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वोपगमात् तथा च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वादिनानाधर्माणामिन्द्रियसम्बन्धविशेषणतायाः प्रतियोगिज्ञानस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वविरहे ऽपि न क्षतिरिति तदसत् । यत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभ्रमस्य सामग्री नास्ति तत्र इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलाज्जायमानस्य पारमार्थिकस्यैव घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य घटाभाव इव पटाभावे लौकिकविषयतासम्बन्धेनोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहान्नेत्याकारकताया अर्थवशसम्पादनीयत्वादिति तर्कालङ्काराः । ननु पटाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षरूपापाद्यस्यालीकतया आपत्तेरयोगात् अत एवोक्तं जगदीशेन तन्तुपटकार्यकारणभावस्थले चापाद्यस्य पुनरुत्पादस्याप्रसिद्धिरिति । न च तादृशसम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरलीकत्वेन तादृशप्रत्यक्षापत्तेरसम्भवेऽपि तादृशप्रत्यक्षं पटाभावे लौकिकविषय-

तानिरूपकं स्यादित्यापत्तिः सम्भवतीति वाच्यं तादृश प्रत्यक्षे पटाभावनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपकत्वरूपापाद्यस्यापादकस्याप्रसिद्ध्या तादृशविषयतानिरूपकत्वस्यापत्तेरयोगात् यदि च पटाभावो यदि लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववान्न स्यात्तदा पटाभावः लौकिकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यक्तिमान्न स्यादित्येवापादनीयमतो न कश्चिद्दोष इत्युच्यते तदापि विषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिविषयकतत्प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन तद्व्यक्तेर्हेतुत्वाद् घटाभावविषयकप्रत्यक्षव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेन पटाभावेऽपि निरुक्तापत्तिर्न सम्भवति घटाभावरूपविषयस्य पटाभावे विरहादेव पटाभावे तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् । पटाभावे तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः न चाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववान्न स्यात् पटाभावो विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षवान् स्यादित्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावस्य बाधनिश्चयकालेऽपि विषयतासम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य सामग्र्या वृत्तित्वात् जगदीशोक्तापत्तिर्दुर्घटा इति ध्येयम् ॥

ननु चरमकारणरूपसामाग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्य इति दीधितिः । ननु कपालादौ घटप्रागभावव्याप्यसामग्र्याः परामर्शोत्तरमपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादत आह यावत्कालमिति । सामग्र्यां प्रागभावादिव्याप्त्यादिग्रहपर्यन्तमित्यर्थः । न च यत्र चरमकारणोत्पत्तिक्षणे प्रागभावव्याप्यतया चरमसामग्र्याः परामर्शस्तत्रोत्तरकालं प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभावः पूर्वं प्रागभावात्मकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् प्रागभावव्याप्यचरमकारणवत्तायाः स्मृत्यादिसाधारणनिर्णयमात्रातिप्रसक्तत्वात् तल्लौकिकनिर्णयस्यैव हेतुतया पूर्वं तदसम्भवादिति भावः । यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव प्रागभावव्यञ्जकत्वात् । तथा च कार्योपधायकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव प्रागभावव्यञ्जकमतः स्वरूपतस्तदनुभवकार्योपधायकतद्वत्तास्मरणे

वा न प्रागभावप्रत्यक्षमिति तदभिप्रेत्यैव कार्योत्पाद इष्ट इत्युक्तमिति जगदीशव्याख्या। अत्रेयमापत्तिः। ननु चरमकारणस्य कार्योपधायकत्वेन लौकिकप्रत्यक्षं यदि प्रागभावव्यञ्जकं तदा कपालद्वयसंयोगात्मकस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रतियोग्युत्पत्तिक्षण एव तदनन्तरं प्रागभावस्य कुतः प्रत्यक्षं प्रागभावात्मकस्य विषयस्य पूर्वमसत्त्वात् प्रागभावस्य सामग्रीनाश्यत्वेन पूर्वकल्प एवाभिहितत्वात्। अत्रेदं समाधानं पूर्वं प्रागभावस्य सामग्रीनाश्यतया न चेत्यादिपूर्वपक्षाभिधानम् अधुना प्रतियोगिनाश्यतया समाधानम्। अथैतन्मतालम्बने पूर्वकल्पस्यापि परिष्कारसम्भवे तत्परित्यागानौचित्यमिति चेन्न प्रागभावव्याप्यचरमकारणज्ञानस्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुतामते प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितिसामग्र्या आवश्यकत्वात्तस्यानुमितिरेव जायते न तु प्रत्यक्षं किमनुरोधेन तस्य प्रतियोगिनाश्यत्वमभ्युपेत्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयम्। न च प्रागभावव्याप्यकारणव्याप्यवत्तालौकिकप्रत्यक्षानन्तरं प्रागभावज्ञानस्य प्रत्यक्षमनुभवसिद्धमिति प्रागभावप्रत्यक्षानुरोधेन प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयमिति वाच्यं तदनन्तरं प्रागभावज्ञानस्य उभयवादिसिद्धत्वेपि तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षं नोभयवादिसिद्धमिति तदनुरोधेन प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वस्य स्वीकार्यत्वात्तद्व्याप्यवत्ताज्ञानेनैव प्रागभावस्यानुमित्या प्रागभावस्य ज्ञानविरहात् कार्योपधायकतया ज्ञानस्य हेतुतामतेऽनुमितिसामग्र्या अभावेन ज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तदुत्तरज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्वीकरणीयं तदनुरोधेनैव प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वमङ्गीक्रियते। न च पूर्वकल्पे प्रागभावस्य प्रतियोगिनाश्यत्वमेव कुतो नाङ्गीकार्यं विनिगमकाभावादिति वाच्यं प्रतियोगिनाश्यत्वकल्पने कार्यस्य पुनरुत्पादवारणाय तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् न चैतन्मतेऽपि गौरवान्न तत्सम्भवतीति वाच्यम् एतन्मते प्रागभावज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति कृतं पल्लवितेन॥

अवच्छेदकत्वं च यत्किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नं समवायसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन न तद्दोषतादवस्थ्यमिति जगदीशः। ननूक्तरीत्या गोरूपादौ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नगोनिष्ठ-

भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्तासत्त्वेन तत्र गोपदशक्यतावच्छेदकत्वरूपसाध्यविरहेण व्यभिचारो दुर्वार इति चेन्न प्रागुक्तयुक्त्या तत्तद्व्यक्तेरपि स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण गोरूपादेश्चालनीन्यायेन तत्तद्व्यक्तिमान्नेतिप्रतीतिसिद्धभेदप्रतियोगितानिरूपितकिञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेन तच्छून्यत्वविरहान्न व्यभिचार इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । अथवा गवेतरासमवेतत्वव्यापकभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वमर्थः । न च गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं व्यर्थम् उक्तगवेतरावृत्तित्वदलेनैव गोरूपादौ व्यभिचारवारणसम्भवादिति वाच्यं वृषत्ववैजात्ययोर्निरुक्तगवेतरासमवेतत्वदलसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादतस्तद्वारणाय गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलमिति भावः । केचित्तु गवेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वे सति समवेतत्वं गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्यं नातो गोरूपादौ व्यभिचारः । अत एव द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय गवेतरासमवेतत्ववैजात्ययोर्व्यभिचारवारणाय गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं स्वरूपासिद्धिवारणाय अनवच्छेदकत्वघटकनिरवच्छिन्नत्वदलं गोरूपादौ व्यभिचारवारणाय निरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वदलं कालिकादिसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकतावारणाय समवेतत्वदलमित्याहुः । परेतु गवेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्यमिति गोरूपादौ उक्तदलसत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यमतस्तद्वारणाय जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वदलमिति उक्तदलद्वयव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या इत्याहुः ॥

तत्त्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितानिषिद्धक्रियायां धर्माधर्मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया प्रागभावः सिद्ध्यति न च उत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने तादृशज्ञानोत्तरप्रागभावसत्त्वात् धर्माधर्मयोरुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानाभावविशिष्टतत्त्वज्ञानप्रागभावो हेतुरिति जगदीशः । अत्रेदमवधेयम् । तत्त्व-

ज्ञानाभाव एव हेतुर्वाच्य इति न तदनुरोधात् प्रागभावसिद्धिरिति पूर्वपक्षः । न च तत्त्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे सत्यपि तत्त्वज्ञाने घटाद्यवच्छेदेन तदभावसत्त्वात् धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण हेतुतायाः प्रविष्टत्वादिति चेदत्र वदन्ति निर्वाणमुक्तस्य तत्त्वज्ञानाभावसत्त्वात्तस्य धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः न च क्रियात्वेनापि हेतुतया निर्वाणमुक्तस्य क्रियाभावात् कथं धर्माद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् पुत्रादावेव क्रियासत्त्वात् पित्रादेरदृष्टं प्रति पुत्रादिक्रियाया अपि हेतुता कथमन्यथा पुत्रादिवृषोत्सर्गादिना पित्रादेः स्वर्ग इति न कश्चिद्दोषमावहति ॥

घटोत्पत्तिक्षणे सामग्रीक्षणो नष्ट इत्यादि प्रतीत्या विनश्यदवस्थक्रियायाः क्षणत्वमुक्त्वा घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणो जायते इत्यादिप्रतीत्या उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियायाः क्षणत्वमाह स्वस्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थेति न च स्वोत्तरवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वमेव निवेश्यतां पूर्वत्वापेक्षया स्वोत्तरत्वप्रवेशलाघवेनान्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वमिति वाच्यम् प्रलयक्षणेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति जगदीशेनोक्तम् अत्रेदमवधेयम् । स्वोत्तरत्वप्रवेशे उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वं कथमायातं यदि चान्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वं स्यात्तदा घटपुर्वं तत्सामग्रीक्षणे जायते इति प्रतीतेः का गतिरिति अत्र समाधानं यदि लाघववशादन्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वमायातं तदा तादृशप्रतीतिरसिद्धैवेति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सामान्यलक्षणाजागदीशी-
क्रोडपत्रम् ।

अथ पक्षताजागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

यद्धर्मिकयत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारकनिश्चयत्वेन यत्संशयं प्रति निवर्तकत्वं स सन्देहस्तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ हेतुभूतपक्षतेत्यर्थ इति जगदीशः । अत्रायं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता–निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः पक्षतेति निष्कर्षः । अत्रेयमनुपपत्तिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः पक्षतेत्युक्तावप्यनुगमसम्भवे तादृशनिश्चयत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति । न च वह्निमानित्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकमहानसीयवह्निमत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता निरूपितप्रतिबध्यतायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेदत्र केचित् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो वह्निविशिष्टघटवान्नवेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । साध्यसंशयस्यापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीविधया तत्प्रतिबन्धकत्वात् पक्षतापरामर्शयोरेव प्रतिबन्धकत्वं युक्तं लाघवात् तथाहि वह्निविशिष्टघटादिविषयकानुमित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदिच्छाविरहविशिष्टवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयविशिष्टवह्न्यादिविषयकसंशयत्वेन तद्विशिष्टनिश्चयत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वं तथा च वह्न्यादिविशिष्टघटवान्नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यापि निरुक्तविशेष्यत्वावच्छेद्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिः न चैवं वह्न्याद्यनुमिति, सामग्रीदशायां घटविषयकशाब्दप्रत्यक्षयोः सामग्रीदशायां च भूतले घटविषयकशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायां घटस्य शा-

ष्टज्ञानमेव जायते न तु प्रत्यक्षादिरिति तदनुरोधेन तादृशप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रत्यक्षादीच्छाविरहविशिष्टपरामर्शाविशिष्टपक्षतात्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव प्रागुक्तदोषवारणं सम्भवतीति वाच्यम् लौकिकसामग्र्यपेक्षयापि शाब्दादीच्छाघटितसामग्र्या बलवत्त्वात् तादृशाभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीविरहस्थले तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् तत एव दोषवारणसम्भवात् लाघवादनुमित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यत्वादित्याहुः तन्न । वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेत्याकारकसंशयपक्षतादशायामपि घटादिप्रत्यक्षानुदयात् वह्निमत्तानिश्चयानिर्वर्त्यत्वेनानुगतरूपेणैव कारणत्वस्येव प्रतिबन्धकत्वस्यापि कल्पनीयतया साध्यप्रकारकत्वपक्षविशेष्यकत्वादेः तादृशप्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतामादायातिव्याप्तेः शङ्कितुमशक्यत्वात् । न च तथापि यत्र स्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिरनुभवसिद्धा तत्र साध्यतदभावोभयप्रकारकसंशयत्वमात्रेणैव तत्साध्यकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते लाघवात् । तथा च तत्स्थलीयपक्षतालक्षणस्य साध्यविशिष्टघटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिस्तत्संशयीयप्रतिबन्धकतायाः साध्यप्रकारकत्वादिनैवावच्छेदादितिवाच्यम् तादृशस्थले कारणत्वस्यापि साध्यप्रकारकसंशयत्वेनैव कल्पनीयत्वेन साध्यवत्तानिश्चयत्वेन कारणत्वस्याकल्पनात् तदाशङ्कातिव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति ध्येयम् । (यदि च घटादिसंशयं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्र्या वह्निमत्तानिश्चयप्रतिबध्यसंशयविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिवह्निव्याप्यो घटवान्नवेत्यादिसंशये वह्निव्याप्यधूमसाध्यकपक्षतालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा तद्वारणाय प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशे निश्चयत्वोपादानव्यावृत्तिः सम्यगेवेति) ध्येयम् । अन्ये तु प-

र्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निविशिष्टघटवान्न वा वह्निघटो-भयवान्न वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्ववारणाय निश्चयत्वम् अन्यथा तादृशसंशयस्यापि पर्वतो वह्निघटवानित्याकारकसाध्यवत्तानि-श्चयनिवर्त्यतया तन्निवर्तकतायाश्च साध्यप्रकारकविशेष्यत्वावच्छि-न्नत्वात् पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा स्यात् । न चैवं साध्यतावच्छे-दकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैव उक्तसंश-यानां पक्षतात्वं वारयितुं शक्यते तादृशप्रतिबन्धकतायाः घट-त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वेनै-वावच्छिन्नत्वात्तादृशविशेष्यतायाश्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-पितत्वेनोक्तरूपस्याभावात् इति वाच्यं तादृशार्थलाभायैव नि-श्चयपदोपादानात् जगदीशमते तदन्यप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रका-रतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानस्यैव निश्चयत्वादित्याहुः । त-च्चिन्त्यं जगदीशमते संशयातिरिक्ते एकत्र द्वयमिति ज्ञाने उभ-यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अनभ्युपगमेन दूषणसमा-धानयोरनुचितत्वादिति । नव्यास्तु वह्निमत्पर्वतवान्न वेति संशयस्य पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वापत्तिः वह्नि-मत्पर्वतवानिति निश्चयनिष्ठायाः उक्तसंशयप्रतिबन्धकताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छि-न्नत्वादतो निश्चयत्वदलमिति । न च साध्यतावच्छेद-कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वा-वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्वारणं सम्भवति इति वा-च्यम् एवमपि वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिर्न वा इत्यादिसंशय-स्य पक्षतात्वापत्तेः वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिरिति निश्चयनि-ष्ठप्रतिबन्धकतायास्तादृशमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् न चाव-च्छेदकतानात्मकसाध्यतावच्छदकावच्छिन्नप्रकारताकपक्षतावच्छे-दकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशे-नैव तद्वारणं सम्भवतीति वाच्यम् एवमपि पर्वतत्ववान् व-ह्निमान् पर्वतत्ववञ्च भूतलमितिज्ञाननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नताद-शप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छि-

त्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य भूतलं वह्निमान्नवेति-संशये सत्त्वात्तादृशसंशयादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेः न च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणं सम्भवतीति वाच्यम् अवच्छेदकतानात्मकत्वज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वाद्यपेक्षया निश्चयत्वप्रवेशे गौरवानवकाशादित्याहुः । वस्तुतस्तु वह्निर्महानसीयवह्निमानित्यादौ महानसीयवह्निर्वह्निमान्न वेति संशयेतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमिति । न च तन्निवेशेऽपि पर्वतत्ववान् वह्निमान् पर्वतत्ववच्च भूतलमिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः भूतलं वह्निमान्नवेतिसंशयेऽपि सत्त्वात् तादृशसंशयादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसाध्यवत्त्वनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वस्य निवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् । न च तादृशनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमप्रसिद्धम् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यत्वाद्यन्तर्भावेनापि तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वादिति वाच्यं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वस्य तद्घटकत्वेनैव वक्तव्यत्वादित्यवधेयम् ॥

तथापि संशयत्वमत्र तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वं तथा च पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्तत्वे सति तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमिति फलितार्थ इति जगदीशः । न चात्र निश्चयत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वादसम्भव इति वाच्यं तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य तादृशनिश्चयत्वेऽपि सत्त्वेनासम्भवानवकाशादिति पर्याप्त्यनिवेशादित्यभिप्रायेण तस्योक्तत्वादिति कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व एतदुभयसम्बन्धेन तादृशनिश्चयत्ववज्ज्ञानत्वमेव पक्षतात्वमिति निरुक्तोभयसम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्वलाभार्थमेव निश्चयत्वोपादानमित्याहुः । केचित्तु यज्जाती

यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तज्जातीयानुमित्यादिविशेषलाभाय निश्चय-प्रदं तेनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं लभ्यते व्यापकत्वनिवेशात् पर्वतो वह्निमान्नवा घटवांश्चेत्यादिसंशयस्य संग्रहः । तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वनिवेशोऽनाहार्यत्वादिप्रवेशेन गौरवादित्याहुः । न चैवं पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थलेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतो वह्न्यभाववानित्याकारकनिश्चयात्मकपर्वतो वह्निमान्नवेतिसंशयेऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वाभावादिति वाच्यं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति तादृप्रतिबन्धकतानवच्छेदिका या विषयिता तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तथा चोक्तसंशये प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशमिति नाव्याप्तिः । निर्वह्निः पर्वतोरूपवान्नवेत्यादि संशयस्य तु तादृशविषयित्वविरहान्नातिव्याप्तिः ।

नन्वेवं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति सामान्यतः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकं यद्विषयित्वं तद्वत्त्वमेव तादृशत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे किं तादृशनिश्चयत्वपर्यन्तानुशरणेनेति तथाहि निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्नवेत्यादिसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकं यद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतादृशविषयित्वं तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकम् अतो न तत्संग्रहः । अस्ति च अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपर्वतो वह्न्यभाववानितिनिश्चयात्मकपर्वतोवह्निमान्नवेतिसंशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैव तादृशीत्यतो नतस्यासंग्रहः । न च नीलपर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयेऽव्याप्तिः नीलत्वावच्छिन्नविषयितायाः पर्वतो नीलाभाववानिति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावत्वावच्छिन्नविषयताया अभावः प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयवह्न्यभाववानितिबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्नित्वावच्छिन्नविषयतायाश्च वह्निर्महानसीयत्वाद्यभाववानिति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयत्वविरहादिति वाच्यम् । तथापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकाविषयित्वस्य वाच्यतयोक्तदोषवारणसम्भवात् । अवच्छेदकत्वं च

अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणम् अतो न बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तिः अथवा पक्षतावच्छेदकतावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताया वाच्यतयैवोक्तदोषवारणसम्भवादिति । न च तथापि प्रत्यक्षं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतया संशयपक्षतावादिमते संशयविषयतामात्रस्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया पक्षतालक्षणस्यासम्भवापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनापि दोषवारणसम्भवादिति चेन्न भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवेन परामर्शविशिष्टसंशयत्वेन क्वचित्स्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंशयत्वमात्रेणैव वा कल्पनीयतया वह्न्यादिसंशयविषयताया अपि अनुमित्यन्यघटादिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । न च तादृशस्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंशयत्वेन कारणताकल्पनेनैवोपपत्तौ तत्रानुगमस्यैवाकरणीयत्वात् कुतोऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । यतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावसाध्यकस्थले साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिः तत्र साध्यप्रकारकसंशयत्वेनैव कारणत्वं प्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयं यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तु साध्यप्रकारकसाध्यविशेष्यकनानाविधसंशयादेवानुमितिस्तत्र निरुक्तप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वेनैव कारणत्वस्यावश्यकतया तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थलीयपक्षतालक्षणस्य साध्याभावप्रकारकसंशयेऽव्याप्तिः तादृशसाध्याभावविषयतायाः तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहात् । न च तथापि अनुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपिततादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविवक्षयैवोक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणं सम्भवति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य अनुमितिनिष्ठप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वादिति वाच्यम् अनुमितिं प्रत्यपि भिन्नविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतयोक्तस्थले साध्याभावप्रकारकसंशयस्यापि योग्यताज्ञानविधया घटाद्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन उक्तविवक्षायामप्यप्रतीकारादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकत्वस्यैकस्याभावात् सामान्यतः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वमतः साध्यवज्ज्ञाना ऽकृतादृश-

निश्चयपदप्रवेश इति युक्तं पश्यामः । केचित्तु पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावनिश्चयात्मकनिरुक्तसंशय एव न स्वीक्रियते विरोधिनोः संशयत्वनिश्चयत्वयोरेकत्रासत्वात् इदं तु सत्प्रतिपक्षे स्वयं भट्टाचार्येणोक्तम् । एवं च जगदीशोक्तिर्यथाश्रुतमेव संगच्छत इत्याहुः ॥

अथात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमित्यत्र ज्ञानपदं व्यर्थमिति न च पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायामतिव्याप्तिः तस्या अपि साध्यवत्त्वाज्ञानप्रतिबध्यत्वादिति वाच्यं तादृशेच्छायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानरूपसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वाभावादिति । न च वह्निमानित्यनुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितीच्छायामतिव्याप्तिस्तस्यास्तादृशविषयिताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वादिति वाच्यं तथा सत्यपि तादृशप्रतिबध्यतायाः साध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादेव तन्निरासादिति चेन्न (पर्वतो विशेष्यतावानित्यनुमितौ विशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितीच्छायामतिव्याप्त्यापत्तेः तन्निष्ठतादृशप्रतिबध्यतायाः साध्यविषयतया अप्यवच्छिन्नत्वादिति) न च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशादेवनोक्तातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् एवमपि (ज्ञानवानित्यनुमितौ ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितात्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितीच्छायामतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ॥)

अथ पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्यविषयित्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वमित्यत्र किं तावत् वहिर्भूतत्वं न च पक्षविषयताभिन्नत्वमेव तदिति वाच्यम् वह्निव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यत्र तादृशपर्वतो वह्निमान्नवेत्यादिसंशयस्य सं-

ग्रहापत्तेः तादृशविषयतायाः पक्षविषयिताभिन्नत्वात् इति चेन्न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशबहिर्भूतपदेन विवक्षितत्वात् । यद्यपि यद्यवच्छेदकावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते तदा पक्षविषयिताबहिर्भूतत्वं तादृशसाध्यविषयितायामक्षतमेव । तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । अथ वह्निपक्षकवह्निसाध्यकस्थले तादृशपक्षविषयिताबहिर्भूतसाध्यविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः यद्यपि लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वेन पृथिव्यामितरभेदसाध्यकस्थल इव तादृशस्थलेऽपि पक्षविषयिताबहिर्भूतत्वस्यानुपादेयतया तत्र नाव्याप्तिः तथापि वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले तादृशविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः मैवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशबहिर्भूतान्तपदेन विवक्षितत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः न च तादृशस्थले वह्न्यभावो वह्निव्याप्यनिष्ठाभावप्रतियोगी नवेत्यादिसंशयेऽतिव्याप्तिः तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः पक्षविषयताबहिर्भूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतास्वीकर्तृप्राचीनमतेऽपि तादृशज्ञानस्य साध्यवत्तानिश्चयाप्रतिबध्यत्वात् । न च तथापि वह्न्यभावसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेत्यादि संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः । तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः साध्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं व्याप्यसाध्यकस्थल एव पक्षविषयिताबहिर्भूतसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वस्योपादेयतया तादृशस्थले तद्विशेषणस्यैवानुपादेयत्वात् । न च वह्निव्याप्यपक्षतावच्छेदककवह्निसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यवान् वह्निमान्नवेत्यादिसंशयस्याहार्यतया अप्रतिबध्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाव्याप्तेर्मूलव्याख्यानावसरे स्वयमेवोक्तत्वादिति ॥ ९ ॥

अथ वस्तुतस्तु साध्यप्रकारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेश्यतां किं साध्याभावप्रकारित्वादिनिवेशेनेति । मैवं वह्निव्याप्यवत्सधर्मा-

पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो व ह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्त्यापत्तेः न च प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं वस्तुत इत्यभिधानकृन्मते पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावः पर्वते न वेत्यादिसंशयस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तेः यद्यपि पूर्वकल्पे लक्ष्यतापन्नस्यात्रापि लक्ष्यतया तत्र लक्षणगमनं न क्षतिकरं तथापि वह्निव्याप्याभावकालीनपर्वतो वह्निमान्न वेति संशयेऽतिव्याप्तेः। न च तद्विवक्षणेऽपि तादृशसंशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा इति वाच्यम्। साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति। न च वह्निव्याप्यपक्षकस्थले वह्निव्याप्यो वह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिस्तन्निष्ठप्रतिबध्यतायाः साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम्। साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि वह्निव्याप्यकालीनवह्निव्याप्यो वह्निमान्नवेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिरितिवाच्यम्। साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविषयित्वावच्छिन्नावच्छेदकसाध्यविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वैतदन्यतरवत्प्रतिबध्यत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति ध्येयम्। केचित्तु पक्षवृत्तित्वाभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः आधेयतासम्बन्धेन पक्षाभाव एतदन्यतमाभावाभावप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य एतदन्यतमाभावातिरिक्ताभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितसाध्यविशेष्यताकत्वावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वपदेन विवक्षणीयतया वह्निव्याप्यपक्षकवह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेतिसंशयस्य न पक्षतात्वमित्याहुः॥

यत्तु साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यसंशयत्वं साध्याभाववत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वरूपं सर्वत्र ग्राह्यमतो नोक्तदोषाणामवकाश इति तत्तुच्छं पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले वह्न्यभाववत्पर्वतसधर्मा वह्निमान् पर्वतो द्रव्यं न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति जगदीशेनोक्तम्। तन्न सङ्गच्छते साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-

दिका सती साध्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका या विषयिता तच्छालिज्ञानत्वस्य संशयत्वपदेन विवक्षणेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवानित्यादिस्थले पर्वतो वह्न्यभावव्याप्याभावाभाववह्निमान्न वेति संशयीयवह्न्यभावव्याप्याभावाभाववह्नित्वावच्छिन्नविषयितायाः साध्यवत्त्वनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन साध्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन च तत्रातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति ध्येयम्। यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिः तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य सिद्धिविशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिरिति शिरोमणिः। सिद्ध्यसमानकालीनानामनुमितिप्राक्क्षणस्थायिसिषाधयिषाणामुत्तेजकविधया पक्षतायां प्रवेशो व्यर्थः कारणतावच्छेदकगुरुत्वापादकश्च स्यादतः सिद्धौ सत्यामिति जगदीशः। अथात्र यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततो घटेच्छा ततः परामर्शान्तरं ततोऽनुमितिरिति क्रमेण जाता तत्र द्वितीयपरामर्शक्षणेऽनुमित्यापत्तिः तदिच्छासत्त्वदशायाम् उत्तरक्षणेऽनुमितेरुत्पादेन तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकान्तर्गततया तदिच्छाविरहाविशिष्टसिद्ध्यभावस्य घटेच्छोत्पादक्षणेऽपि सत्त्वादिति तदुपेक्ष्य गौरवदोषोत्कीर्तनमनुचितमिति चेन्न अन्तिमपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्वीकारेणैव तद्दोषवारणसम्भवात्। न च गौरवमिति वाच्यम्। गौरवस्य स्वयमेवाभिहितत्वादिति। न चैवमपि यत्रादौ बाधनिश्चयस्ततो वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शः ततो घटेच्छा ततोऽनुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमितिः क्रमेण जाता तत्रानुमितीच्छाक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। तत्रापि समूहालम्बनपरामर्शविशिष्टघटेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्वीकारेणैव तद्वारणसम्भवादिति ध्येयम्॥

न च यत्र धूममात्रपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छा ततस्तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्त्यानुमितिः तत्र तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्तिक्षणे धूमलिङ्गकानुमितिः स्यादग्रिमानुमित्यनुरोधेन तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वादिति वाच्यम्। तत्र समूहालम्बनपरामर्शव्यक्तिविशिष्टतदिच्छाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजककोटौ निवेश्यत्वा-

दिति जगदीशः । अथात्र उभयलिङ्गकपरामर्शव्यक्तेरुत्तेजककोटि-निवेशादेव समूहालम्बनपरामर्शोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तिविरहेण तादृशसमूहालम्बनपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वकल्पनमनुचितमिति चेन्न अन्यमात्रलिङ्गकेच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका इति दीधितिग्रन्थस्य यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे आलोकलिङ्गकेच्छासत्त्वे धूमलिङ्गकानुमितिः प्रामाणिकी तदिच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थस्य पर्यवसिततया तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वं नान्यस्येत्यर्थपरिप्राप्ततया इच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वलाभाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । केचित्तु यत्रादौ धूममात्रपरामर्शानन्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमित्सा ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकोभयलिङ्गकपरामर्शादनुमितिः ततो भस्मलिङ्गकेच्छानन्तरं द्वित्वप्रत्यक्षात्मकभस्मलिङ्गकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः तत्रोभयलिङ्गकानुमित्यनुरोधेन तत्परामर्शव्यक्तेरुत्तेजकत्वेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शाभावविशिष्टेच्छात्वावच्छिन्नाभावस्य भस्मलिङ्गकेच्छाक्षणे सत्त्वात् भस्मलिङ्गकपरामर्शक्षणे ऽनुमितिवारणाय तादृशपरामर्शविशिष्टेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वमावश्यकमित्याहुरिति ध्येयम् ॥

तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविशेषविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिकेति शिरोमणिः । तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नतदन्यलिङ्गकानुमित्सैव प्रतिबन्धिका तल्लिङ्गकानुमित्साविरहवैशिष्ट्यप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं यत्र सिद्ध्यात्मकापेक्षाबुद्धिस्वरूपधूमपरामर्शोत्तरं क्रमेणालोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण च इच्छाद्वयी तत्र चतुर्थक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तेः धूमलिङ्गकानुमित्साभिन्नाया एवालोकलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वादिति जगदीशः । अथ तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नत्वनिवेशे कथमुक्तस्थले धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन । यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे सिद्धिकालीनान्यलिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेनैव तल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागुक्ततया उक्तस्थलीयालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरप्युत्तेजककोट्यन्तर्गतत्वेन तदिच्छाभिन्नान्यलिङ्गकानुमित्साया असत्त्वादेवोक्तस्थलीया-

नुमित्युत्पादे बाधकाभावादिति । न चालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकत्वे धूमलिङ्गकानुमित्साक्षणेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् सामान्यतः सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहादेवोक्तापत्त्यसम्भवात् सिद्धेः प्रतिबन्धकतायामालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरनुत्तेजकत्वात् । न चान्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामुक्तस्थलीयधूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तिरुत्तेजकविधया प्रवेश्यतां न त्वालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तिरपि तन्निवेशे गौरवादिति वाच्यं तत्तदिच्छाभिन्नत्वनिवेशे आलोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरेवोत्तेजकविधया प्रवेशनीयत्वात् प्रयोजनविरहेण धूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरेवोत्तेजककोटावप्रवेशेन गौरवानवकाशादिति चेदत्र केचित् । तत्तदिच्छाविरहविशिष्टत्वमपहाय तत्तदिच्छाभिन्नत्वनिवेशे यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शालोकालिङ्गकानुमित्साधूमालोकोभयलिङ्गकसमूहालम्बनसिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र समूहालम्बनपरामर्शक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तेराग्निमानुमित्यनुरोधेन तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वात् । न च तत्तादिच्छाविरहवैशिष्ट्यनिवेशेऽप्युक्तापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं मन्मते समूहालम्बनपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरेवोत्तेजकतया तादृशेच्छाविरहविशिष्टतदिच्छाव्यक्तेरेव विरोधित्वात् । भवन्मते तत्र परामर्शविशिष्टतदिच्छाभिन्नत्वनिवेशेऽप्यनिस्ताराच्च विशिष्टतदिच्छातस्तादिच्छाया अनतिरिक्तत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु यादृशस्थलविशेषेऽन्यलिङ्गकानुमित्साकाले समूहालम्बनोभयपरामर्शोत्तरं कदापि यल्लिङ्गकानुमितिर्न जाता तत्र तल्लिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न तु तत्तद्व्यक्तित्वेन तल्लिङ्गकानुमित्साव्यक्तीनां प्रवेशे गौरवात् । तथा च तादृशस्थले यदा अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकतल्लिङ्गकपरामर्शस्ततोऽन्यलिङ्गकानुमित्सा ततस्तल्लिङ्गकानुमित्सा ततोऽनुमितिस्तत्र तादृशानुमित्यनुत्पादापत्तिः तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नान्यलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वादतस्तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नत्वमनिवेश्य तल्लिङ्गकानुमित्साविरहवैशिष्ट्यानिवेश इति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु साध्यनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वा-

न्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमिति जगदीशेनोक्तम्। अथ पर्वतो वह्निमानितिनिश्चयस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यपर्वतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वादिति चेन्न धर्मितावच्छेदकतानात्मकतादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् पर्वत इत्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीयविशेष्यताया निरूक्तप्रकारत्वान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यं जगदीशमते मुख्यविशेष्यांशे एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानस्य बाधग्रन्थे स्वयमेव खण्डितत्वात्। न च तथाप्येकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवत्पर्वतवान् देश इति ज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वेन निरुक्तप्रकारत्वान्यप्रकारताया विशेषणीयत्वादेतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमित्युक्तारेव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशेनेति परास्तम्। तदप्रवेशे घटवत्पर्वतवान् देश इत्याकारकज्ञानस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तेः तदीयविशेष्यतायामपि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य सत्त्वात् न चैवमपि वह्निमत्पर्वतो घटवानिति ज्ञाने साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीयविशेष्यतायां तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यं निरुक्तप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितविशेष्यता तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव साध्यनिश्चयत्वपदेन विवक्षितत्वादिति केचित्। तन्न वह्नितदभाववत्पर्वतवान् देश इति ज्ञानस्यापि साध्यनिश्चयत्वापत्तेः। तस्यापि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वात् न च तादृशज्ञाने मानाभाव इति वाच्यं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यतदभाववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यानुमितिजनकतावार-

णाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन जनकत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवादार्थे उक्तत्वादिति । केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानिवेशे पर्वते वह्निं निश्चिनोमीत्याकारकज्ञानस्य पर्वते वह्निं न जानामीत्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिस्तस्य वह्नित्वात्रच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानानवगाहित्वात् । स्वमते तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन पर्वते वह्निं निश्चिनोमीतिनिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमक्षतमेवेत्याहुः । वस्तुतस्तु वह्निमत्पर्वतो घटवानित्यादिज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्ममात्रावच्छेदेन तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावो वाच्यः । न च पर्वतो वह्निमानितिज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाम् अन्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वास्वीकारादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नं यत्तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वं तदभावस्य वक्तव्यत्वादिति । तथा च संशये प्रसिद्धस्य तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वस्य योऽभावस्तस्य पर्वतो वह्निमानितिनिश्चयीयविशेष्यतायामपि सत्त्वेन पर्वतो घटवानिति निश्चयस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरुक्तविशेष्यतायामावश्यकत्वमिति । न च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकं यत् पर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वत्वं तदवच्छेदेन घटप्रकारतानिरूपितत्वस्यापि सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरितिवाच्यं तदीयविशेष्यतानिष्ठपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानवच्छेदकत्वादतिप्रसक्तत्वात् किं तु वह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वमेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकतादृशविशेष्यतात्वस्य च पर्वतो घटवानितिनिश्चयीयविशेष्यतायामसत्त्वादिति ध्येयम् । केचित्तु स्वाव-

च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारत्वानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम् । अत्र च कल्पे एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवानिति ज्ञानाभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याहुः । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव निश्चयत्वम् । न तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वघटितम् । तथाहि वह्निमान् घटाभाववान् इत्याकारकज्ञानं प्रति वह्निमान् घटवानित्याकारकनिश्चयस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वह्निमद्घटवान्पटवानित्याकारकघटधर्मितावच्छेदकवह्निप्रकारकताद्दशोभयधर्मधर्मितावच्छेदककपटप्रकारकनिश्चयस्यापि ताद्दशज्ञाने प्रतिबन्धकत्वापत्तिः तस्यापि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्यवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादतो जगदीशमते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्यमिव समानाधिकरणविशेष्यताद्वयोरैक्येऽपि वह्निमत्पर्वतो घटवानित्यादिज्ञानीयविशेष्यतावृत्ति यद्वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वं यच्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तयोः परस्परावच्छेदकभावं स्वीकृत्य वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूप्यकताकनिरूपकतावद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवं वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूप्यताकनिरूपकतावद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन च प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तुल्यन्यायात् तथा च प्रागुक्तवह्निमद्घटवान् पटवानित्याकारकनिश्चयीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूप्यताकनिरूपकताकत्वस्यास्वीकारेण ताद्दशनिश्चयस्य न वह्निमान् घटाभाववानित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति एवं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानवच्छिन्नं यदन्यप्रकारतानिरूपितत्वं तदभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव सा-

ध्यनिश्चयत्वं विवक्षणीयं वह्निमत्पर्वतो घटवानित्याकारकनिश्च-यीयविशेष्यतावृत्तियद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तद्व-ह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वावच्छिन्नमेव घटवान् पर्व-तो वह्निमानित्याकारकनिश्चयीयविशेष्यतावृत्ति यद्घटत्वाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तस्य घटत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि-रूपितत्वस्वरूपतया वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्न-मेवातस्तादृशविशेष्यतायां तयोः सत्त्वं न निश्चयत्वविघटकम् अवच्छेदकतानात्मकसंशयीयप्रकारतानिरूपितत्वद्वयस्य तु अव-च्छेद्यावच्छेदकभावो न स्वीक्रियते प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावा-नुरोधात् तदनुरोधेनैव तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वतद्धर्मा-वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपि-तत्वद्वयोस्तथास्वीकारादिति चिन्तनीयम् ॥

अथ तथापि संयोगसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले संयोगे-नाभाववान्न वेति संशयस्य निश्चयत्वापत्तिस्तदीयविशेष्यताया-अपि साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वा-निरूपितत्वादिति न च तादृशसशंये स्वरूपसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रकारत्वनिरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् एवम-पि स्वरूपसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले अभाववान्नवेति संशयस्य निश्चयत्वापत्तेः । न च तादृशसंशय एव न सम्भवती-ति स्वसामग्रीविरहादिति वाच्यम् तादृशसंशयस्यासम्भवेऽपि अभावाभाववान्नवेति संशयस्य सम्भवादिति चेन्न साध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-शालिज्ञानस्यैव साध्यनिश्चयपदेन विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यं च स्वाभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभे-दवत्त्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छे-देनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति त-दवच्छेदेन सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वमिति शिरोमणिः । न च पर्वतध-र्मिकवह्न्यनुमितिमात्रं प्रत्येव पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वावगाहि-वह्निनिश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिबध्यदिशि पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्व-

निवेशो ऽयर्थ इति वाच्यम् पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तदव-च्छेदेनानुमित्सया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव तत्सामानाधिकरण्ये-नानुमित्यापत्तिरिति जगदीशः । न च प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्य-त्वानिवेशे संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताकत्वावच्छिन्नविधेय-ताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्निनिश्चयोत्तरं महानसीयसंयोगेनापि वह्न्यनुमितिर्न स्यात् इति वाच्यं प्रतिबध्यादिशि अवच्छेद्यत्वमनिवेश्य पर्वतत्वव्यापकप्रतियो-गिकत्वविषयताभिन्नत्वे सति संयोगत्वविषयताभिन्ना या विषयता तदनिरूपितसंसर्गताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवमवच्छेद्यत्वाप्रवेशे कुतो लाघवमिति वाच्यं प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्यत्वप्रवेशे निरुक्तविषयताभिन्नविषयतानिरूपितत्वे सति तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंसर्गताकानुमितित्व-स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा सामानाधि-करण्यमात्रेणानुमितिसाधारणकार्यतावच्छेदकं स्यादिति भा-वः । न चावच्छेद्यत्वनिवेशे तादृशविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपि-तत्वमनिवेश्य तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयो-गत्वावच्छिन्नसंसर्गताकानुमितित्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वे-ऽपि सामञ्जस्यमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नि-निश्चयोत्तरं पर्वतत्वव्यापकप्रतियोगिकमहानसीयसंयोगेन वह्न्य-नुमित्यनुपपत्तेरिति ध्येयम् ॥

अथात्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसामानाधिकर-ण्येनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षताया असत्त्वादेवोक्त-स्थले सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तिर्न सम्भवतीति किमेतादृश-प्रयासेनेति चेदत्र केचित् । यत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्सा अव-च्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमि-त्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकी-भूतावच्छेदावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सि-द्धेः सत्त्वादतस्तत्रानुपपत्तिवारणार्थं सामान्यतोऽनुमितित्वाव-च्छिन्नं प्रति अनुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धिप्रति-बन्धकत्वं कल्पनीयम् । एवं च निरुक्तस्थले निरुक्तेच्छायाः सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसिद्धिसामान्याभावरूपपक्ष-

तायामप्युत्तेजकत्वापत्त्या गौरवं तथा च सामानाधि-करण्यमात्रानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येनानुमित्सा-विरहविशिष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धेरेव प्रतिबन्ध-कत्वं वाच्यं तथा च प्रकृतस्थलेऽनुमित्यापत्तिः सहज-त एव सङ्गच्छते । एवं च सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्र-ति धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वविशिष्टसम्बन्धशुद्धसम्बन्धभेदे-नाप्रामाण्यज्ञानस्य द्विविधतया उत्तेजकत्वानुरोधादेवावच्छे-दावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येन सिद्धेः पृथक्पृथगेव विरो-धित्वं वाच्यम् तथा च तत्रैवावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिब-न्धकत्वस्य स्वातन्त्र्येणाकल्पनादुक्तापत्तिसम्भव इत्याहुः तन्न त-था सति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं सामानाधिकरण्येना-नुमित्सायां अवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यापत्तेः । प्रतिबध्य-दिशि अवच्छेद्यत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थले सामानाधिकरण्येनानु-मित्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च सामानाधिकरण्येनानुमितिसामग्रीसत्त्वात् । अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं सामानाधिकरण्येना-नुमित्यापत्तिवारणाय पश्चात् कल्पनीयस्य सामानाधिकरण्ये-नानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्व-स्य एतादृशापत्तिभिया प्रागेव कल्पयितुमुचितत्वादिति ध्येय-म । परे तु धर्मिविशेषनियन्त्रितकल्पानुसरणेनैव तादृशाप-त्तिरभिहिता तत्कल्पे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावश्च पर्वतत्वा-वच्छेद्यत्वानवगाहिपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताकवह्निवि-धेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेद्यत्वानवगाहिपर्वत-त्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताकवह्निनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धक-ता । अपरा च पर्वतत्वावच्छेदेनैकत्र पर्वते वह्निनिश्चये प-र्वतत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतान्तरेऽपि वह्न्यनुमित्यनुत्पत्त्या प-र्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यनुमितिं प्रति तदवच्छेदेन व-ह्निनिश्चयत्वेन धर्मिविशेषानियन्त्रितेन कल्पनीया इच्छाया एकरूपेण उत्तेजकत्वासम्भवेनावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति चा-वच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरपि प्रतिबन्धकतान्तरं कल्पनीयम् अत्र च प्रतिबध्यदिशि अवच्छेदावच्छेद्यत्वाप्रवेशे सामानाधिकरण्येनानु-मितिस्थलीयावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमपि नाद्रियते

एवं च प्रकृतस्थले तादृशापत्तिर्यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते इत्याहुः । तदपि न पश्चात्कल्पनीयस्य एतत्प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागेव कल्पने तद्ग्रन्थस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । अपरे तु यत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्सा अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमिमित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकीभूतावच्छेदावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धः सत्त्वादित्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । अन्ये तु अत्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतस्य सामानाधिकरण्येनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यासत्त्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणीभूतावच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यभावघटितकारणस्तोमादेव तदापत्तिसम्भवः । न च सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणविरहादेव तदापत्त्यसम्भव इति वाच्यं विशेषधर्मावच्छिन्नकारणासहकारेणाप्यवच्छेदावच्छेदेनानुमितिजननात् सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणस्य सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणसहकारित्वासम्भवात् एकत्र विशेषधर्मावच्छिन्नकारणानपेक्षणे सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणेनैकत्रापि विशेषधर्मावच्छिन्नकारणं नापेक्षते इति नियमात् एतदेवापि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् नहि तादृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्तीत्यादिग्रन्थेन दीधितिकृता पश्चाद्वक्ष्यते। न च उक्तस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्या सामान्यधर्मावच्छिन्नो भवत्येव कथमापत्तिरिति वाच्यं कथञ्चिद्बाधदशायां तस्या अप्यनुत्पत्तेः तथाहि यत्र सामानाधिकरण्येनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालौकिकबाधनिश्चयस्ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकावच्छेदावच्छेदेन लौकिकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्सा तत्र परामर्शचतुर्थक्षणेऽवच्छेदावच्छेदेनेव तृतीयक्षणे सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तेरिति प्राहुः ॥

अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनादनुमित्सायोग्यता वाच्या सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः अनुमित्सोत्तरमन्तरानुमित्यनुत्पा-

दे दिवसादिविलम्बेन इन्द्रियादिना निर्णीते साध्ये लिङ्ग-परामर्शादनुमितिप्रसङ्गादिति शिरोमणिः । तत्तदनुमित्सा-प्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिप्रागभावकूटव-त्त्वं योग्यता वैशिष्ट्यं च एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्ब-न्धेन । यद्यपि स्वपदेनानुमित्युपधायकतत्तदिच्छाव्यक्तीनामुपग्रहे दिवसान्तरीयानुमित्साव्यक्त्योर्योग्यतायामप्रवेशान्नैष दोषस्तथापि व-ह्न्यनुमितित्वप्रकारेणातीतानुमितिगोचरेच्छायां सिद्धिकाले व-ह्न्यनुमितिर्न स्यात् तद्विषयसिद्धिप्रागभावकूटस्य तदानीमसत्त्वात् । तत्तदनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वेन तत्तदनुमित्साविषयसिद्धीनां तत्त-दनुमित्साकालीनत्वेन वा तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभा-वानां विवक्षया कथंचिदुपपादनेऽपि अनुमितिद्वयं जायतामि-तीच्छायामनुमितिद्वयं न स्यात् तत्तदनुमित्साविषयीभूतानु-मितिप्रागभावकूटस्य प्रथमानुमित्युत्पत्तिदशायामसत्त्वादिति ज-गदीशः । अथात्र स्वप्रागभावविरहविशिष्टा या स्वविषय-सिद्धिस्तत्प्रागभावकूटवत्त्वं स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषय-सिद्धिप्रागभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकं यत्कूटत्वं तदवच्छिन्नत्व-मेव वा योग्यतास्तु तावतैव उक्तदोषवारणसम्भवात् तत्तद-नुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वादिविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न तादृशकूट-त्वावच्छिन्नाधिकरणताया वैलक्षण्यस्य विरहेणानुमित्सापूर्वका-लीनसिद्धिदशायामनुमित्यापत्तेस्तदानीमपि तादृशकूटसत्त्वात् द्वि-धा प्रागभावविरहवैशिष्ट्यनिवेशे लाघवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथ सिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटवत्त्वं विव-क्षितम् । अत्र कल्पे स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वविशेषणमस्ति वैशिष्ट्यं च स्वप्रागभाववत्त्वस्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन ॥ स्वसामानाधिकरण्यं च समवायेन वृत्तित्वं कालिकसम्बन्धेनेति नोक्तस्थलेऽनुमितिद्वयानुपपत्तिरिति चेन्न यत्रानुमितित्वेनातीता-नुमितिमात्रविषयिनीच्छा तत्रानुमित्यनुपपत्तेस्तत्र स्वप्रागभाव-विरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावस्यासत्त्वादि-ति । न च स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वस्वविषयतावच्छेदकवत्त्वस्व-सामानाधिकरण्यैतदर्थत्रयावच्छिन्नासमानकालीनत्वं स्वप्राग-भावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावे निवेश्यं न तु कूटत्वं

प्रागभावविशेषणम् । तावतैवानुमित्यनन्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् तथा च यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रैकानुमित्यनन्तरमपि नानुपपत्तिस्तादृशधर्मावच्छिन्नासमानकालीनद्वितीयानुमितिप्रागभावस्यैव सत्त्वादिति वाच्यं यत्र स्थलविशेषे कस्यापि पुंसः साध्यवत्पक्षविषयकं प्रत्यक्षं न जातं तत्र साध्यवत्प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमित्यनुपपत्तेः । तदिच्छाविषयतावच्छेदकधर्माप्रसिद्धेरिति । इदं त्ववधातव्यं स्वसामानाधिकरण्यं स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वं स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च एतद्धर्मत्रयावच्छिन्नासमानकालीनत्वस्य स्वविषयसिद्धिप्रागभावविशेषणत्वे न काप्यनुपपत्तिः । न चानुमितित्वेनातीतप्रत्यक्षादिमात्रविषयकेच्छया अनुमितिर्न स्यात् स्वविषयीभूतसिद्धिप्रागभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं स्वविषयीभूतसिद्धिप्रागभावपदेन स्वप्रतिबन्धकीभूतसिद्धिप्रागभावस्य विवक्षितत्वादुक्तस्थलेऽनुमितिप्रागभावस्यैव तादृशत्वेन नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटस्यानिवेशेऽपि अनुमित्युपधायकतत्तदनुमित्सोत्तरवास्तविकयद्यदनुमितिर्जायते तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावस्य योग्यतात्वविवक्षणेनैवानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणं सम्भवति यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रापि तदिच्छाप्रागभावविरहविशिष्टद्वितीयानुमितिप्रागभावस्योत्तेजककल्पनेन सामञ्जस्यादिति तत्कथं परित्यक्तमिति । न च तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावस्योत्तेजकत्वे विनिगमकाभावेन तत्तदनुमित्साप्रागभावविशिष्टतत्तदनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नव्यक्त्यन्तरप्रागभावस्याप्युत्तेजकत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावकूटनिवेशेऽपि विनिगमकाभावेन तादृशव्यक्त्यन्तरप्रागभावस्याशक्यवारणत्वात् इति चेदत्र केचित् । स्वत्वस्यानुगतत्वमते स्वप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटत्वे नानुगतरूपेणैवानुमित्साव्यक्तेर्निविष्टतया तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावत्वेन उत्तेजकत्वे महागौरवम् । न चैवं दिवसान्तरीयानुमित्साव्यक्तेरपि स्वपदार्थान्तर्गतत्वेन यद्यपि इत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् अनुमित्यु-

पद्यापकस्वपदार्थस्यैव विवक्षणीयतया दिवसान्तरीयानुमित्या-व्यक्तेः स्वपदार्थानन्तर्गतत्वादित्याहुः । परे तु उक्तक्रमेण तत्तदनु-मितिप्रागभावस्य योग्यताविवक्षणेपि यत्रादौ स्वचतुर्थक्षणेऽनुमिति-र्जायतामितीच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शनाशक्षणेऽनुमितिस्तत्र प-रामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तिरतः पूर्वकल्पो न सम्यगिति वदन्ति ॥

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः प-क्षतेति शिरोमणिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणा-व्यवहितोत्तरक्षणत्वं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वं-साधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशस्वसमयध्वं साधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथाव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगि-कोटौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यार्थकतादृशपदं व्यर्थमिति चेन्न तादृशपदाप्रवेशे यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरा-मर्शः तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञानात्मकानुमितिस्तदनन्तरमनु-मित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धेस्तादृशासिषाधयिषाविरहविशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अनुमित्यात्मक-सिद्धेस्तदन्यत्वेऽपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात् अप्रा-माण्यज्ञानानास्कन्दितताया एव तस्याः प्रतिबन्धकत्वादिति । न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव उत्तेजकतया एतादृ-शाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वास्वीकारेऽनुमित्यात्मकसिद्धेरेव वि-रोधितया न तत्तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं तत्तदु-त्तरपरामर्शोत्पत्तौ तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाप्रामा-ण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् । यदि च उत्तरत्व-प्रतियोगिकोटौ सिषाधयिषाविरहविशेषणत्वेऽपि यत्र सिषा-धयिषातृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तराप्रामाण्यज्ञाना-स्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्श-स्य तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतयाऽप्रामा-ण्यज्ञानानास्कन्दिततदन्यसिद्धेरभावस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वा-त् । यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिरनुत्तेजिका एव तादृशा-नुमित्युत्तरं परामर्शोत्पादेऽपि क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वी-कारादित्युच्यते तदा मन्मतेऽपि तुल्ययुक्त्या प्रकृतस्थलेऽपि ता-दृशाप्रामाण्यज्ञानम् अनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरोत्पत्ति-

क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्भवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणं निष्प्रयोजनकमेवेत्यादिकं विभाव्यते तदा यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्मकानुमितिधर्मिकेदं वह्न्यभाववति वह्निप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितितृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविकतया तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्यानुत्तेजकत्वं स्वीकृत्य क्षणैकविलम्बेनाप्यनुमितेरुपपादयितुमशक्यत्वात् तत्पूर्वक्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणाय उत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणमावश्यकमिति । एतेन प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरोत्पन्नपरामर्शविशिष्टतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वेनैवोपपत्तौ तद्विशेषणं व्यर्थमिति निरस्तम् । न च यत्र सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्मकानुमितिधर्मिकेदं वह्न्यभाववति वह्निप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तन्निवेशेऽपि तदुत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तत्र गत्यन्तरविरहेण तत्तदनुमितिक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रथमोत्पन्नतत्तत्सिद्धिनाशविशिष्टतत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्य वा वक्तव्यत्वात् न च प्रागुक्तस्थलेऽपि तत्तत्क्षणस्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ तादृशपदं व्यर्थमिति वाच्यं तादृशानन्तक्षणस्य प्रतिबन्धकताकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समादधिरे तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नासिद्धिव्यक्तीनां च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटमेव निवेश्यं तथा च तादृशपदानुक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र तत्सिद्धिव्यक्तेरपि तादृशानुमितिकतया तद्भेदस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन तन्निवेशे गौरवमित्यतस्तादृशपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अत्र क्षणपदं विहाय स्वसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसान-

धिकरणत्वे सतीत्युक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिप-रामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायि अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेऽपि पक्षताविरहप्रसङ्गः सिद्ध्यधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया अनुमित्साविरहविशिष्टनिरुक्तस्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानात् तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि निरुक्तानुमितिकाभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वादतः प्रथमं क्षणपदमिति जगदीशः । अथात्र तादृशकालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्ववत्तया तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्न यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरणक्षणत्वं तदवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वाधिकरणध्वंसाधिकरण इत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यमिति पर्यवसितार्थे जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथापि सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्वाधिकरणोपाधिध्वंसाधिकरणेत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृतं तादृशागुरुतरविशेषणघटिताव्यवहितोत्तरत्वनिर्वचनेनेति वाच्यम् । तत्रैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सुखोत्पत्तिः ततस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकतया सिद्ध्यधिकरणतया तद्दोषतादवस्थ्यात् न चैवमपि उक्तस्थल एव सिद्ध्युत्तरं प्रहरादिविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिद्ध्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधेस्तादृशसुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन तादृशोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि सत्त्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणक्षणत्ववत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकरणक्षणत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

उत्पत्तिपदानुक्तावेकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः पूर्वानुमितेः स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यासिद्धेरभावादतस्तदुपात्तं न च स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वमेव निवेश्यताम् उत्पत्तेः स्वेतरत्वापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यम् यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मिकैकानुमितिस्तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गादिति जगदीशः । अथात्रानुमितौ स्वभिन्नत्वमनिवेश्य स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यनुमितेर्विशेषणत्वेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् कृतमुत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न प्रागभावत्वध्वंसत्वयोरखण्डोपाधित्वानुपगमे प्रागभावत्वं ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वं ध्वंसत्वं च जन्यत्वे सत्यभावत्वं जन्यं च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागौरवापत्तेरिति वदन्ति । केचित्तु यत्रानुमितिर्जायतामितीच्छातः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शः ततः साध्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मकसाध्यतद्व्याप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिः पूर्वसिद्धेः स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादतस्तदुपात्तम् । स्वमते पूर्वसिद्धिव्यक्तेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकान्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्याहुः ॥

ननु स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणविशिष्टानुमितिकत्वमेव निवेश्यतां किमुत्पत्तिनिवेशनेति सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमितेर्वारणाय स्ववृत्तित्वनिवेशः अनुमित्युत्तरमनुमितेर्वारणाय स्ववृत्तिध्वंसेत्यादीति चेन्न सम्बन्धविधयास्यैवोत्पत्तिघटितत्वेन वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् । यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यस्य दीधितिकृता वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् । न च तथापि स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविवक्षणान्न कोऽपि दोष इति वाच्यं यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरं पुनरपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्या-

नुमितिस्तत्र तदुत्तरं साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिद्वयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षण एवाऽव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति शिरोमणिः । ननु यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहव्यावृत्तिसम्भवात् कथं यत्राविरलक्रमेण सिद्धि इत्यादिस्थलानुधावनमिति चेन्न अव्यवधानप्रतियोगिस्वक्षण एव तादृशविशेषणदानमुपादेयं न तूत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षण इत्यभिप्रायकतया सिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थले ऽनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात् दीधितिकारस्य सिद्धिसिषाधयिषेति स्थलानुधावनात् । वस्तुतस्तु यत्र निरुक्तस्थले साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा जाता तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पादस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तभेदानुयोगित्वेन तत्स्थले तादृशविशेषणासत्त्वेऽपि पक्षताया अनपायात् सर्वत्र सिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थले ऽनुपपत्त्यसम्भवात् सिद्धिसिषाधयिषेत्याक्रमस्थले तु सर्वत्रैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थलानुधावनमिति ध्येयम् ॥

ग्रन्थलाघवार्थमन्तिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिमभिदधान एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिं पृच्छति अथेति जगदीशः । अस्यायमाशयः । आदौ प्रथमसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिं दत्त्वा द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अव्यहितोत्तरत्वप्रतियोगिक्षणे सिषाधयिषाविरहस्य निवेशिततया द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिस्तत्रैव यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः तत्रापि सम्भवतीति द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदानार्थम्

एतत्स्थलद्वयानुधावनस्य औचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथमसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्त्यदाने तु अव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिषाधयिषापदस्य व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थलाघवम्। अत एव तदभिप्रायेण दीधितिकृता यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्याद्युक्तमिति ध्येयम् ॥

सार्वभौमनिरुक्तौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे यद्यपि ध्वंसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वात् सिद्धिपदं व्यर्थम् । परामर्शहेतुभूतस्य व्याप्तिस्मरणादेर्निरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वादेवञ्च सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमपि व्यर्थम् । यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्रानुमित्साजनकफलेच्छादेरेव स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकभिन्नस्य सत्त्वादेवानुमित्सोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यसम्भवादिति जगदीशः । तथा च यत्रादौ वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शस्ततः साध्यस्तत्तद्व्याप्यानुमितिस्ततः सुखात्मिकानुमितिर्जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र यत्र वा बाधबुद्ध्यनन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः फलेच्छा ततः साध्यानुमितिधर्मिकेष्टसाधनत्वाविषयकानुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः साध्यानुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमित्साकालेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति तादृशफलेच्छादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया तद्भिन्नाभावस्यानुमित्सा पूर्वं सत्त्वादतस्तद्वारणार्थमेव सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमावश्यकमिति कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति चेदत्र केचित् उक्तापत्तिवारणाय फलेच्छादिविशिष्टतत्सिद्धित्वेन स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्याहुः । परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तादृशानुमितिकभिन्नत्वाभावस्य पक्षतात्वं तथा वाच्यं तथा चोक्तस्थले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मसम्बन्धादेव तादृशानुमितिकभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादनुमित्साक्षणे नानुमि-

त्यापत्तिः स्वक्षणस्येव क्षणसम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानुमितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्वविरहात् । न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जातेर्ध्वंसाप्रसिद्ध्या इत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य नित्याविषयतापरत्वात् । अग्रिमविषयपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वादित्याहुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्येनोक्तप्रयोजनकत्वमित्यपि वदन्ति ॥

तृतीयक्षणसाधारणाऽव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्पत्तिपदानुक्तौ यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गः । अथात्र स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वानिवेशेऽप्युक्तस्थले तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वाद् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवे कथमव्यवहितोत्तरत्वघटककालांशमधिकं निवेश्योत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न सिषाधयिषानाशकालोत्पत्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेस्तत्र निरुक्ताऽव्यवहितोत्तरत्वस्य चतुर्थक्षणे एव पर्यवसानात् तादृशाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् । मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वाऽव्यवहितोत्तरद्वितीयक्षणे उत्पत्तिकानुमितिकतया न प्रतिबन्धकत्वम् । यद्वा यत्रादौ अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिस्तत्र तादृशसिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि पक्षतात्वापत्तेः । तादृशसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तस्वाऽव्यवहितोत्तरचतुर्थक्षणवृत्तिकानुमितिकत्वात् । स्वमते तादृशसिद्धेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात् प्रतिबन्धकत्वम् । एतेन स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वविवक्षणेऽपि प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिवारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । अथैवं स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सध्वंसाधिकरणत्वरूपतृतीयक्षणमात्रपर्यवसायि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषाणां वारणस-

म्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति । न च यत्र परामर्शोत्तरमपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेदत्राहुः । यत्रानुमित्सानाशकाले वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेति समूहालम्बनपरामर्शस्ततो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमासिद्धिक्षणे पक्षताविरहप्रसङ्गः । तादृशासिद्धेस्तृतीयक्षण एव निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् तत्र च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावेन निरुक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वात् अतो द्वितीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं वक्तव्यम् एवं चानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणायोत्पत्तिपदमावश्यकमिति ध्येयम् ॥

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पेऽव्यवहितोत्तरक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं दत्तं तत्र सिषाधयिषां परित्यज्य इच्छानिवेशे यत्रादौ सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविरहविशिष्टतादृशासिद्ध्यव्यवहितोत्तरक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रतिबन्धकीभूततादृशासिद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहादनुमितिर्न स्यादिति भावः ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमानमेव निवेशयितुं युक्तम् न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं समानविषये शाब्दबोधसामग्रीसम्भवेऽप्यनुमितेरेवोत्पादादत एव एकपदार्थस्यापरपदार्थसंसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्गस्यानुमितिरेव स्यान्न शाब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे मणिकृतोक्तमिति जगदीशः । न चात्र वह्न्यादिसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यसंसर्गानुमितेः समानविषयकत्वाभावाद्दृष्टान्तासम्भव इति वाच्यम् संसर्गव्याप्यवत्त्वज्ञानात् संसर्गिणोऽनुमितिरिति प्राचां मताभिप्रायेणोक्तत्वात् । न च संसर्गस्यानुमितिरि-

त्यनेन संसर्गविधेयकानुमितिरेव प्रतीयते न तु संसर्गिणोऽनुमितिरिति वाच्यम् संसर्गस्यानुमितावित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठीकरणात् संसर्गानुमितिरित्यत्रैव तात्पर्यात् मूलसंसर्गपदस्य संसर्गिपरत्वादिति ध्येयम् ॥

साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा इति शिरोमणिः। तदुपहितमिति तया सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धिजनकमिति यावदिति जगदीशः। अथात्र सिद्धिविशिष्टं सत्तादृशसिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न वक्ष्यमाणयुक्त्याऽशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायाः साधकमानेऽनुत्तेजकतया यादृशस्थलविशेषे अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकीभूतयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायां सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालीनतत्कारणसमुदायसत्त्वदशायां सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकालीनयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायामेव परामर्शसम्वलनं तत्र यदा अवच्छेदावच्छेदेन प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततस्तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिसत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तादृशेच्छायाः सिद्धावुत्तेजकत्वेऽपि साधकमानेऽनुत्तेजकत्वात् सामानाधिकरण्येनेत्युक्तौ तादृशसंयोगादिरूपसाधकमानं न तादृशसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टमतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । तादृशसिद्धिजनकमितिपदात् यादृशसिद्ध्युपहितत्वं तादृशसिद्धिजनकमित्यर्थो लभ्यते तथा च एतादृशसिद्धिजनकत्वानिवेशे उक्तस्थल एव यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरम् अशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायामनुमित्यनुपपत्तिः सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमानसत्त्वात् तदुक्तौ च तादृशसंयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्युपहितत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति विभावनीयम् ॥

न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणिः । ननु सिद्ध्यनुपधानदशायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामग्र्यादेः

पृथगेवानुमितिविरोधित्वं वाच्यम् स्वजन्यैकसिद्ध्युपहित-प्रत्यक्षसामग्र्याः सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां निरुक्तसाधकमानस्य प्रवेश्यत्वादत आह अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्चेति। साधकमानस्य परामर्शादेरनुमितेः पूर्वं तद्विशिष्टत्वाभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति भाव इत्यनेनानुमानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्यं जगदीशेनोक्तम्। अथात्र सिद्ध्यनुपहितप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वध्रौव्ये लाघवेन प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमुचितत्वेन पक्षतायामनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तभागस्य एव वैयर्थ्यसम्भवात् साधकमानांशेऽनुमानातिरिक्तत्वविशेषणमात्रस्य वैयर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रागुक्तस्थल एव सिद्ध्यनुपहितप्रत्यक्षसामग्रीदशायां परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवेन प्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् तत्र प्रत्यक्षकालीनतत्सामग्रीदशायां परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न चात्र सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वेनैवोक्तदोषवारणसम्भवे कृतमन्यतराभावस्य पक्षतात्वनिर्वचनेनेति वाच्यं प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वकालीनप्रत्यक्षदशायां तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्रानुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया तथाविधेच्छाबलात् प्रत्यक्षविशिष्टतत्सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्वारणार्थमेव साधकमानान्तभागस्य सार्थक्यात्। न च तत्र तादृशासिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकाद्यसत्त्वे तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्यकतया पक्षतायां साधकमानान्तभागस्य निवेशोऽप्युक्तापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षत्वाद्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्कारणसमुदायसत्त्वे एव तादृशेच्छा न तु इतरकारणाद्यभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र तादृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमाने विशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसाधकमानान्तभागस्य सार्थक्यादिति ध्येयम्। अथात्र यत्रादौ सामानाधिकरण्येन बाधः ततः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन च

समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्न स्यात् । निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य सत्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमानातिरिक्तत्वविशेषणसार्थक्यसम्भवे कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति । न चानुमितेः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदभेदेन कार्यकारणभावस्य द्विविधतया सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटौ एवानुमानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमितेः कारणतावच्छेदककोटाविति वाच्यम् एवमपि यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो भाविज्ञानमप्रमैतादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्येनानुमितिस्तदुत्तरं सामानाधिकरण्येनानुमित्यर्थमेव सार्थक्यादिति चेदत्र केचित् । यादृशस्थलविशेषे उक्तरीत्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासिद्ध्युत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षतायामेव वैयर्थ्यस्योक्तत्वादित्याहुः ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
जागदीशीपक्षताक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

पक्षताजागदीशीक्रोडपत्त्रेषु प्रकारान्तरम् ।

दीधितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरेत्यादिः । अथ इच्छाविरहवैशिष्ट्यनिवेशेनैव सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शस्थले ऽनुमित्युत्पत्तिसम्भवे स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनं व्यर्थमिति न च यत्रादौ सिषाधयिषा ततो घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र पक्षतासम्पत्तये तन्निवेश इति वाच्यम् विशेष्यदले सिषाधयिषाया अनुगतरूपेण निवेशाशक्यत्वेन यद्यदिच्छासत्त्वे इत्यादिरीत्या निवेश्यतया घटेच्छाया अप्युत्तेजकतया विशेष्यदलादेव तदनुपपत्तिवारणादिति चेन्न यत्रादौ घटेच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिद्ध्यंशेऽप्रामाण्यग्रहस्ततश्चानुमितिर्भवति तत्राप्रामाण्यग्रहक्षणेऽनुमित्युत्पादवारणाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् ॥

अथ सिषाधयिषाया अननुगतत्वात् तेषां विरहो ऽत्र केनरूपेण निवेशनीयः यदि च यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिरित्यादिरीत्या निवेश्यते तदा सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिरिति निवेश्यते तदा सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे तादृशस्तादृशेच्छात्वावच्छिन्नाभावत्वेन तन्निवेशः कार्यः तथा च यत्र क्रमेण वह्न्यनुमितीच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्रोक्तरूपावच्छिन्नस्योत्तेजकत्वेन सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितिस्थलीयेच्छाया अपि तादृशरूपाक्रान्ततया उत्तेजकत्वमक्षतमेवेति वाच्यं अनुगतरूपेण उत्तेजकत्वानुसरणे सिषाधयिषाघटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितिस्थले घटेच्छाया अपि तथात्वेन घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शाप्रामाण्यग्रहानुमितिस्थलेऽप्रामाण्यग्रहोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तेर्वारणादिति चेन्न पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वाशाब्दज्ञानत्वप्रकारकेच्छात्वानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वादीनां प्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावकूटत्वेनैव निवेश्यत्वात् यत्र वह्न्यनुमि-

तिर्जायतामिति इच्छा ततः पर्वतमात्रे सिद्ध्यात्मकः पर्वते महानसे च धूमादिपरामर्शस्ततो महानसे वन्ह्यनुमितिः प्राग्जातसिद्धंशेऽप्रामाण्यज्ञानम् ततः पर्वते वह्न्यनुमितिस्तत्राप्रामाण्यग्रहोत्पत्तिकाले पर्वते वह्न्यनुमितेर्वारणाय तत्तत्क्षणादेः प्रतिबन्धकत्वमनन्यगतिकतया स्वीकार्यमिति ध्येयम् ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथाव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टार्थकतादृशपदं व्यर्थमिति चेन्न तादृशपदाप्रवेशे यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धेस्तादृशसिषाधयिषाविरहाविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेस्तदन्यत्वेपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एव तस्याः प्रतिबन्धकत्वात् न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतया एतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वास्वीकारेऽनुमित्यात्मकसिद्धेरेव विरोधितया न तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् तदुत्तरपरामर्शोत्पत्तौ तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाप्रामाण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् यदि चोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ सिषाधयिषाविरहविशेषणसत्त्वेपि यत्र सिषाधयिषातृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततदन्यसिद्धेरभावस्यानुमितिक्षणेपि सत्त्वात् यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिरनुत्तेजिकैव तादृशानुमित्युत्तरपरामर्शोत्पादेपि क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारादित्युच्यते तदा मन्मतेपि तुल्ययुक्त्या प्रकृतस्थलेपि तादृशाप्रामाण्यज्ञानमनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरे सति क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्भवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणं निष्प्रयोजनमेवेत्यादिकं विभाव्यते तदा यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं पराम-

र्शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं वह्न्यभाववति वह्निप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितितृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविकतया तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् तस्यानुत्तेजकत्वं स्वीकृत्य क्षणैकविलम्बेनाप्यनुमितेरुत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्पूर्वक्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणायोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणमावश्यकमिति ॥

एतेन प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरोत्पन्नपरामर्शविशिष्टतद्प्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वेनैवोपपत्तौ तद्विशेषणं व्यर्थमिति निरस्तं न च यत्र सिषाधयिषा तदुत्तरक्षणे सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं वह्न्यभाववति वह्निप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तन्निवेशेपि तदुत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् तत्र गत्यन्तरविरहेण तत्तदनुमितिक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रथमोत्पन्नतत्तत्सिद्धिनाशविशिष्टतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्य वा वक्तव्यत्वात् न च प्रागुक्तस्थलेपि तत्तत्क्षणस्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ तादृशपदं व्यर्थमिति वाच्यम् तादृशतत्तत्क्षणस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् स्वक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समादधिरे तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषाविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटमेव निवेश्यम् । तथा च तादृशपदानुक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र तत्सिद्धिव्यक्तेरपि तादृशानुमितिकतया तद्भेदस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन तन्निवेशो गौरवमित्यतस्तादृशपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अत्र क्षणपदं विहाय स्वसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति इत्युक्तौ यत्र क्रमेण सिषाधयिषापरामर्शाऽनुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थाय्यनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेपि पक्षताविरहप्रसङ्गः । सिद्ध्यधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयानुमित्साविरहाविशिष्टनि-

रुक्तसमयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानात् तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि निरुक्तानुमितिकभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वादतः प्रथमक्षणपदमिति जगदीशः । अथात्र तादृशकालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्ववत्तया तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्न । यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरणत्वं तदुपाध्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वाधिकरणध्वंसाधिकरणइत्यादिक्रमेणाऽव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यमितिपर्यवसितार्थे जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथापि सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्वाधिकरणोपाधिध्वंसाधिकरणेत्यादिक्रमेणाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृतं तादृशागुरुतरविशेषणघटिताव्यवहितोतरत्वनिर्वचनेनेति वाच्यम् । तत्रैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सुखोत्पत्तिः ततस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन सिद्ध्यधिकरणतया च तद्दोषतादवस्थ्यात् न चैवमपि उक्तस्थले एव सिद्ध्युत्तरप्रहरादिविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिद्ध्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधेस्तादृशसुखनिष्ठसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकतादृशोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि सत्त्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणतावत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥

अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकरणक्षणत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

यत्र क्रमेणानुमित्सासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिनमनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणे पक्षताभङ्गप्रसङ्ग इति जगदीशः । न चात्र स्वकाले सिषाधयिषाविरहप्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशेनैव उक्तस्थले पक्षतासम्भवे स्ववृत्तियावद्ध्वंसवत्त्वरूपक्षणत्वप्रवेशो गौरव-

मिति वाच्यम् भेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् न च नोपादेयमेव तत् किन्तु निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यवत्त्वं वक्तव्यं किं क्षणत्वानिवेशेनेति वाच्यं । क्षणत्वं न स्ववृत्तियावद्ध्वंसवत्त्वं किंतु क्षणिकान्त्यशब्दानामतिरिक्तपदार्थस्य वा क्षणत्वमित्यस्याग्रे ग्रन्थकृता निष्कर्षणीयतया तत्परतयैव तद्ग्रन्थानुसरणम् । वस्तुतस्तु स्ववृत्तियावद्ध्वंसवत्त्वस्य क्षणत्वात् स्थूलकालस्य सिषाधयिषाधिकरणस्य सिद्धिद्वितीयक्षणस्थायिनोपि क्षणत्वेन तत्र सिषाधयिषाविरहस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनाधिकरणस्याप्रसिद्ध्या तन्निवेश एवायुक्तः तन्मते क्षणिकपदार्थाभावेन तथाविधस्वकालाप्रसिद्धेः एतेन पूर्वकल्पे क्षणिकान्त्यशब्दस्य क्षणत्वमतस्वीकारे स्वाश्रयत्वस्वप्रतियोग्याश्रयत्वोभयसम्बन्धेन ध्वंसवदन्यसमयत्वरूपक्षणत्वस्य ताद्रूप्येणानुगतस्य निवेशनीयतया गौरवपरीहार इति परास्तम् । क्षणत्वस्यापि अतिरिक्तस्य निष्कर्षितार्थत्वे तदपि सम्यक् ।

अथोक्तस्थले परामर्शक्षणे विशेषणदलसत्त्वेपि तादृशस्वक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपविशेष्यदलासत्त्वात् कथं स्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानादिति लेखनसंगतिः । न च विशेष्यदले क्षणत्वप्रवेशे किं मानमिति वाच्यम् । सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितयो यत्र क्रमेणोत्पन्नास्ततस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः। तत्रत्यानुमितिव्यक्तेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततया अप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वोत्पन्नसिद्धिस्तु सिषाधयिषापूर्वोत्पन्नस्वोत्पन्नक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकालध्वंसाधिकरणीभूततादृशानधिकरणत्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतयाप्रतिबन्धकत्वाच्च क्षणत्वनिवेशे तु तादृशस्थूलकालस्य क्षणत्वाभावादेव तदापत्तिवारणसम्भवात् । उक्तानुमितितृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थं अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वावश्यकत्वादिति चेन्न विशेष्यदलस्य यथाश्रुताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सङ्गतौ प्रथमक्षणपदस्य तत्र व्यावृत्तेरक्षतेश्च । केचित्तु यत्रानुमित्सा तृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः स्वांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मिकानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः प्रथमसिद्धेः ताद-

शानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततया ऽविरोधित्वात् अतो ऽप्रामाण्यज्ञानानां तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेनाभावो भेदानुयोगिसिद्धौ निवेश्यः। तथा च प्रागुक्तस्थले दोषाभावेन विशेष्यदले क्षणत्वनिवेश एव नास्तीत्याहुस्तच्चिन्त्यं सत्यन्तमात्रोक्तौ सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणीभूतस्वपूर्वकालोत्पत्तिकानुमितिकतया तद्भिन्नसिद्ध्यप्रसिद्धेरिति । न चात्र प्रायश इत्ययुक्तमिति वाच्यम् सिषाधयिषापुटितसिद्धेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेनोपादातुमशक्यतया तदन्यत्वमस्तीत्यभिप्रायकत्वात् यत्पुरुषीययदङ्कुरविशेषसिद्धेः पूर्वं तदनुमितिर्न जाता तदीयतदङ्कुरविशेषसिद्धेस्तदन्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायकं तदिति केचित्। न च तथापि पुटितसिद्धौ तदन्यासिद्धित्वसत्त्वात् तदप्रसिद्ध्यभिधानमयुक्तमेवेति वाच्यम् तदन्यसिद्धेरप्रसिद्धेरित्यत्र सिद्धिपदेन पक्षताघटकसिद्धेरेवोक्तत्वात् नानुपपत्तिरितिध्येयम् ॥

यत्र क्रमेण केवलसिद्धिपरामर्शौ तत्राप्यनुमित्यापत्तिरित्यादिना द्वितीयक्षणपदस्य व्यावृत्तिरुक्ता तत्र सिषाधयिषाऽव्यवच्छेदककेवलपदमस्तु तथापि सिद्धिपरामर्शयोः क्रमिकत्वाभिधानमसङ्गतं सिद्ध्यात्मकपरामर्शादपि तदापत्तिसम्भवादिति चेन्न तद्व्यक्तिं प्रति तद्व्यक्तेर्हेतुत्वमितिविशेषकार्यकारणभावमादाय सिद्ध्यात्मकतादृशपरामर्शस्य हेतुत्वास्वीकारेणैव तत्रापत्तिवारणसम्भवात् व्यावृत्त्यसङ्गतिरतस्तयोः क्रमिकत्वमुक्तम् इदानीन्तनसिद्धिनाशदशायां तृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थं तत्परामर्शव्यक्तेस्तद्धेतुत्वावश्यकत्वात् इति ध्येयम् ॥

उत्पत्तिपदानुक्तौ एकानुमित्युत्पत्तेरनन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः पूर्वानुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यसिद्धेरभावादतस्तदुपात्तम । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वमेव निवेश्यमुत्पत्तेः स्वेतरत्वापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यं यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकैकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् इति जगदीशः । अथात्रानुमितौ स्वभिन्नत्वमनिवेश्य स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य स्वक्षणा-

व्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यनुमितेर्विशेषणत्वेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् कृतमुत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न प्रागभावत्वध्वंसत्वयोरखण्डोपाधित्वानुपगमे प्रागभावत्वं ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वं ध्वंसत्वं च जन्यत्वे सत्यभावत्वं जन्यत्वं च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागौरवापत्तेरिति वदन्ति । केचित्तु यत्रानुमितिर्जायतामितीच्छा ततः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शस्ततः साध्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मकतद्व्याप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिः पूर्वसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादतस्तदुपात्तं स्वमते पूर्वसिद्धिव्यक्तेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकान्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वमिति । एतेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणविशिष्टानुमितिकत्वमेव निवेश्यतां किमुत्पत्तिनिवेशेनेति वैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमितिवारणाय स्ववृत्तित्वनिवेशः अनुमित्युत्तरानुमितिवारणाय स्ववृत्तिध्वंसेत्यादीति चेन्न सम्बन्धविधयाऽस्यैवोत्पत्तिघटितत्वेन वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यस्य दीधितिकृता वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

न च तथापि स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविवक्षणान्न दोषः कोपीति इति वाच्यं यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरं पुनरपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरं साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमिति द्वयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षण एवाव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेन्न यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति शिरोमणिः । ननु यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यात्म-

कपरामर्शानुमितयस्तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहव्यावृत्तिसम्भवात् कथं यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्यादिस्थलानुधावनमिति चेन्न अव्यवहितत्वप्रतियोगिस्वक्षणे एव तादृशाविशेषणमनुपादेयम् न तूत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे इत्यभिप्रायकतया सिषाधयिषा इत्यादिक्रमस्थले अनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात् दीधितिकारस्य सिद्धिसिषाधयिषास्थलानुधावनात् । वस्तुतस्तु यत्रोक्तस्थले साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पादस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तभेदानुयोगित्वेन तत्स्थले तादृशविशेषणसत्त्वेऽपि पक्षतानपायात् सर्वत्र सिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थलेऽनुपपत्त्यसम्भवः सिद्धिसिषाधयिषेत्यादिक्रमस्थले तु सर्वत्रैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषा इत्यादि क्रमस्थलानुधावनमिति ध्येयम् ॥

ग्रन्थलाघवार्थमन्तिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिमभिदधान एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिं पृच्छति अथेति इति जगदीशः । तस्यायमाशयः । आदौ सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिं दत्त्वा द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे सिषाधयिषाविरहस्य निवेशिततया द्वितीयसिषाधयिषाविरहस्य व्यावृत्तिर्यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधयिषाऽनुमितिस्तत्रैव यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्रापि सम्भवतीति द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदानार्थमेतत्स्थलानुधावनस्यौचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथमसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदाने तु अव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिस्वक्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिषाधयिषा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थलाघवम् अत एवैतदभिप्रायेण दीधितिकृता यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

द्वितीयो द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदेन प्रत्याख्येयः सिषाधयिषाविरहस्यैकत्वेन द्वितीयत्वायोगादिति जगदीशः ।

अथेदं न युक्तं स्वक्षणविशेषणीभूतस्य सिषाधयिषाविरहस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भेदानुयोगिसिद्धिविशेषणस्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तयो-

र्मिथोभेदादि चेन्न स्वक्षणविशेषणमपि समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवेति तद्वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितस्वाश्रयवृत्ति-अधिकरणतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वपदं सिषाधयिषाविरहपरं द्वितीयं सिद्धिपरं तथा च तस्य एकत्वेन ग्रन्थसङ्गतिः अतः सिषाधयिषा विरहस्य स्वक्षणविशेषणत्वापेक्षया स्वविशेषणत्वे गौरवदानस्यापि सङ्गतिः अन्यथा तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्रासङ्गतिर्दुर्वारैवेति स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात् इत्यग्रिमग्रन्थस्य तद्वैशिष्ट्यघटकाधिकरणतायां स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वनिवेशो तात्पर्यमिति न कोपि दोषः ।

केचित्तु ननु स्वसजातीयाव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकस्वसजातीयाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वं द्वितीयपदार्थतावच्छेदकं साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मेण यथा द्वितीयः पुत्र इत्यादौ तच्च सिषाधयिषाविरहपदेनोपात्त इति एकत्वेन स्वक्षणविषणीभूतस्यैव सिषाधयिषाविरहस्य भेदानुयोगिसिद्धिविशेषणत्वेन इत्यर्थ इत्याहुः ।

लाघवादाह स्वध्वंसेत्यादि इति जगदीशः । अथात्रादौ सिषाधयिषा ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिस्ततः तृतीयक्षणे परामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रानुमित्यनुपपत्तिसम्भवे गौरवाभिधानमनुचितमिति न च तादृशापेक्षाबुद्धेश्चतुर्थक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षानुत्पादेन तृतीयक्षणस्थायित्वे मानाभावस्तदनुरोधेनैव तस्यास्तृतीयक्षणावस्थायित्वास्वीकारादिति वाच्यं धूमेनानुमिनुयामित्यादिग्रन्थव्याख्यावसरे अजातचतुर्थक्षणद्वित्वसाक्षात्कारकापेक्षाबुद्धेरपि तथात्वाभ्युपगमात् न चाव्यवहितोत्तरत्वघटकीभूतस्वक्षणे सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशान्नियमनुपपत्तिरूपदोषः अव्यवहितोत्तरत्वस्य चतुर्थक्षणेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं तथा सति यत्रादावनुमितिविशेषेच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तन्नाशाधिकरणीभूततृतीयक्षणे पुनः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिदशायामनुमित्यापत्तेः प्रथमसिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात् न चानुमित्साविरहस्य प्रातिस्विकरूपेणैवाव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वक्षणविशेषणतया तदनुमित्साविरहस्य स्वक्षणाविशेषणत्वान्नयेमा-

पत्तिरिति वाच्यम् यत्रादावनुमित्सापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्तस्य चतुर्थक्षणे चानुमितिस्तत्र सिषाधयिषापञ्चमक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तिवारणाय तदनुमित्साविरहस्य स्वक्षणविशेषणताया आवश्यकत्वेन तादृशसिद्धेर्निरुक्तानुमितिकतयाविरोधित्वेन तृतीयक्षणेनुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वादिति चेन्न अगत्या सिद्धिद्वितीयक्षणादेस्तद्यक्तित्वेन तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति विरोधिताया कल्पनीयत्वात्। एतेन स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे तत्रानुमित्यापत्तेरशक्यपरिहारत्वेन अनन्ततत्क्षणादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनानावश्यकत्वात् स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे एव महागौरवमित्यपि प्रत्युक्तम् अज्ञातचतुर्थक्षणद्वित्वसाक्षात्कारकापेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणावस्थायित्वस्य सविवादतया मतद्वयसाधारण्याय दोषान्तराभिधानाय गौरवमुक्तमित्यपि केचित्।

सार्वभौमनिरुक्तौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे यद्यपि स्वध्वंसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नाभावस्यैव सम्यक्त्वात् सिद्धिपदं व्यर्थम् एवं च सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमपि व्यर्थं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र फलेच्छादेर्निरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिकभिन्नतयानुमित्यसम्भवादिति जगदीशः। अथात्र यत्रादौ वह्नितद्व्याप्यवांश्च इति परामर्शस्ततः साध्यतद्व्याप्यानुमितिर्जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यनन्तरं तत्र यत्र च बाधबुद्ध्यनन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः फलेच्छा ततः साध्यानुमितिधर्मिकेष्टसाधनत्वविषयकानुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः साध्यानुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमित्साकालेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति तादृशफलेच्छादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया तद्भिन्नाभावस्यानुमित्सापूर्वं सत्त्वादतस्तद्वारणार्थमेव सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमावश्यकमिति कथं तद्द्वयवैयर्थ्यमुक्तमिति चेदत्र केचित्। उक्तानुमितिवारणाय फलेच्छादिविशिष्टनात्सिद्धित्वेन स्वरूपेण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्याहुः॥

परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तादृशानुमितिकभिन्नाभावस्य पक्षतात्वं वाच्यं तथा चोक्तरथ-

ले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मत्वसम्बन्धादेव तादृशानुमितिकभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादनुमित्साक्षणे नानुमित्यापत्तिः स्वक्षणस्यैव सम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानुमितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्वविरहात् न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जातेर्ध्वंसाप्रसिद्ध्या इत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य नित्यविषयतापरत्वात् अग्रिमपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वादित्याहुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्यं नोक्तप्रयोजनकमित्यपि वदन्ति ।

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्पत्तिपदानुक्तौ यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गः । अथात्र स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेऽप्युक्तस्थले तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवे कृतमव्यवहितोत्तरत्वघटककालांशमधिकं निवेश्योत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न सिषाधयिषानाशकालोत्पत्तिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकासिद्ध्यात्मकपरामर्शात् द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेस्तत्र निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य च चतुर्थक्षण एव पर्यवसानात् तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरद्वितीयक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया न प्रतिबन्धकत्वम् । यद्वा यत्रादौ अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि पक्षतापत्तेः तादृशसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरचतुर्थक्षणवृत्तिकानुमितिकत्वात् स्वमते तु तादृशसिद्धेरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात् प्रतिबन्धकत्वम् । एतेन स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वविवक्षणेऽपि प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिवारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् ।

अथैवं स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपतृतीयक्षणमात्रपर्यवसायि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषाणां

वारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति न च यत्र परामर्शोत्तरमपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेदत्राहुः यत्रानुमितेर्नाशकाले वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेतिसमूहालम्बनपरामर्शस्ततो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमक्षणे पक्षताविरहप्रसङ्गः तादृशसिद्धितृतीयक्षण एव निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् तत्र च सिषाधयिषाविरहाविशिष्टत्वाभावेन निरुक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वादतो द्वितीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे ऽव्यवहितोत्तरक्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणं दत्तं तत्र सिषाधयिषां परित्यज्य इच्छानिवेशो यत्रादौ सिषाधयिषा ततो भाविज्ञानमप्रमा बाधनिश्चयो वा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविरहविशिष्टतादृशसिद्ध्यव्यवहितोत्तरक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशसिद्धेर्धर्तुमशक्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रतिबन्धकीभूततादृशसिद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहादनुमितिर्न स्यादिति भावः।

यत्तु जागराद्यक्षणे स्मरणात्मकपरामर्शादिति। न च जागृनिद्राक्षये इत्यनुशासनात् मेध्यामनःसंयोगनाशाद्यनन्तरं स्मरणात्मकपरामर्शादित्यर्थो लभ्यते तथा च जागराभिधानमनर्थकं निद्रावस्थायामपि ज्ञानसम्भवादिति वाच्यं जागराद्यपदेन पुरीततिनाड्यवच्छेदेन मनःसंयोगनाशाव्यवहितोत्तरत्वङ्मनोयोगाव्यवहितोत्तरत्वस्य विवक्षितत्वात्। एतेन तदानीं स्मरणात्मकपरामर्शाद्यभिधानमनर्थकमित्यपास्तम् त्वङ्मनोयोगे प्रमाणविधया तदुपन्यासात् न च ज्ञानरूपोद्बोधकविरहात् कथं स्मरणीभूतमिति वाच्यम्। विशिष्टप्रत्यक्ष एव तस्य हेतुत्वात्। न च तथापि तदानीमनुमित्यापत्तिदानं दुर्घटं तादृशानुमितिकभिन्नातीन्द्रियजीवनयोनिकृतेरेव विरोधित्वादिति वाच्यम्। जीवनयोनिकृतेः सविषयकत्वे मानाभावात्।

यत्तु स्वध्वंसघटिततृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे सिद्धिपदस्य सार्थक्यं भवत्येवेति तदपि दूषयितुमुपन्यस्यति

गौरवस्य वक्ष्यमाणलक्षणे अविशिष्टत्वादिति । प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागभावघटिताव्यवहितपूर्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

कस्याश्चिन्नेति । ननु प्रथमकल्पे यत्रादौ सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमित्युपपत्त्यर्थं स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वं निरुच्य परिष्कारः क्रियते तथा सति यत्रादौ तत्परामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमितिर्जायतामितीच्छा तन्नाशक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तद्द्वितीयक्षणेऽनुमितसाविषयपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्सिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात् प्रतिबन्धकताकल्पने चातिगौरवात् न च तथा सति प्रथमकल्पे तत्रेत्यादिनोक्तदोषस्यैव जागरूकतया दीधीतिकृतां दोषान्तरदानमनुचितमितिवाच्यम् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकार्यत्वात् तादृशानुमितिकत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाश्रयवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं भेदवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भेदश्चाव्याप्यवृत्तिः । यत्र च सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रापि परामर्शोत्पत्तिक्षणे तादृशविशिष्टसिद्ध्यभावोऽक्षत एव तादृशभेदरूपविशेषणाभावात् इत्यभिप्रायेण विवृणोति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपतयेत्यादिना । नन्वेतादृशरीत्याऽनुपपत्तिमात्रस्यैव वारणात् सिद्धिपदं सिषाधयिषाविरहद्वयमनादेयमेव तथा च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेर्विशेष्यत्वे निरुक्तविशिष्टाभावस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपत्व इत्यादिः एतेन स्वरूपसम्बन्धेन तादृशानुमितिकभिन्नत्वविशिष्टाभावस्य तादृशाभिन्नत्वरूपाविशेषणाभावरूपत्वेन कथं भवन्मतप्रलपितम् । तथा सति घटाभावादेरपि घटत्वाभावरूपतापातादिति निरस्तमिति ।

तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्योत्पादादिकं तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य कारणतावच्छेदककोटौ न निविशत इति । तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तित्वादेस्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकघटकत्वं न स्वीक्रियत इत्यर्थः तेन ज्ञानोत्पत्त्यादिविशिष्टबुद्धौ

ज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुतायां कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि ज्ञानोत्पत्तिविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तित्वेनाप्रवेशाददोष इति ।

अथोक्तकार्यकारणभावस्य ज्ञानोत्पत्तिज्ञानत्वेन पदार्थान्तरप्रकारकज्ञानसाधारण्याय ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च तदुत्पत्तेस्तज्जनकतावच्छेदकाघटकत्वानियमेनोपपत्तौ प्रागुक्तप्रयासो वृथैव ज्ञानोत्पत्तिज्ञानजनकतावच्छेदककोटयप्रविष्टत्वात् न च ज्ञानोत्पत्तित्वेन पदार्थान्तरप्रकारकज्ञानवारणाय कार्यकारणभावावच्छेदकविशेष्यतायां प्रकारतायां च ज्ञानोत्पत्त्यादिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् । तथा च ज्ञानोत्पत्तेस्तादृशज्ञानजनकतावच्छेदकतापातात् प्रयास इति वाच्यम् ज्ञानोत्पत्तित्वेनापरव्यक्तिप्रकारकज्ञानवारणाय जनकतावच्छेदकविशेष्यतायां तदवच्छेदकप्रकारतायां च तद्व्यक्तिनिष्ठत्वनिवेशेनोक्तदोषवारणसम्भवे ज्ञानोत्पत्तित्वस्य ज्ञानजनकतावच्छेदकाघटकत्वात् न च तत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानजनकतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् तथापि तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तित्वस्याप्रवेशादिति ।

तदव्यवहितपूर्वत्वं न तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वघटितम् अप्रसिद्धत्वात किन्तु तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमिति । अथात्रापि यथा अनुमितिसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति अनुमितिक्षणत्वरूपस्य सामान्यतोऽनुमित्युत्पत्तिक्षणत्वम् एवं ध्वंसे तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वमपीति तथा स्वप्रागभावाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वप्रागभावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिमत्क्षणत्वस्य सामान्यतोऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वस्यापि प्रसिद्धतया अप्रसिद्ध्यभिधानासङ्गतिरिति चेन्न प्रागभावमनङ्गीकृत्यैवाप्रसिद्धेरुक्तत्वात् ।

अथ मूलोक्तसिषाधयिषाशब्देन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकाभिन्नत्वावच्छिन्नविषयताशालिन्या विवक्षणीयतया न सिषाधयिषायाश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वानु-

मित्यनुपपत्तिस्तत्र तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य केवलपरामर्शस्य च तथात्वादित्यपि सार्वभौमानां कल्पान्तरं तदनिराकणात् दीधितिकृतां न्यूनता दुर्वारैवेति। न च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकत्वं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यभावकत्वं तथा च तस्यानुमित्युत्पादघटिततया कार्योत्पादघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनेनैव तद्घटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनं भवति इति वाच्यम् तादृशानुमितिकपदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिउत्पत्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणानुमितिकत्वस्य विवक्षितत्वात् इति चेन्न कार्योत्पादादिकमित्यत्रादिपदेन निरुक्तधर्मस्याप्युपग्रहात् इति तत्र प्रतिवन्दिप्रदर्शनपरतया दीधितिकारस्य तृतीयप्रतिवन्दिलक्षणमवतारयति।

आदिपदलब्धस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकानुप्रवेशे बाधकमाह स्वक्षणेत्यादीति केचित्तु प्रागुक्तस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगतत्वाभावादुक्तं स्वक्षणेत्यादीति। न चैकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणार्थमस्यापि स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् अननुगमतादवस्थ्यम् स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वपदेन स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति। अथैवमप्यननुगमतादवस्थ्यं तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य परामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रकृतपक्षसाध्यकानुमित्युपधायकपरामर्शादावसत्त्वात् न च तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य एतत्परामर्शादावसत्त्वेऽपि न क्षतिरेतत्परामर्शानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटस्यैव सत्त्वात् निवेशनीयमपि तत्तत्कूटान्यतमत्वमिति वाच्यम् तथा सति अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तितादवस्थ्यात् न च स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्य निवेशान्नानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिः। न वा अननुगम इति वाच्यं तथा सति स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषवारणसम्भवे नञर्थद्वयप्रवेशवैफल्यप्रसङ्गादिति चेन्न अत्रापि

विशिष्य क्षणनियमस्यावाहितैः करणीयत्वात् तथा च तत्परामर्शो-त्पत्त्यनधिकरणतत्परामर्शसमानाधिकरणात्मद्रव्यावृत्तिगुणवैशिष्ट्या-भाव एव तत्परामर्शोत्पत्त्यनधिकरण एतत्परामर्शसमानाधिकरणा-त्मद्रव्यावृत्तिगुणवैशिष्ट्याभावकूटवत्त्वस्य सकलपरामर्शादिसा-धारणतया नाननुगमो न वानुमित्यन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिरिति।

न च जन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वप्रवेशवैयर्थ्यमभावान्तरा-णामुत्पत्तिविरहेणैव निरासादिति वाच्यं ध्वंसत्वानिरूपकप्रति-योगित्वलाभार्थं तदुपादानादन्यथा सर्वेषां क्षणानामनुमित्यु-त्पत्तिक्षणोत्पत्तिकस्वभेदात्मकध्वंसान्तरप्रतियोगितयाऽतिप्रसङ्गाप-त्तेरिति। न च सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व-त्वानधिकरणत्वविरहेण तद्घटितपक्षत्वाप्रसिद्धिरेव न त्वतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् अत्रातिप्रसङ्गशब्देनाव्यवहितपूर्वत्वलक्षणातिप्रसङ्ग-स्योक्तत्वात् निरुक्तानधिकरणत्वघटितपक्षत्वाप्रसिद्ध्या तस्या-नुमितिजनकत्वासम्भवः किन्तु परामर्शस्यैव तथा च सिद्ध्यात्म-कपरामर्शादनुमित्यापत्तेरतिप्रसङ्गशब्दार्थत्वसम्भवाच्च।

दीधितौ फलानुत्पादबलेनापीति। न नु अयं तत्क्षणावच्छिन्न-पवनादिपरमाणुसंयोगध्वंसोत्पत्तिमान् तत्क्षणावच्छिन्नानुमि-त्यनुत्पादवत्त्वादित्यनुमानं न सम्भवति एव तत्क्षणावच्छिन्ना-नुमित्यनुत्पादस्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तिर्नवेति अनुकूलतर्काभावस-हकृतेन व्यभिचारसंशयेन प्रतिबन्धात् तादृशहेतौ तादृशसा-ध्यव्याप्तिनिश्चयासम्भवात् न च स्वसमानाधिकरणानुमित्य-व्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिभिन्नाभावोऽनुमितिहेतुरिति निश्चय एव तत्रानुकूलतर्कोऽस्ति इति निरुक्तव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिब-न्धकत्वसम्भव इति वाच्यं स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यव-हितप्राक्क्षणवृत्तिभिन्नाभावे स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकक्ष-णाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन अनुमित्यभावाधिक-रणताविशिष्टाधिकरणता नवेत्यन्वयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्ध-कतया तादृशहेतुतानिश्चयासम्भवादित्याशङ्क्या दीधितिग्रन्थम-वतारयति नन्वित्यादिना।

ननु स्याद्वेत्यादिना उक्तप्रकारत्रयमपि स्वत्वगर्भत्वादननुग-तमिति। ननु प्रतिबन्धकतायामननुगमेऽपि न क्षतिः प्रतिबन्धका-

भावकूटस्यैव हेतुत्वसम्भवादत आह ताद्रूप्येण प्रतिबन्धकतायां नैककारणपरिशेषापत्तिरिति भवेद्धेतोति । न चात्राऽपि तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वं तत्पुरुषीयानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिस्ववृत्तियावत्त्वविशिष्टसमयत्वरूपं वाच्यं तथा चाननुगमतादवस्थ्यमत आह अत्र चेत्यादि ।

ननु तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति कालिकसम्बन्धेन तत्पुरुषीयानुमित्याश्रयशब्दत्वेन हेतुतायां पुनरनुमित्यापत्तिवारणं कार्यसहभावेन हेतुत्वात्तापि न सम्भवति अनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नशब्दस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् न च स्वप्रागभाववत्त्वकालिकोभयसम्बन्धेनाश्रयत्वोक्त्या नोक्त दोष इति वाच्यं तादृशोभयसम्बन्धेन तत्पुरुषीयानुमितिविशिष्टत्वस्य कदाप्यसम्भवेनाश्रयत्वासम्भवादतः स्वप्रागभाववन्निष्ठत्वस्योपलक्षणविधया कालिकसम्बन्धविशेषणत्वेनाह स्वप्रागभाववन्निष्ठकालिकसम्बन्धेनेति । ननु तादृशशब्दस्य न तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणपदलभ्यत्वं क्षणद्वयावस्थायित्वादत आह तादृशशब्दविशिष्टशब्दत्वस्येति वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेनेति स्ववृत्तित्वमात्रोक्तौ पुनरनुमित्यापत्तिः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमात्रोक्तौ च भाव्यनुमित्याश्रयशब्दविशिष्टशब्दमादाय सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिस्तादृशसम्बन्धेन भिन्नकालीनयोरप्याधाराधेयभावसत्त्वादतस्तदुभयमुपात्तम् ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमानमेव निवेशयितुं युक्तं न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं समानविषये शाब्दबोधसामग्रीसम्भवेऽप्यनुमितेरेवोत्पादादत एव एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्गस्यानुमितिरेव स्यान्न तु शाब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे मणिकृतोक्तमिति जगदीशः । न च वह्न्यादिसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यसंसर्गानुमितेः समानविषयकत्वाभावात् दृष्टान्तासम्भव इति वाच्यं संसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानात् संसर्गिणोऽनुमितिरिति प्राचां मताभिप्रायेणोक्तत्वात् न च संसर्गस्यानुमितिरित्यनेन संसर्गविधेयकानुमितिरेव प्रतीयते न तु संसर्गिणोऽनुमितिरिति वाच्यं संस-

र्गस्यानुमितीत्यत्र तृतीयार्थे षष्ठीकरणात् संसर्गानुमितिरित्यत्रैव तात्पर्यात्। मूलेसंसर्गपदस्य संसर्गिपरत्वादिति ध्येयम्।

साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा इति शिरोमणिः। तदुपहितमिति तया सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धिजनकमिति यावदिति जगदीशः। अथात्रसिद्धिविशिष्टं सत्तादृशसिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न वक्ष्यमाणयुक्त्याऽशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायाः साधकमानेऽनुत्तेजकतया यादृशस्थानविशेषेऽत्रच्छेदावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकीभूतयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायां सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालीनतत्कारणसमुदायसामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकालीनयत्किञ्चित्प्रत्यक्षकारणसत्त्वदशायां च परामर्शसम्बलनं तत्र यदावच्छेदावच्छेदेन प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततस्तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिसत्त्वेनुमित्यनुपपत्तेः तादृशेच्छायाः सिद्धावुत्तेजकत्वेपि साधकमानेऽनुत्तेजकत्वात् सामानाधिकरण्येनेत्युक्तौ तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानं न तादृशसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टमतोनानुपपत्तिरिति ध्येयम्। तादृशसिद्धिजनकमिति पदात् यादृशासिद्ध्युपहितत्वं तादृशासिद्धिजनकमित्यर्थो लभ्यते तथा चात्र तादृशसिद्धिजनकत्वनिवेशे उक्तस्थल एव यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायामनुमित्यनुपपत्तिः सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमानसत्त्वात् तदुक्तौ च तादृशसंयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्युपहितत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति विभावनीयम्।

न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेप्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणिः॥ ननु सिद्ध्यनुपधानदशायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामग्र्यादेः पृथगेवानुमितिविरोधित्वं वाच्यम् स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितया प्रत्यक्षसामग्र्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवारणार्थमेव पक्षतानिरुक्तसाधकमानस्यैव वैयर्थ्यं जगदीशेनोक्तम्। अथात्र सिद्ध-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ३

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टराचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् १

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ५

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः-प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय--श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बलाचार्य--बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाख्यटीकाद्वयसंवलिता । १०

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।
पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६

(४८) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः । ६

(५०) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५

(५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृत १

(५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र कणादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १

(५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेत २

(५४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

March *1920.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

NO. 267.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि

अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यां व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Prâtyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshánumánamáthurî, Vyutpattiváda, Śaktiváda, Muktivâda, Śabdaśaktiprakáśiká and Kusumánjalí

By Kàlíśankara Siddhànta Vàgíśa

Edited by

M. M. P. Pandita Vindhyeśvarîprasada Dvivedin,
LIBRARIAN GOVT SANSKRIT COLLEGE BENARES AND
Nyâyâchârya Vámácharan Bhattáchârya,
Professor Govt. Sanskrit College, Benares.
and P. Dhundiraj Shàstri

FASCICULUS IV-४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२६७

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

NOS. 90, 167, 245 & 267.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि

अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोड़पत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Prâtyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshánumánamáthurî, Vyutpattiváda, Ŝaktiváda, Muktivâda, Ŝabdaŝaktiprakáŝiká and Kusumánjalî

By Kàliŝankara Siddhànta Vàgíŝa

Edited by

M. M. P. Pandita Vindhyeŝvarîpraŝada Dvivedin,
LIBRARIAN GOVT SANSKRIT COLLEGE BENARES AND
Nyâyâchârya Vámácharan Bhattâchârya,
Professor Govt. Sanskrit College, Benares.
and P. Dhundiraj Shâstri

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
AGENTS : OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919

Registered According to Act XXV. of 1867.

मुपहितप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वगौरव्यलाघवेन प्रत्यक्ष-सामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे विशेषणमात्रस्य वैयर्थ्यदानमनुचि-तमिति चेन्न प्रागुक्तस्थले एव सिषाधयिषानुपहित प्रत्यक्षसामग्री-दशायां परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां तन्निवेश-स्यावश्यकत्वात् न चात्र सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वेनैव उक्तदोषवा-रणसम्भवे कृतमन्यतराभावस्य पक्षतात्वनिर्वचनेनेति वाच्यं सा-मग्र्यसत्त्वकालीनप्रत्यक्षदशायां तत्तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायता-मितीच्छा तत्रानुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्य-वक्तव्यतया तथाविधेच्छाबलात् प्रत्यक्षविशिष्टतत्सामग्र्यन्तरम-नुमितेर्वारणार्थमेव साधकमानान्तभागस्य सार्थकयात् न च तत्र तादृशसिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वं आलोकाद्यसत्त्वे तादृशे-च्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेपि तादृशेच्छाया उत्तेज-कत्वस्यावश्यकतया पक्षतायां साधकमानान्तभागस्य निवेशेऽप्युक्ता-पत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षद्युपहितचक्षुःसंयो-गादिसत्त्वे इतरकारणसमुदयसत्त्वे एतादृशेच्छा न तु इतरकार-णाद्यभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र ता-दृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमाने विशे-षणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषायपक्षतायामेव तथाविध-साधकमानान्तभागस्य वैयर्थ्यादिति ध्येयम् ।

अथात्र यत्रादौ सामानाधिकरण्येन बाधः ततः सामानाधिकर-ण्येनावच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिक-रण्येनानुमितिः ततोऽवच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्न स्यात् निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य सत्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमा-नातिरिक्तत्वविशेषणस्य सार्थक्यसम्भवे कथं वैयर्थ्यमुक्तमिति न चानुमितेः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन कार्यकारणभावस्य द्विविधतया सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटौ अनु-मानातिरिक्तत्वस्यैव वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमिति-कारणतावच्छेदककोटाविति वाच्यं एवमपि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो भावि ज्ञानमप्रमा इत्येतादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्ये-नानुमित्यर्थमेव तत्सार्थक्यात् इति चेदत्र केचित् यादृशयादृश-

स्थलविशेष उक्तरीत्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासिद्‌ध्युत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षतायामेव वैयर्थ्यस्योक्तत्वादित्याहुः।

सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतराभावः कारणमितिदीधीति कृतोक्तं तत्र वदुपहितं तया सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धिजनकं यन्मानं तथा चानुमितेः पूर्वं सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकप्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तपदं व्यर्थमितिभावार्थो जगदीशेनोक्तः। अथात्र सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकत्प्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तत्वाप्रवेशो यत्र परामर्शसहकृतप्रत्यक्षसामग्रीतो ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितावच्छेदावच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिः ततोपि प्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तत्र द्वितीयसिद्ध्युत्पत्तिकालेऽनुमितिः स्यात् उक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाविरोधित्वात् प्रत्यक्षसामग्र्यास्तु सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यविशिष्टतयाऽप्रतिबन्धकत्वात्, न च तत्रानुमित्यनुत्पादेन तदप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम् यत्र प्रत्यक्षसामग्रीतः परामर्शसहकृताप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितावच्छेदावच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिस्ततोपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितप्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तदानीं प्रत्यक्षस्य कारणान्तरविलोपेन ततोऽनुमितिस्तत्रानुमितिसम्पत्त्यर्थं तथाविधाप्रामाण्यज्ञानद्वयस्य उत्तेजकत्वावश्यकतया तत्र द्वितीयसिद्‌ध्युत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। यत्तु सामानाधिकरण्येत्यनेन तादृशमाने सिद्धिविशिष्टत्वमेवोक्तम् न तु सिद्ध्यन्तरव्यावर्तनं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेति पाठे तादृशाभिप्रायासम्भवात् तदपि प्रागुक्तस्थलीयाप्रामाण्यज्ञानस्यानुमितिप्राक्क्षणविशेषितस्यैव उत्तेजकत्वं वाच्यम् तदप्यसत् सिद्ध्यन्तरव्यावर्तकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य तदधीनस्थलविशेषीयाप्रामाण्यज्ञानस्य विशेषरूपेणोत्तेजकत्वस्य च निष्प्रयोजनकतया गौरवास्पदत्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टमित्यत्र संयोगत्वादिपर्याप्तसंसर्गतावच्छेदकत्वार्थकमात्रपदस्याकथनेनैव सिद्धिद्वयोरेव प्रविष्टतया उक्तानुपपत्त्यसम्भवात् ईदृशरीत्यैव दीधीतिकारोक्तमात्रपदप्रयोजनं दर्शितं जगदीशेन

साधकमानस्य परामर्शादेरनुमितेः पूर्वं तद्वैशिष्ट्याभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति भाव इति ।

अथात्र यत्र सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रावच्छेदावच्छेदेनानुमितेः पूर्वं निरुक्तसिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकस्य सत्त्वादवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यनुपपत्तिभिया अनुमानातिरिक्तपदस्यावश्यकत्वे तद्वैयर्थ्यकथनमयुक्तमितिचेदत्रकेचित् उपाध्यायेन सामानाधिकरण्येनानुमित्यभिप्रायेणायं कार्यकारणभाव उक्तः सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्यनन्तरं सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युत्पादेनैव व्यभिचारासम्भवात्सुतरामनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यमिति न च यदि सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिस्थलाभिप्रायकोयं ग्रन्थस्तदा स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितया प्रत्यक्षसामग्न्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां निरुक्तसाधकमानस्य प्रवेश्यत्वादिति लिखनं कथं सङ्गच्छते सिद्ध्यभावविरहेणैवोक्तापत्तिवारणसम्भवादिति वाच्यं प्रागुक्तदिशैवात्रापि स्वजन्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितैकसिद्ध्युपहितया प्रत्यक्षसामग्र्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमित्यापत्तिवारणार्थं पक्षतायां साधकमाननिवेशस्यावश्यकत्वात् सिद्धेस्तु अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाविरोधित्वात् द्वितीयसिद्ध्यन्तरमनुमित्यर्थं तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजत्वावश्यकत्वात् इत्याहुस्तन्न यत्र सामानाधिकरण्येन वह्निपरामर्शस्ततोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिता तथैवानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र अथवा यत्र सामानाधिकरण्येन परामर्शस्ततो वह्न्यंशे अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमित्यन्तरं द्वितीयानुमिति र्न स्यात् सिद्धिविशिष्टस्य परामर्शस्यैव सत्त्वात् अतो अनुमानातिरिक्तपदसार्थक्यसम्भवे सामानाधिकरण्येनानुमितिस्थलाभिप्रायकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

परे तु अनुमानातिरिक्तत्वनिवेशे यत्रादौ वह्निप्रत्यक्षसामग्रीतः सामानाधिकरण्येन वह्निप्रत्यक्षं तदानीं हेत्वन्तरविलोपेन प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेवावच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रानुमितिपूर्वं अनुमानातिरिक्तस्य निरुक्तसिद्धिवैशिष्ट्यवतः सिद्धिजनकचक्षुरादेः

सत्त्वादनुमितिर्न स्यात् अतः सामानाधिकरण्यकालिकोभयसम्ब-
न्धेनानुमितिमदन्या या सिद्धिस्तद्विशिष्टतज्जनकमात्रस्यैव निरुक्त
साधकमानपदवाच्यतावश्यकतया तावतैवोक्तस्थले परामर्शादेः
प्रतिबन्धकत्वासम्भवादेवानुमितिसम्भवेऽनुमानातिरिक्तपदस्य वै-
यर्थ्यमुक्तं न च यत्र प्रत्यक्षसामग्री ततः सामाना-
धिकरण्येन वह्निप्रत्यक्षं ततोऽवच्छेदावच्छेदेन परामर्शस्तदा-
नीं प्रत्यक्षसामग्रीविरहादेव ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्र
परामर्शक्षणे तादृशोभयसम्बन्धेनानुमितिमदन्यसिद्धिजनकचक्षु-
रादेः सत्त्वादनुमित्यनुत्पादापत्तिरतोऽनुमितिमदन्यत्वनिवेशोपि उ-
क्तदोषवारणासम्भवेन कथं तस्य निवेश इति वाच्यम् ।
अनुमितिमदन्यसिद्धिविशिष्टस्योत्पत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन वाच्यत्वात् तथा चोक्तस्थले ईदृशसम्बन्धेन सि-
द्धिविशिष्टसिद्धिजनकमानाभावस्य परामर्शक्षणे सत्त्वान्नानुमित्य-
नुपपत्तिः न च तथापि प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिक-
रण्येन वह्निप्रत्यक्षं तदव्यवहितोत्तरक्षणे कारणान्तरविरहादेव न
वह्नि प्रत्यक्षं किन्तु परामर्शोत्पत्तिः कारणान्तरोत्पत्तिश्च तदनन्तरं
वह्निप्रत्यक्षं तत्र द्वितीयप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिः उत्प-
त्त्यादिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन निरुक्तसिद्धिविशिष्टं य-
त्सिद्धिजनकं तदभावस्य परामर्शोत्पत्तिक्षणे सत्त्वादिति वा-
च्यम् । सिद्ध्यनुपधानकालीनप्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण विरो-
धित्ववत् अत्राप्यनायत्या प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येणैव विरो-
धित्वस्य वक्तव्यत्वात् सिद्ध्युत्पत्तिकालीनकतिपयप्रत्यक्षसाम-
ग्र्यास्तत्तद्व्यक्तित्वेन विरोधित्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्सिद्धिवि-
शिष्टत्वेन तस्यास्तत्कल्पनात् यद्यप्युत्पत्तिसम्बन्धेनानुमितिम-
दन्यसिद्धेर्विरोधित्वकल्पनादेव सर्वत्रानुपपत्त्यसम्भवे सिद्धिवि-
शिष्टसिद्धिजनकमानस्य वैयर्थ्यापत्तिस्तथापि अनुमानातिरि-
क्तपदवैयर्थ्यवत्तद्वैयर्थ्यस्यापि कर्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

इति पक्षताविवेचनं समाप्तम् ।

अथ केवलान्वयिजागदीश्याः

कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं क्रोडपत्रम् ।

व्यतिरेकित्वं चात्रावच्छिन्नवृत्तिकान्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा नातः साध्यसहचाराग्रहदशायां संयोगाभावादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतुककेवलान्वयिन्यातिव्याप्तिरितिजागदीशी । न चावच्छिन्नवृत्तिकान्याभावप्रतियोगित्वस्य व्यतिरेकित्वस्वरूपत्वे संयोगस्य व्यतिरेकित्वानुपपत्तिः तदभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् एवं गगनाभावस्य व्यतिरेकित्वापात्तिश्च गगनस्वरूपतदभावस्य अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वादिति वाच्यम् अवच्छिन्नवृत्तिकान्यपदेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । केचित्तु पूर्व्वकल्पे तद्दोषभियैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वेतिकल्पान्तरानुशरणमित्याहुः ।

अथात्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा कालिकसम्बन्धेन गगनाभाववतां जन्यानां भेदस्य नित्ये सत्त्वात् गगनाभावोऽपि व्यतिरेकी स्यात् तन्निवेशे च तदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायामभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वाभावान्न गगनाभावस्य व्यतिरेकित्वापत्तिः । एवं च व्यधिकरणसम्बन्धेन गगनादेर्व्यतिरेकित्वानुपपत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्धेरिति न च भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टवृत्तित्वाभाववत्त्वमेव व्यतिरेकित्वपदेन विवक्षणीयम् अवच्छेदकत्वं वृत्तित्वं च व्यतिरेकिताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि व्यधिकरणसंयोगेन गोत्वादेर्व्यतिरेकित्वानुपपत्तेः तत्र तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेः इति चेदत्र केचित् । व्यतिरेकित्वपदेन भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववृत्तिमत्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् न कोपि दोषः । गगनादौ भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वेपि वृत्तिमत्त्वविरहादेवोभयाभावसत्त्वात् इत्याहुः । तन्न उक्तविवक्षयापि विषयित्वतादात्म्यादिसम्बन्धेन घटादेर्व्यतिरेकित्वानुपपात्तिः तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । वस्तुतः स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानवच्छिन्नत्वो-

भयाभावविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यतिरेकित्वपदेन विवक्षितत्वान्न काप्यनुपपत्तिरुभयत्र स्वपदं व्यतिरेकिताघटकसम्बन्धपरं तथा च यत्र संयोगेन गोत्वादेर्व्यतिरेकित्वं तत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तादृशोभयाभावसत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानङ्गीकारेपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य सर्वैरेव स्वीकृतत्वादेतत्कल्पे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् ॥ १ ॥

तथापि प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावगाहियज्ज्ञानजनकीभूतज्ञाननिष्ठस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वसाध्याभावधर्म्मिकहेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वयोरन्यतरस्य तादात्म्येन व्यापकं हेतुधर्मिकसाध्यसहचारविषयित्वं तज्ज्ञानत्वं तज्ज्ञानविषयताविशिष्टप्रकृतहेतुत्वं वा प्रकृतहेतुसाध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वं विवक्षितमिति जगदीशः । अत्र चानुमितिफलोपहितत्वेनापि व्याप्त्यवगाहियज्ज्ञानं विशेषितं तच्चानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे सति अनुमितिसामानाधिकरण्यमात्रं न तु जनकत्वादेस्तत्र निवेशः । तथा चान्वयसहचारात्मकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमित्युपधायकसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमज्ञानपदम् । केचित्तु व्याप्तिर्जायतामितीच्छायामतिव्याप्तिस्तथाहि तज्जनकीभूतव्याप्तिर्मदिष्टसाधिका इतीष्टसाधनताज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इतिज्ञानीयतादृशविषयतायाः साध्यान्वयसहचारावगाहिताव्याप्यत्वादतो ज्ञानपदमित्याहुः । यत्र युगपदुत्पन्नं धूमो वह्निसमानाधिकरण इति साध्यसहचारज्ञानं वह्न्यभावो धूमाभावसमानाधिकरण इति व्यतिरेकसहचारसंस्कारश्च तदुत्तरजातस्य वह्न्यभावो धूमाभावसमानाधिकरण इति प्रत्यभिज्ञानात्मकधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणो धूम इति व्याप्तिज्ञानस्यापि वह्निसाध्यकधूमहेतुककेवलान्वयितयाव्याप्तिर्निरुक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि तादृशव्याप्त्यवगाहितया तज्जनकवृत्तितादृशान्यतरावगाहित्वाव्यापकत्वात् साध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्येति द्वितीयज्ञानपदम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारावगाहिसंस्कारजन्येऽनुमित्युपधायके व्याप्तिस्मृत्यादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयज्ञानपदम् आचार्य्यमते तादृशस्मृ-

स्यादेरलक्ष्यत्वात् न च ज्ञानपददानेपि अन्वयसहचारज्ञानोत्तरजाततादृशस्मृत्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् अन्वयसहचारज्ञानस्य तादृशस्मृतेरव्यवहितपूर्वत्वेपि जनकत्वाभावादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

स्वरूपसम्बन्धेन व्यापकत्वोक्तौ अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरतस्तादात्म्येनेत्युक्तं । प्रकृतहेतुधर्मिकत्वं परित्यज्य प्रकृतसाध्यान्वयसहचारावगाहितामात्रस्य तादृशान्यतरावगाहिताव्यापकत्वोक्तौ कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगादित्यादौ व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिस्तत्र व्यतिरेकसामानाधिकरण्यावगाहिताया साध्यान्वयसहचारावगाहितास्वरूपत्वेन तादृशान्यतरावगाहिताव्यापकत्वस्याक्षतेः हेतुधर्मिकत्वोक्तौ चान्यतरावगाहितान्तर्गतकपिसंयोगाभावाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितकपिसंयोगाभावसामानाधिकरण्यविषयतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नसाध्यान्वयसहचारावगाहितात्वाभावान्नातिव्याप्तिः प्रकृतसाध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्यानुक्तौ कपिसंयोगवान् कपिसंयोगाभावादित्यादौ व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः तत्र हेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहितायाः साध्यान्वयसहचारावगाहितारूपत्वात् हेत्वभावस्य साध्यात्मकत्वात् साध्याभावस्य प्रकृतहेतुस्वरूपत्वाच्च प्रकृतसाध्येत्युक्तौ हेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहितायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिण्यावगाहितारूपत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ ३॥

अथात्र यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारभ्रमोऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तिभिया पूर्व्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पानुसरणे एतत्कल्पेपि तादृशस्थले व्यतिरेकसहचारभ्रमाप्रसिद्ध्या निरुक्तान्यतरावगाहित्वस्याप्रसिद्धत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेदत्र केचित् । तादृशान्यतरावगाहित्वपदेन प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयत्वं विवक्षणीयं तथा च यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारभ्रमाप्रसिद्ध्याऽन्वयसहचारज्ञानादेव व्याप्तिज्ञानं तत्र व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयिता अन्वयसहचारविषयितैव इति नाव्याप्तितादवस्थ्यं न च व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशान्यतरा-

वगाहितयोरनुगमे यत्र धूमव्यापको वह्निर्वह्न्यभाववदवृत्तिश्च धूम इतिज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इतिसहचारज्ञाना-द्व्याप्तिज्ञानं तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधीवि-रोधितावच्छेदकीभूतव्यापकत्वविषयतायां तादृशव्याप्तिविषय-तायां वा तादात्म्येन साध्यान्वयसहचारावगाहित्वासत्त्वात् यदि च प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वाव-च्छिन्नविषयता निरूपिताया मुख्यविशेष्यता तदनवच्छिन्नत्वेन प्रति-बन्धकताया विशेषणीयत्वान्नोक्तदोष इत्युच्यते तदापि अधिकरण-विषयतान्तर्भावेन व्यभिचारग्रहं प्रत्यधिकरणविशेषान्तर्भावेन हेतु-धर्मिकसाध्यसहचारग्रहस्य विरोधिताया आचार्यसम्म-ततया अनुभवबलाद्वह्निधर्मिकधूमसहचारग्रहस्यापि प्रतिबन्ध-कत्वेन यत्र वह्निर्धूमसमानाधिकरण इति ज्ञानात्मकं धूमो वह्नि-समानाधिकरण इति सहचारज्ञानं तदुत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि के-वलान्वयित्वात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधी-विरोधितावच्छेदकीभूतवह्निधर्मिकधूमसहचाराविषयतायां प्र-कृतहेतुधर्म्मिकसाध्यसहचारावगाहित्वाभावात् । एवं धूम-वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववदवृत्तिमद्वह्नित्वमिति तादृ-शावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिक-रण इति साध्यान्वयसहचारज्ञानोत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि केव-लान्वयित्वात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकज्ञानवृत्तिप्रतियोगित्वसम्ब-न्धावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितमुख्य-विशेष्यतानवच्छिन्ना या तादृशप्रतिबन्धकता तदवच्छेद-कव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशसहचारावगाहित्वाभा-वादितिवाच्यं प्रकृतहेतुधर्मिकव्यभिचारग्रहत्वाव्यापकीभू-ता या तादृशव्यभिचारविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितात्वेन तादृशा-न्यतरावगाहित्वयोरनुगमात्तथा च व्यक्तिविशेषमन्तर्भाव्य तादृशान्यतरसहचारग्रहप्रतिबन्धकतानिरूपितव्यक्तिविशेषमन्त-र्भाव्य तादृशव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबध्य-ता सैव तादृशग्रहत्वाव्यापिका न तु व्यापकत्वग्रहप्रतिबन्धकता-निरूपितप्रतिबध्यता व्याप्तिज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-

घध्यता वेति न कुत्राप्यनुपपत्तिः । न च तथापि तादृशविरोधितावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशान्यतरावगाहित्वयोरनुगमे विनिगमनाविरहेण तादृशान्यतरसहचारघटकीभूतानां निरूप्यनिरूपकभावापन्नसर्वासामेव विषयितानां तादृशव्यभिचारविरोधितावच्छेदकतया तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतधूमादिविषयितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नसाध्यान्वयसहचारावगाहित्वासत्त्वात् सर्वत्रासम्भवापत्तिरिति वाच्यम् । हेतुधर्मिकसाध्यान्वयसहचारावगाहित्वपदेन विलक्षणावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी या हेतुधर्मिकसाध्यान्वयसहचारावगाहिता तदवच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदिका सती साध्यधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यावगाहित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदिका या विषयिता तदन्यविषयित्वस्य विवक्षितत्वात् तथा च समनियताभावानामैक्यात्तद्धर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वाघटकीभूतप्रत्येकविषयितानां निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तेषामपि व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतारूपतया प्रत्येकविषयतायां तादृशविषयताव्यापकत्वमक्षतमेवेत्याहुः तच्चिन्त्यं । यत्तु पूर्वकल्पे सर्वत्र भ्रमे मानाभावात् इत्यस्य सर्वेषां सर्वत्र भ्रमे मानाभावादित्यर्थकतया यादृशकेवलान्वयिनि यस्य पुरुषस्य व्यतिरेकभ्रमोऽप्रसिद्धस्तत्पुरुषीयतादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिः पूर्वकल्पस्य तत्पुरुषीयत्वघटितत्वादत्र च कस्यचित् पुरुषस्य तादृशभ्रमाप्रसिद्धौ अन्यतरावगाहित्वप्रसिद्धिरिति सङ्गमयन्ति । तन्मन्दम् । अत्र कल्पे तत्पुरुषीयभ्रमाप्रसिद्धावपि यस्य कस्यचिद्भ्रमप्रसिद्धिस्तमादाय लक्षणगमनेन पूर्वकल्पेपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यतिरेकसहचारग्रहाभाववत्प्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहविशेष्यत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे गुरुतरव्यापकताघटितस्य तथापीत्यादिकल्पानुशरणस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिध्येयम् । परे तु अत्र कल्पे कस्यचिदपि व्यतिरेकसहचारभ्रमाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारावगाहित्वासम्भवेनान्यतरावगाहित्वाप्रसिद्धावपि प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहितान्यत्वे सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकोभयाभाववत् यत्तदन्यत्वरूपान्यतरत्वनिवेशान्न कोऽपि दोषः ता-

दृशोभयाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतातादात्म्यएतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तथा च यत्र व्यतिरेकसहचारभ्रमो ऽप्रसिद्धः तत्र साध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्यैव तादृशान्यतरत्वसम्भवात् तमादायैव लक्षणसमन्वयः । अत एव प्रकृतहेतुधर्म्मिकसाध्यव्याप्यत्वावगाहियज्ज्ञानकज्ञानवृत्त्यन्यतरावगाहित्वत्वव्यापकं व्यतिरेकसहचारावगाहितान्यत्वमितिवक्ष्यमाणलक्षणस्य यत्र व्यतिरेकसहचारावगाहित्वाप्रसिद्धिस्तत्राव्याप्तिरित्यपि परास्तं वक्ष्यमाणलक्षणे व्यतिरेकसहचारावगाहितान्यत्वपदेनापि निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदक एतदुभयाभावस्य विवक्षितत्वात् इत्याहुस्तदपि चिन्तनीयम् । यत्र धूमो वन्हिसमानाधिकरणः वन्ह्यभाववद्वृत्तिश्च घटाभाव इति समूहालम्बनान्वयसहचारज्ञानाद्व्याप्तिज्ञानं तत्राव्याप्त्यापत्तेः तज्जनकीभूतोक्तसमूहालम्बनज्ञानवृत्तिवन्ह्यभावधूमाभाववद्वृत्तित्वावगाहितायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वेन तस्यापि निरुक्तान्यतरावगाहितास्वरूपत्वेन तत्रान्वयसहचारावगाहित्वाभावादिति ध्येयम् । अन्ये तु तादृशान्यतरावगाहितापदेन हेतुतावच्छेदकाभाववत्त्वे सति साध्यतावच्छेदकाभावत्ववत्त्वे सति हेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहिताभिन्ना या विषयता तदन्यत्वस्य विवक्षणीयत्वान्न दोषः । हेतुतावच्छेदकाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यस्वसमानकालीनसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । साध्यतावच्छेदकाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितत्वस्वसमानकालीनहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यउभयसम्बन्धेन । तादृशप्रत्येकाभावो वा तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण निवेशनीय इति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्याप्यत्वावगाहियज्ज्ञानजनकज्ञानत्वव्यापकः व्यतिरेकसहचारावगाहित्वाभावस्तज्ज्ञानत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे तादृशान्यतरावगाहिताव्यापकतानिवेशो गौरवग्रस्त इति । न च यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानमाहार्य्यम् अन्वयसहचारज्ञानमनाहार्य्यं तत्र हेतोरपि तदानीं केवलान्वयित्वेन तत्राव्याप्तिरतो ऽनाहार्य्यज्ञानीयव्यतिरेकसहचारावगाहित्वाभावस्य तादृशग्रहत्वव्यापकत्वं वाच्यम् एवञ्च यादृशस्थले व्यतिरेकसहचारज्ञानमाहार्य्यमेव जायते तत्रानाहार्य्यज्ञानीयव्यतिरेकसहचारावगाहित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्वमते तु तादृशजनकज्ञानवृत्ति अन्यतरावगाहितायां आहार्य्यत्वानिरूपकत्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम् तादृशस्थले मानाभावात् आहार्य्यव्यतिरेकसहचारावगाहिज्ञानदशायां केवलान्वयित्वस्य कुत्रापि ग्रन्थकृताप्यनुक्तत्वाच्च इतिचेन्न एतस्य लक्षणान्तरत्वेन उक्तलक्षणस्यादोषादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेयकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वकानुमितिकरणत्वमित्यर्थ इति जगदीशः । न चात्र लक्षणघटकीभूतप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरत्वदलं व्यर्थमिति वाच्यम् धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतः वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोग्यालोकवांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमिति करणस्यालोकहेतुकव्यतिरेकिण एव धूमहेतुककेवलान्वयित्वात्तत्राव्याप्त्यापत्तेः वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोग्यालोकवत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरवह्निविधेयकानुमितित्वस्यापि प्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटिततया वह्निधूमान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्यापकत्वात् । तादृशाव्यवहितोत्तरत्वप्रवेशे तु व्याप्तिज्ञानं यद्धेतुककेवलान्वयि तद्धेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्य्यताप्रवेशान्न दोष इति फलितं न च प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वेत्यत्र प्रकृतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधू-

मवान् पर्वतः वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवांश्च इत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणस्य तद्धूमहेतुकव्यतिरेकिण एव धूमहेतुककेवलान्वयित्वात्तत्राव्याप्त्यापत्तेः । वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयोत्तरवह्निसाध्यकानुमितित्वस्यापि धूमप्रकारकनिश्चयोत्तरवह्निसाध्यकानुमितित्वघटिततया वह्निसाध्यकान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्यापकत्वात् हेतौ प्रकृतत्वानिवेशे च वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरवह्निसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्यापकत्वेपि न क्षतिः । अथ धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्तानिश्चयस्य धूमत्वव्याप्त्युभयपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव कारणतया धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरवह्निसाध्यकानुमितित्वघटिततद्धर्मावच्छिन्नकार्य्यत्वाप्रसिद्धिरिति । यत्तु धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवानिति ज्ञानीयव्यापकतानिरूपकधूमविषयताया धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वात्तमादायैव केवलान्वयिनि यथाश्रुतमेव लक्षणं गमनीयमिति तन्मन्दं तथासति धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्च पर्वत इति समूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणस्यान्वयव्यतिरेकिणः केवलान्वयित्वापत्तेः व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यताया धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नत्वाभावादिति मैवं । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारताया कार्य्यतावच्छेदकघटकतया निवेशनीयत्वात् तथा च व्याप्तिप्रकारतानिरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारतामादाय केवलान्वयिनि लक्षणं सङ्गमनीयं न च व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टतद्धूमवत्तानिश्चयस्य कार्य्यताया अपि तत्त्वानिष्ठप्रकारतानिरूपितधूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नत्वेन उक्ततद्धूमहेतुकव्यतिरेकिणि धूमहेतुककेवलान्वयिन्यव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । अन्वयव्याप्तिविषयिता-

भिन्ना सती व्यतिरेकव्याप्तिविषयताभिन्ना सती हेतुतावच्छेदकविषयताभिन्ना या विषयता तन्निरूपितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्य्यतायाः प्रवेशात् तथा च वन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगितद्धूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यतायास्तथाविधविषयताभिन्नतत्तानिष्ठविषयतानिरूपितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वेनावच्छेद्यतया तादृशकार्य्यताया लक्षणाघटकत्वात् तद्धूमत्वेन व्यतिरेकपरामर्शजन्यानुमितिकरणस्य न धूमहेतुककेवलान्वयित्वानुपपत्तिः । न च धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणनीलधूमवान् पर्वत इति परामर्शजन्यानुमितिकरणस्य धूमत्वेन केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तदनुमितिनिष्ठकार्य्यताया तादृशविषयताभिन्ननीलत्वप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वानवच्छेद्यत्वादितिवाच्यं तादृशपरामर्शस्य धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवानितिनिश्चयसाधारणैकरूपेण धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्तानिश्चयत्वेनैव तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानितिज्ञानीयतादृशविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितधूमप्रकारताया अपि धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमप्रकारतात्वेन तदनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतया संग्रहीतुं शक्यत्वात् न च तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावत्वघटितव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारताकनिर्धर्म्मितावच्छेदककस्यापि ज्ञानस्य जनकतया ज्ञानभेदेन कार्य्यत्वकारणत्वयोर्भेदाभावात्तादृशविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितायास्तज्ज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि संग्रहात् उक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिर्द्विधा साध्याभावव्यापकीभूताभावीयवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकतायां हेतुतावच्छेदकाविषयतानवच्छेदिका अपरा च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाश्रयनिरूपितप्रतियोगित्वरूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकतायाश्च तादृशप्रतियोगित्वधर्म्मितावच्छेदकतात्मकहेतुतावच्छेदकविषयतावच्छेदिका वाच्या अन्यथा व-

ह्न्यभावव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभाववत्वाश्रयप्रतियोगिघटवानित्यादिनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिः तथा च वह्न्यभावव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभाववत्वाश्रयप्रतियोगिमानितिज्ञानस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानीयनिरुक्तविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितप्रकारतामादाय नोक्ताव्याप्तिः वन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिमानितिज्ञानकालीनप्रकृतहेतुकान्वयव्यतिरेकित्वमेवेति दिक् ॥ ६ ॥

ननु परामर्शानुमित्योः कार्य्यकारणभावे स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य धर्म्मविधया निवेशे गौरवात् सामान्यतो निवेशायोगाच्च अव्यवहितोत्तरत्वं सम्बन्धविधयैव निवेशनीयं तथा च तादृशधूमवत्तानिश्चयविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशधूमवत्तानिश्चयत्वेन विशिष्य हेतुहेतुमद्भावो वाच्यः वैशिष्ट्यञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन एवञ्च लक्षणघटकीभूताव्यवहितोत्तरत्वमपि सम्बन्धविधयैव प्रवेशनीयमन्यथा प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यत्वाप्रसिद्धेः तथा च प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्म्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वकानुमितिकरणत्वमित्युक्तलक्षणार्थः । एवं सति धूमत्वेन धूमहेतुककेवलान्वयितद्धूमहेतुककेवलव्यतिरेकात्मकधूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितद्धूमवांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शे प्रागुक्ताव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशव्यतिरेकपरामर्शविशिष्टवन्हिविधेयकानुमितित्वघटिततया वन्हिविधेयकानुमितिनिष्ठतादृशव्यतिरेकपरामर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यताया अपि उक्तसमूहालम्बनात्मकप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छेदकतया तादृशकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामपि सत्त्वेन तत्र प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादिति चेन्न प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्म्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य्यतात्वेन प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तर-

त्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्न-कार्य्यताया विवक्षितत्वादिति निश्चयत्वं तु हेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वमिति तथा च उ-क्तसमूहालम्बनात्मकनिश्चयनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकता द्वयी एका धूम-त्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्व-सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धाव-च्छिन्ना अपरा तद्धूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-विशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता ए-वञ्च धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-विशेष्यत्वनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिश्चयनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिष्ठप्रकृतसाध्य-कानुमितित्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारि-तात्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामसत्त्वान्न दोषः । न च परा-मर्शानुमित्योः कार्य्यकारणभावे धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरण-धूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुतया तादृशनिश्चयस्य धूमादिव्यापक-वन्हिसमानाधिकरणधूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-विशेष्यतात्मकतया निरुक्तलक्षणघटकीभूतहेतुतावच्छेदकपर्य्याप्ता-वच्छेदकताकप्रकारताघटितनिश्चयत्वादिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्य-त्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-विशेष्यत्वाभिन्नधूमनिष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेद-कावच्छिन्नविशेष्यताया इव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अपि विनिगमनावि-रहेणानुमितिजनकतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे-ष्यताविशिष्टहेतुतावच्छेदकपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठनिरू-पकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकनिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वस-म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्म्माव-च्छिन्नकार्य्यताया विवक्षणीयत्वादिति तथा च तादृशकार्य्यतानि-रूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वस्य तद्धूमहेतुकव्यतिरेकव्याप्ति-प्रकारितायामसत्त्वात् न दोषः पक्षतावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टत्वञ्च स्वनिरूपितप्रकारतानिष्ठभेदप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाव-च्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । यद्वा हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्तावच्छे-

दकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकभेदनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकाभावनिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकनिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य्यताया विवक्षितत्वान्न दोषः । धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतायास्तद्धूमहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वात् धूमत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वञ्च अन्वयव्याप्तिविषयताभिन्ना सती व्यतिरेकव्याप्तिविषयताभिन्ना सती धूमत्वविषयताभिन्ना या विषयता तदनिरूपितत्वं नातो धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमांश्चेत्याकारकपरामर्शदशायां अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

अथ हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्य्यतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वप्रवेशो व्यर्थ इति । न च वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वतः अभावव्यापकवह्निसमानाधिकरणाभाववांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणस्याभावहेतुककेवलान्वयित्वात्तत्राव्याप्तिः वन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवत्तानिश्चयोत्तरवह्निसाध्यकानुमितित्वस्यापि अभावज्ञानाव्यवहितोत्तरवन्हिविधेयकानुमितित्वघटिततया प्रकृतसाध्यकान्वयव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वाव्यापकत्वात् निश्चयत्वप्रवेशे च तादृशपरामर्शस्य विशेषणतावच्छेदकविधयैवाभावज्ञानानां कारणतया तदंशे सन्देहाकारविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यनुत्पादात् तदंशे निश्चयत्वनिवेशस्याप्रयोजनकत्वात् न दोषइति वाच्यम् पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रकारतानिवेशेनैव उक्तदोषवारणसम्भवात् किञ्च उक्तस्थले धूमहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यतायां हेतुतावच्छेदकीभूताभावत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वाभावादेव तज्जन्यताया धर्तुमशक्यत्वेन उक्ताव्याप्त्यभावात् एतेनाभावः कालवृत्तिः वृत्तित्वादि-

त्यत्र पर्वतवृत्तित्वादिना व्यतिरेकदशायामव्याप्तिवारणाय तदुपादानं तादृशव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयजन्यतायां कालवृत्तित्वरूपसाध्याभावव्यापकताघटकतया अभाववृत्तित्वात्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकघटकत्वात् तादृशप्रकारितायां च प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादित्यपि परास्तम् । अत्राहुः । यत्र संयोगेन वह्नेः साध्यत्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्नेर्हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकवह्निसमानाधिकरणवह्निमान् अभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरणे वह्नित्वेन वह्निहेतुककेवलान्वयिन्यव्याप्तिः तादृशव्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि साध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुभूतवह्निप्रकारताशालिज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वात् एवमभावो वह्निमान् वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादित्यादौ धूमत्वादिना व्यतिरेकितादशायामव्याप्तिः धूमादिहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यत्वस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिघटकीभूतसाध्याभावव्यापकताघटकप्रकृतहेतुभूतवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वप्रकारताशालिज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नत्वात् अतस्तद्वारणाय निश्चयपदं तथा चोक्तस्थले व्यतिरेकपरामर्शीयसाध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुप्रकारताया निश्चयीयत्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात् न दोषः न च निश्चयत्वमनिवेश्य मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वस्य प्रकृतहेतुप्रकारतायां निवेशेपि उक्ताव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यं यत्र स्थलविशेषे पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शोऽप्रसिद्धः तत्र तदङ्कुरक्षेत्रवान् देश इत्याकारकज्ञानेऽव्याप्तिप्रसङ्गादितिध्येयम् ।

ननु तथापि प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वेनैव कार्यता प्रवेश्यताम् अनुमितित्वान्तर्भावो व्यर्थ इति चेन्न तथासत्याप्यापादकभेदेन व्याप्तिज्ञानतर्कयोर्हेतुहेतुमद्भावभेदोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा वह्निविधेयकापत्तिं प्रति वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे वह्निव्याप्यालोकवान् ह्रद इत्याकारकनिश्चयजन्ये ह्रदो यद्यालोकवान् स्यात् तदा वह्निमान् स्यात् इत्याकारकतर्के व्यभिचारापत्तेः तथा च वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरवह्निविधेयकापत्तिं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन

वह्निव्याप्यालोकवत्तानिश्चयोत्तरापत्तौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् एवंच वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरवह्निविधेयकापत्तित्वस्यापि प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरवह्निविधेयकत्वघटिततया तादृशापत्तिकरणस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः न च लक्षणे स्वपदस्याग्रिमानुमितिपरत्वेन स्वयं वक्तव्यतया कुतस्तर्ककरणस्य केवलान्वयित्वापत्तिरिति वाच्यं तत्रानुमितिपदस्योपलक्षणतया प्रवेशादितिध्येयम् ।

ननु हेतुतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकव्याप्तिघटकपदार्थीयप्रकारतानामपि तादृशजनकतावच्छेदकत्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादसम्भवः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वव्यापकत्वनिवेशेऽभावत्वावच्छिन्नपक्षकवह्निसाध्यकवृत्तित्वादिहेतुककेवलान्वयिनि व्यापकताघटकाभावविशेष्यतानिरूपितवृत्तित्वप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितहेत्वाधिकरणनिरूपितत्वप्रकारताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकप्रकारतारूपत्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादव्याप्तिः । एवं हेतुतावच्छेदकप्रकारताया अपि तादृशत्वात् तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादेवासम्भवतादवस्थ्यं च पक्षविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्ततादृशजनकतावच्छेदकप्रकारितात्वव्यापकतानिवेशेप्युक्ताव्याप्तितादवस्थ्यं जलं निर्गन्धमित्यादिग्रन्थासङ्गतिश्च । अत्र पृथिवीत्वाभावव्यतिरेकव्याप्तिविषयतायां हेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्तत्वाभावादिति न च तादृशजनकतावच्छेदकप्रकारतापदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकताश्रयप्रकारतात्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकप्रकारत्वादेरवच्छेदकतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि प्रकारतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वाभावात् हेतुप्रकारतायाश्च प्रकारतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वाभावादिति वाच्यम प्रकृतहेतुप्रकारकत्वनिवेशवैयर्थ्यात् यत्र स्थलविशेषे पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शोऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तिश्च इति चेन्न अन्व-

यव्याप्तिप्रकारितापदेन प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रकारितात्वस्य विवक्षितत्वान्न काप्यनुपपत्तिः तथा च जलं निर्गन्धमित्यादौ पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जलमिति परामर्शाज्जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वाभाववच्चेत्यनुमितिर्जायते तत्र परामर्शे जलविशेषणतापन्नप्रतियोगिविशेषणतापन्नप्रतियोगित्वे सामानाधिकरण्यप्रकारत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकता च इति विशेषणताद्वयी निर्गन्धत्वानुमितिजनकतावच्छेदिका तयोरन्या प्रतियोगित्वप्रकारता सा च निर्गन्धत्वानुमितिजनकतायां नावच्छेदिका किन्तु पृथिवीत्वाभावानुमितिजनकतावच्छेदिका इति साध्यविषयकत्वानुक्तौ सापि धर्तुं शक्यते तस्याश्च निरुक्तसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् जलं निर्गन्धमित्यादिग्रन्थसङ्गतिः। अथ निरुक्तपृथिवीत्वाभावानुमितौ पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् कथं तादृशप्रतियोगित्वप्रकारतामादाय दोष इति चेन्न पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेर्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या भानेऽप्यनुमितिस्वीकारात् निरुक्तप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् तादृशप्रकारताया अपि जनकतावच्छेदकत्वादिति। अथवा परामर्शानुमित्योर्ज्ञानभेदेन कार्य्यकारणभावस्याभिन्नतया तादृशानुमितिनिष्ठपृथिवीत्वाभावत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतायां पृथिवीत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जलमित्याकारकज्ञानीयप्रकारतायां निर्गन्धत्वरूपप्रकृतसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित—जनकतावच्छेदकत्वाभावाज्जलं निर्गन्धमित्यादिग्रन्थसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥

अथ प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणताव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारिताकानुमितिकरणत्वं केवलान्वयित्वमित्येवास्तु लक्षणम् अवच्छेदकीभूतप्रकारितात्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थ-

मिति । न चान्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वरूपयोग्यत्वरूपतादृशकारणताया अन्वयव्याप्त्यनवगाहिव्यतिरेकपरामर्शेऽपि सत्त्वात्तत्र साध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् । न च धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमकालीनपर्वतो वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवानित्याकारकव्यतिरेकपरामर्शस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिः तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावतः तस्य प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितावत्त्वात् तादृशकारणताव्यापकधर्मितावच्छेदकतानात्मकसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारिताकेत्युक्तावपि धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो घटवान् इत्याकारकान्वयपरामर्शेऽव्याप्तिर्दुर्वारा तत्र घटधर्मितावच्छेदकविधयैव तादृशव्याप्तिमद्धूमत्वप्रवेशात् इति वाच्यं प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितापदेन तादृशव्याप्तिविशिष्टयहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानजनकतावच्छेदकप्रकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति । मैवं तादृशकारणताव्यापकत्वनिवेशे यादृशस्थलविशेषेऽन्वयव्याप्तिमनवगाह्य व्यतिरेकरामर्शः कदापि न जायते किं तु अन्वयव्याप्तिमवगाह्यैव जायते अन्वयपरामर्शश्च व्यतिरेकव्याप्त्यनवगाह्यपि जायते तत्रान्वयव्यतिरेकिण्यातिव्याप्त्यापत्तेः तत्र तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावज्ज्ञानमात्रस्यैव साध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितावत्त्वात् अस्माकं तु तत्र तादृशकारणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारितायामन्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् नातिव्याप्तिः न च तादृशस्थले व्यतिरेकपरामर्शस्य कारणत्वमेव नास्तीति वाच्यम् अन्वयव्याप्त्यंशे भ्रमत्वग्रहकालेऽनुमित्यनुत्पत्त्यर्थं तत्कारणत्वस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् । एतेन व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारित्वाव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकत्वकेत्युक्तावेव सामञ्जस्ये गुरुतराभिधानमनुचितमित्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थले केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । यत्र व्यतिरेकभ्रमोऽप्रसिद्धः तत्रान्वयिन्यव्याप्तेश्च अत एव तादृशानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतानवच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारताकानुमितिकरणत्वं स्वजनकज्ञानत्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहित्वाभावकानुमितिकरणत्वं वा कथं नोक्तं परकल्पे जनकत्वं फलोपहितं वाच्यम् इत्यपि स-

माहितं व्यतिरेकव्याप्तिभ्रमाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टस्य यज्ज्ञाने इतरत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नं प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिजनकत्वं तज्ज्ञानत्वं केवलान्वयित्वमिति जगदीशः । लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टस्येत्यनुक्तौ इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वहेतुकेऽव्याप्तिः तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकताया इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति । न च तन्निवेशेऽपि तत्र तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं यज्ज्ञाने लिङ्गविषयकत्वमनिवेश्य इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारतायां लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादिति । न चैवं समूहालम्बनव्याप्तिद्वयज्ञानाद्यत्रानुमितिः तत्रान्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः तत्रान्वयव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिज्जनकतायामितरव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् यज्ज्ञाननिष्ठजनकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षित्वात् । अथैवमपि यत्र क्रमिकव्याप्तिज्ञानाभ्यामेकैवानुमितिर्जनिता तत्रान्वयव्याप्तिज्ञानव्यक्तेरतिव्याप्तिः । न च तादृशस्थलमेव न सम्भवति आदौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेन तदनन्तरज्ञानकालेऽनुमित्युत्पत्तेरिति वाच्यम् सिषाधयिषादिप्रतिबन्धकवशात् तादृशस्थलसम्भवात् । न च तत्रैतादृशज्ञानव्यक्तेः केवलान्वयित्वमिष्टमेवेतिवाच्यम् अनुभवविरोधात् न च यज्ज्ञानकालीनज्ञाननिष्ठजनतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तत्त्वमिति विवक्षितमिति न कोपि दोष इति वाच्यम् तथा सति यत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाननाशस्ततोऽनुमितिस्तत्रान्वयव्याप्तिज्ञानेऽव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गज्ञाननिष्ठप्रकृतसाध्यकयदनुमितिजनकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तदनुमितिकरणत्वं केवलान्वयित्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोष इतिध्येयम् । अथैवं जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ अव्याप्तिः तत्र निर्गन्धत्वानुमितिजनकतायामपि तादृशप्रतियोगित्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकविषयताया धर्मितावच्छेदकतात्वेनावच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वेनावच्छेदकतालाभाय प्रकारितापदोपदानमितिध्येयम् ॥

यत्प्रकारकज्ञानत्वेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वं तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमितिजगदीशः । ननु अभावांशे वह्नित्वेनान्यावगाहिवह्न्यभाववदवृत्तिधूमवान् पर्वत इतिज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम् एवञ्च निर्धर्म्मितावच्छेदकसाध्याभाववदवृत्तिमान्पर्वत इति ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयाऽनुमित्यनुदयापत्तेरिति चेन्न मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्प्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन एव हेतुत्वादिति तथा च साध्याभाववदवृत्तिमान् पर्वतइति ज्ञानस्य नासङ्ग्रहः ।

प्रकृतहेतुप्रकारताकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्याविधेयकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वासमानाधिकरणप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावकानुमितिकरणत्वस्य लक्षणान्तरस्य लघुत्वेपि यथाश्रुतदीधितिग्रन्थानुरोधात्तथा नोक्तमितिध्येयम् ॥ ० ॥

इति कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
जागदीशीकेवलान्वयिक्रोडपत्रम् ।

ननु निरुक्तयथार्थज्ञानविषयतामात्रं समूहालम्बनज्ञानविषयतामादाय उदासीनेऽतिप्रसक्तमतो यथार्थज्ञाननिष्ठस्यानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेवार्थो वाच्यः स च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधितहेतावव्याप्त इत्यत आह यथाश्रुतमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेदमालोचनीयं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन तत्पक्षकतत्साध्यकस्थाने दुष्टत्वमिति लक्षणादरे वह्न्यभाववद्ह्रदादेरपि ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने संयोगेन दुष्टत्वस्येष्टत्वात् वह्न्यभाववद्ह्रदादेरपि क्वचिद्धेतुत्वात् अतो दोषेऽतिव्याप्तिमनभिधाय दुष्टहेतावव्याप्तिर्दर्शिता पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने समवायादियथाकथञ्चित् सम्बन्धेन धूमादिसकलहेतोरेव दुष्टत्वात् सम्बन्धानियन्त्रितलक्षणस्य तत्पक्षकतत्साध्यकदुष्टेतरभेदसाधकत्वानुपपत्तिरतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्य कार्यतायां निवेशः । यद्यपि ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिहेतोरपि तादृशकार्यतानिरूपकसम्बन्धियद्वह्निव्याप्यधूमवान ह्रद इति ज्ञानं ततकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य ह्रदो धूमाभाववान् धूमो ह्रदावृत्तिरित्यादिज्ञाने सत्त्वात् तादृशप्रतियोगित्वस्य विषयतया ऽवच्छेदकत्वं धूमहेतावपीति तत्रातिप्रसङ्गस्तथापि तादृशकार्यतानिरूपकसम्बन्धिज्ञानं यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकं तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य मुख्यविशेष्यतयाऽवच्छेदकत्वमेव लक्षणं कर्तव्यमन्यथा शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वव्याप्यशब्दाधिकरणत्वाभाववदिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धि यत्परामर्शात्मकं ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकत्वस्य शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वाभाववद्वृत्तिगगनान्यत्वाभाववद्वृत्तित्वं शब्दाधिकरणत्वे इत्यादिज्ञाने सत्त्वात तत्प्रतिबन्धकताया विषयविधयाऽवच्छेदकीभूतत्वाद्वृत्तित्वस्य शब्दाधिकरणत्वपक्षकगगणान्यत्वसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वरूपहेतोरपि दुष्टत्वा-

पत्तेः । तथा च शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वव्याप्यशब्दाधिकरणत्ववदिदं ज्ञानं शब्दाधिकरणत्वे गगनान्यत्वव्याप्यत्ववगाहितदंशे तदभावावगाहित्वावच्छिन्ना या शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वव्यभिचारीतिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तस्या मुख्यविशेष्यतयावच्छेदकत्वं शब्दाधिकरणत्व एव तत्र च शब्दाधिकरणत्वपक्षकगगनान्यत्वसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन दुष्टत्वमिष्टमेव एवं च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानितिज्ञानं ह्रदत्वावच्छिन्ने धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकं तदंशे तदभावप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं न ह्रदावृत्तिर्धूम इति ज्ञाने किं तु ह्रदो धूमाभाववानितिज्ञान एव इति तत्प्रतिबन्धकताया मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदकत्वं न धूमे इति बाधितहेतावव्याप्तिः सुस्थिरा । न च हेतुविशेष्यकपरामर्शस्य कारणतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयघटितलक्षणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयघटितलक्षणं तत्सम्बन्धेन दुष्टत्वस्य कर्तव्यं तथा च तादृशकार्यतानिरूपकसम्बन्धि यत् ह्रदे वह्निव्याप्यधूम इति ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकताया धूमो ह्रदावृत्तिरेवं तादृशाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकह्रदाभाववान् धूम इति ज्ञाने सत्त्वात्तस्य मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदकत्वं धूमेऽपीति नाव्याप्तिरिति वाच्यं तन्मतानुसरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नवह्निव्याप्तिप्रकारेण धूमस्य पर्वतविशेष्यकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन यज्ज्ञानं तस्यापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेन एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतप्रकारकं यत् समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टविशेष्यकज्ञानं तस्यापि संयोगसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नधूमविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेन प्रतिबन्धकं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन वह्निव्यभिचारि इति ज्ञानं यच्च धूमः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतावृत्तिरितिज्ञानं तन्मुख्यविशेष्य-

त्वस्य धूमे सत्त्वात् पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले संयोगेन धूमस्यापि दुष्टत्वापत्तिरिति सङ्क्षेपः ॥ ० ॥ अत्रानुमितिपदमनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरमिति दीधितिः । अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमितिमात्रस्यैव लिङ्गोपधानमितिमतमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्येति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । ननु पर्वतपक्षकवह्निविधेयकधूमहेतुकस्थाने वह्न्यभाववद्ह्रदस्य दोषत्वापत्तिः पर्वतपक्षकवह्निविधेयकानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदश्च तथा इत्याकारकसमूहालम्बनानुमितावपि सत्त्वेन तत्प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वसत्त्वात्तत्परित्यज्य लक्षणापत्तिः सन्दर्भविरुद्धा न च तत्पक्षकतत्साध्यकानुनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयीभूतयथार्थज्ञानविषयत्वं वक्तव्यं तावतैव समूहालम्बनानुमितिमादायोक्तदोषे नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयबाधाद्यव्याप्तिस्तादृशानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिनि परामर्शे बाधप्रतिबध्यताविरहेण एवं तादृशसम्बन्धिन्यामनुमितौ व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिप्रतिबध्यताविरहेण तादृशप्रतिबध्यतायां व्यापकत्वविरहात् किन्तु परामर्शानुमित्युभयविरोधितया आश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः । न च तादृशानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितत्वं लक्षणे प्रवेश्यमप्रसिद्धेः इति चेत्तादृशानुमितिमादाय वह्न्यभाववद्ह्रदे ऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशानुमितिनिष्ठकार्यताविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयीभूतयथार्थज्ञानविषयत्वमेव लक्षणार्थः कार्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा चान्यतरघटकस्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टा या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारितात्मकविषयिता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयत्वस्य वह्न्यभाववद्ह्रदे सत्त्वेन नातिव्याप्तिः ॥

ननु तथापि स्वमते वह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमि-

तिं प्रति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणनीलधूमवान् इति निश्चयस्यापि हेतुत्वेन तादृशस्थाने नीलधूमाभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या नीलधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितप्रकारितात्मकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनीलधूमाभाववत् पक्ष इति ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् एवं एकत्र द्वयमितिरीत्या ह्रदे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमः वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमश्च इत्युभयावगाहि यज्ज्ञानं तस्यापि ह्रदो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति हेतुतया तादृशोभयाभाववद्ह्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च तादृशानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या धूमत्वावच्छिन्नविषयता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालि—उभयाभाववान् ह्रद इति ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् न चोक्तान्यतरघटकस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वं विहाय स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वं तादृशान्यतरघटकं वक्तव्यं तावतैव वह्निव्याप्यनीलधूमवान् ह्रद इति ज्ञाने स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतनीलधूमत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तादृशज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वं नास्ति एकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञाने स्वपदेनान्वयपरामर्शोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने तन्निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुविषयतायाः सत्त्वेन एवं स्वपदेन व्यतिरेकपरामर्शोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने तन्निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारतायाः सत्त्वेन तादृशज्ञानीयविषयितायाः न स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमतो न तादृशान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टविषयतामादाय नोक्तस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयितायां स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टं यत्तज्ज्ञानीयवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्य-

तानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिवह्निव्याप्यधूमाभाववान् ह्रद इति ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् इति चेदत्र केचित् । तादृशकार्यताविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताग्रहत्वाव्यापकत्व एतदुभयाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशनीयत्वात् तथा च वह्निव्याप्याभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकीभूतं यद्वह्निव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानं तन्निष्ठप्रतिबध्यतायां तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्त्वाग्रहत्वाव्यापकत्वोभयोः सत्त्वादुभयाभावविशिष्टप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं वह्निव्याप्याभाववान् ह्रद इति ज्ञाने नास्तीति लक्षणापत्तिरेवाभिहिता जगदीशेनेति सर्वं सुस्थमित्याहुः । तच्चिन्त्यं एवमपि एकत्र द्वयमितिरीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निव्याप्तिघटौ प्रकारीभूय तादृशव्याप्तिघटवद्धूमवान पर्वत इत्यादिनिश्चयनिष्ठतादृशव्याप्तिघटोभयाभाववानितिनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वेन वह्निव्याप्तिघटोभयाभाववद्धूमे ऽतिव्याप्तिः यदि स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्व स्वनिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टं यद्विषयित्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेऽपि तादृशोभयाभाववद्धूमे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निव्याप्त्युभयाभाववद्धूमेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निव्याप्तिरेकत्रद्वयमिति रीत्या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकारीभूय वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निव्याप्तिमद्धूमवानितिज्ञानीयप्रतिबध्यतायां सत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

अन्ये तु स्वानवच्छेदकत्वे सति स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदिका या विषयिता तच्छून्यज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता एव वाच्या अत्र स्वपदं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतापरं तावतैव ससूहालम्बनमादाय न दोष इति न चैकत्र द्वयमिति रीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्यान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती प्रकारीभूय तादृशव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयस्य तादृशानवच्छेदकविषयिताशून्यतया तन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-

कतावज्ज्ञानविषयतयान्वयव्यतिरेकव्याप्त्युभयाभाववद्धेतावतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वाश्रयत्वस्वासमनियतताद्दशकारणताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन कारणतावदन्यत्वेन ज्ञानविशेषणात् । अत्र स्वपदं ताद्दशकार्यतानिरूपितकारणतापरं तथा च धूमाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्यभाववदवृत्तिधूमवान् ह्रद इत्यादिज्ञाने ताद्दशकारणताघदन्यत्वासत्त्वान्न ताद्दशोभयाभाववद्धूमे ऽतिव्याप्तिरिति न च तथापि वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवत् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानितिज्ञानस्य ताद्दशानवच्छेदकविषयिताशून्यतया ताद्दशकारणतावदन्यतया च तन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताके ताद्दशधूमवत्पर्वताभाववत्ताद्दशधूमवत्ताद्दशधूमवत्पर्वते ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ताद्दशवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन एव जनकत्वात् ताद्दशपर्वतप्रकारतायास्तदवच्छेदकत्वात् स्वाश्रयत्वस्वभिन्नस्वावच्छेदककारणतावच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धेनविषयितावदन्यत्वेनापि ज्ञानविशेषणत्वात् स्वपदमत्र ताद्दशकारणतावच्छेदकविषयितापरं तथा चोक्तज्ञानस्य ताद्दशपर्वतत्वावच्छिन्नविषयितावदन्यत्वासत्त्वादेव तमादाय नातिव्याप्तिरिति । अत्र सम्बन्धघटकावच्छिन्नत्वं साक्षादेव निवेश्यं न तु साक्षात्परम्परासाधारणमतो न व्यभिचारादावव्याप्तिः । न चैवं वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदे स्वरूपासिद्ध्यनात्मके वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इत्याकारकपरामर्शमात्रविरोधिनि अतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वानवच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन उक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यताविशेषणात् तथा चोक्तस्थाने वह्निव्याप्यधूमाभाववानिति ज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यताया वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयितामात्रेणावच्छेद्यतया तस्याश्च क्वचिदपि स्वानवच्छेदकत्वविरहेण न ताद्दशप्रतिबध्यतामादायातिप्रसङ्गः । अत्र स्वपदं तत्पक्षकतत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिकारणतापरं धूमाभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यतायाः स्वानवच्छेदकेन धूमवान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयत्वेनावच्छिन्नत्वात् तत्सङ्ग्रहः इति स्वरूपासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः । न चैवं वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदे ऽतिव्याप्तिस्तथापि वह्निव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयतायाः स्वानवच्छेद-

कतया तादृशप्रतिबध्यतायामघावच्छिन्नत्वात् इति वाच्यम् तथा-प्युक्तविशेषणं परित्यज्य स्वावच्छिन्नत्वधर्मिंमतावच्छेदकता-नात्मकस्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वउभयसम्ब-न्धेन अनुमितिजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वेन उ-क्तप्रतिबध्यतानिवेशान्नोक्तज्ञानीयप्रतिबध्यताया वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति ज्ञाननिष्ठाया एतज्ज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-त्वावच्छिन्नतया तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निव्याप्य-धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिप्रकारता तया-ऽप्यवच्छिन्नत्वेन चोभयसम्बन्धेन तादृशविशेष्यतावदन्यत्ववि-रहेण तादृशप्रतिबध्यताया लक्षणाघटकत्वादिति नातिव्याप्तिः । न च तथापि वह्नेः साध्यतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्य हे-तुतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्य पक्षतायां वह्न्यभाववद्वृत्ति-वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः । वह्न्यभाववद्वृत्तित्वं वह्न्यभाववद्वृत्तिवह्न्यभाववद्वृत्तित्ववदित्यादिपरामर्शीयमुख्यवि-शेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपितं यद्वृत्तित्वप्रकार-त्वं तन्निरूपितवृत्तित्वप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यता-यां सत्त्वादिति वाच्यम् जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपि-तप्रकारतात्वेनावच्छिन्नत्वस्य निवेशात्तादृशप्रतिबध्यताया वह्न्य-भाववद्वृत्तित्वविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्वृत्तित्वविषयतानिरूपित-वह्न्यभाववद्वृत्तित्वप्रकारतात्वेनैवावच्छेदात् अप्रामाण्यज्ञानोत्ते-जकत्वानुरोधेन च प्रतिबध्यताया भिन्नत्वाच्च न तत्रातिव्या-प्तिरिति न कोपि दोषः पदमादधातीतिप्राहुः ॥

अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमितिमात्रस्य लिङ्गोपधानपक्षमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्येति जगदीशः । ननु व्याप्तेरननुगतत्वात् साध्यव्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तेरुपादानेऽनु-पसंहारिण्यव्याप्त्यापत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्युपादाने साध्याभाववद्वृत्ति-हेत्वादिरूपव्यभिचारस्यासंग्रहापत्तेः । न चान्वयव्याप्तिधर्मि-तावच्छेदिका सती व्यतिरेकव्याप्तिधर्मितावच्छेदिका यानुमिति-स्तत्परत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम् तथापि लक्षणापत्तिदोषतादवस्थ्या-त् एवं यत्र स्थलविशेषे कदाचिदपि उभयव्याप्तिरनुमितौ न भासते तत्स्थलीयव्यभिचारादावव्याप्तेरिति चेन्न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-

शेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकसाध्यविधेयत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेनानुमितिप्रतिबध्यताया अनुगमनीयत्वात् । आचार्यमते परामर्शकार्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वं न निविशते तदेव लाघवं तथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमविशिष्टवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुताया व्याप्तिविषयताया अपि कार्यतावच्छदकतया व्यभिचारादौ नाव्याप्तिरतो व्याप्तेरननुगतत्वेपि न क्षतिः ।

न च ह्रदो वह्निमान् घटत्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्धटे इति व्याप्तिर्घटत्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्यापि वह्निव्याप्यघटत्ववान् ह्रदो वह्निमानित्याकारकानुमितिविरोधित्वादिति वाच्यं साधनवतः साध्याभाववत्त्वस्य सव्यभिचारत्वेन मणिकृन्मते तस्यापि लक्ष्यत्वादिति ध्येयमिति जगदीशः । ननु वह्निव्याप्यघटत्ववद्वह्निमानित्याकारकानुमितिं प्रति घटत्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाद्वह्न्यभावव्याप्यवद्घटस्यापि दोषत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः साध्याभावव्याप्यादिकं हेतुसामानाधिकरण्याविरोधित्वन्नाभास इति साधारणग्रन्थविरोधापत्तेः । एवं ह्रदो गगनवान् धूमादित्यादौ आचार्यमते धूमव्यापकगगनवद्वृत्तिधूमवान् ह्रदो गगनवान् इत्याकारानुमितेरपि वृत्तिमत्त्वधर्मितावच्छेदकगगनप्रकारकतया तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकस्य वृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावप्रकारकनिश्चयस्य विषयवृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावे दोषत्वापत्तेः एवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रदो वह्निमानित्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषये वह्निव्याप्याभाववद्ह्रदे दोषत्वापत्तिः सामान्याभावबोधस्य सामान्यघटितविशेषवत्त्वबुद्धिं प्रति विरोधित्वादिति पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना धर्मितावच्छेदकतानात्मकप्रकारता तदनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तच्छून्यज्ञानीयत्वं तादृशप्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् ।

तथा च उक्तस्थलत्रये घटत्ववान् ह्रदो वह्निमान् वृत्तिमद्धूमवान् ह्रदो गगनवान् ह्रदो वह्निव्याप्यवान् इत्याकारकज्ञानीयविशेष्यतात्रयस्यैव तथाविधविशेष्यतात्वेन तदवच्छिन्नतया तादृशप्रतिबध्यतायां तदन्यत्वविरहान्नातिप्रसङ्गः प्रकारतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ घटत्ववान् ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानीयविशेष्यताया अपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपिता या ह्रदो घटत्ववान् इत्यादिज्ञानीयविशेष्यता तदवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकवह्निमत्त्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय वह्न्यभावव्याप्यवद्घटादावतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यम् एवं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानितिज्ञानीयविशेष्यतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपिततया तदनिरूपिता या ह्रदो वह्निमानितिज्ञानीयविशेष्यता तदनवच्छिन्नत्वस्य ह्रदत्वधर्मितावच्छेदककवह्निव्याप्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां सत्त्वेन तामादाय वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्यहेतुद्वयावगाहिज्ञाने तादृशविषयता प्रसिध्यति ह्रदो वह्निमान् ह्रदादित्यादौ व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबध्यतायामपि ह्रदो वह्निमान वह्निव्याप्यश्च इत्याकारकैकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानीयविशेष्यत्वावच्छिन्नतया व्यभिचारेऽव्याप्तिरतोऽभावद्वयगर्भनिरुक्तिः तथा च एकत्रद्वयमितिरीत्या ज्ञानीयविशेष्यतायास्तादृशप्रकारताभिन्नव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततया व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबध्यतायास्तदवच्छिन्नत्वेपि न क्षतिः । वह्न्यभाववान वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वाभावो वह्न्यभाववद्वृत्तित्वाभाववानित्यादिज्ञानीयविशेष्यताया अपि हेतुभूतव्याप्तिप्रकारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपिततया तादृशस्थलीयव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतायास्तदवच्छिन्नत्वेन तादृशस्थलीयव्यभिचारेऽव्याप्तिरतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां निवेशनीयं न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमान् ह्रदो धूमवानितिज्ञानीयविशेष्यतायाश्च तादृशविशेष्यतात्वेन बाधस्वरूपासिद्ध्यादिप्रतिबध्यताया

अपि तदवच्छिन्नतया बाधस्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मिकसाध्यवत्त्वग्रहत्वाव्यापिका पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वग्रहत्वाव्यापिका या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यता तदन्यत्वस्य प्रकृतप्रतिवध्यतायां निवेशात् । तादृशभेदप्रतियोगिप्रतिवध्यतायां तादृशसाध्यवत्त्वग्रहत्वव्यापकतादृशहेतुमत्त्वग्रहत्वव्यापकत्वयोश्च सत्त्वात्तादृशविषयित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यताभिन्नत्वसत्त्वान्न बाधाद्यव्याप्तिरिति विभावनीयम् ॥ ० ॥

हेत्वाभासप्रथमनिरुक्तौ सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय यथार्थपदं निवेशितं तत्र यथार्थत्वञ्च भ्रमसामान्यभिन्नत्वं तेन पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमाणामप्यांशिकप्रमात्वेपि न क्षतिरित्युक्तं जगदीशैः । अथ भ्रमसामान्यभिन्नत्वमनुगतं दुर्वचम् अतद्वति तत्प्रकारकत्वलक्षणभ्रमत्वस्य प्रकारादिभेदेन भिन्नत्वात् न च तस्याननुगतत्वेपि न क्षतिर्या या भ्रमव्यक्तिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वस्यैव लक्षणे प्रवेश्यत्वादिति वाच्यम् तन्निवेशे गौरवात् इति चेन्न स्वनिरूपकत्वं स्वविशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वमुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वरूपं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् तत्र च स्वपदद्वयं प्रकारतापरं तत्रोभयीयप्रत्येकसम्बन्धनिवेशे सर्वत्रासम्भवः अवच्छेदकतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्धर्म्मानवच्छिन्नत्वैतात्रितयसम्बन्धेन सर्वत्र स्वपदं प्रकारतापरं तथा च पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमाणां न निरुक्तरूपवत्त्वं स्वपदेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय तन्निरूपकत्वस्य निरुक्तत्रितयसम्बन्धेन तद्विशिष्टावच्छेदकताको यो वह्न्यभाववान्न इति प्रतीतिविषयो भेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वयोः पर्वतनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वादिति तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वात् इति । सामानाधिकरण्यानिवेशे घटो द्रव्यमित्यादिप्रमाया असङ्ग्रहः घटनिष्ठविशेष्यतायां द्रव्यत्वप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशोभयसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्टावच्छेदकताको यो यत्किञ्चिन्त्यतादिभेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्य च द्वयोः सत्त्वात् तादृशोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टावच्छेदकताकभेदसा-

मान्यप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्य विवक्षणे च गुणो द्रव्यमित्यादिबुद्धीनां प्रमात्वापत्तिः तथाच द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्टावच्छेदकभेदसामान्यान्तर्गतस्य गुणभेदस्य प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वविरहादेव गुणनिष्ठविशेष्यतायामुक्तोभयसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारतावैशिष्ट्याभावादिति तन्निवेशनम् तथाच सति तादृशावच्छेदकतायां तादृशप्रकारतासामानाधिकरण्यविरहान्न तथा दोष इति । द्वितीयसम्बन्धानिवेशे पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिबोधानां प्रमात्वानुपपत्तिः। तृतीयसम्बन्धानिवेशे सत्तावान् गुण इत्यादिबुद्धीनां प्रमात्वानुपपत्तिः उक्तोभयसम्बन्धेन सत्तानिष्ठप्रकारताविशिष्टावच्छेदकताको यो यत्किञ्चिद्विशिष्टसत्तावान्नेति प्रतीतिविषयभेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वसत्तानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वयोर्गुणनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वात् । न च तादृशभेदसामान्यप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सति विशिष्टसत्तावान् गुण इत्यादेरपि प्रमात्वापत्तेः गुणे तादृशभेदसामान्यान्तर्गतसत्तावद्भेदप्रतियोग्यन्यत्वविरहादिति। यदि च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रकारतावैशिष्ट्यमवच्छेदकतायां निवेश्यते तदा तादृशभेदप्रतियोग्यन्यत्वनिवेश एव साधीयान्। अवच्छेदकतायां स्ववृत्तित्वञ्च अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्धर्म्मानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। अत्र स्वपदमवच्छेदकतापरम्। एतत्कल्पे तृतीयसम्बन्धानिवेशे विशिष्टसत्तावान् गुण इत्यादेः प्रमात्वापत्तिः स्वयमूहनीया अन्यत्सर्व्वं पूर्ववत् इति। न चैवं समवायेन गगनवान् पर्व्वत इत्यादिधियामपि प्रमात्वापत्तिस्तादृशसमवायेन गगने वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या निरुक्तत्रितयसम्बन्धेन गगननिष्ठप्रकारताविशिष्टावच्छेदकताकभेदाप्रसिद्धेः उक्तोभयसम्बन्धेन पर्वतविशेष्यतायास्तादृशप्रकारताविशिष्टत्वाभावात् स्वपदेन गगनप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सति स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकधर्म्मानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारत्वानिरूपकत्वस्य प्रमात्वस्य वाच्यत्वात् । तथाचोक्तबुद्धीनां विशेषणदलसत्त्वेऽपि विशेष्यदलविरहान्न तथात्वमिति निपुणतरधिया सु-

धीभिरालोकनीयम् । अथवा स्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्वावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् । अत्र स्वपदं यत्किञ्चिद्भेदपरम् । स्वावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । पर्व्वतो वह्न्यभाववानित्यादिबुद्धौ वह्न्यभाववद्भेदप्रतियोगिपर्व्वतनिष्ठत्वस्वावच्छेदकताविशिष्टवह्न्यभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वसत्त्वान्न तादृशत्वं तस्याः । ननु सत्तावान् गुण इत्यादौ तादृशोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तावद्भेदविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वात् एतादृशयथार्थत्वं न स्यात् तथापि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्व-एतदुभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्व-एतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वैतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमिति तु निष्कर्षः । प्रथमस्वपदद्वयं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतापरं द्वितीयस्वपदद्वयं यत्किञ्चिद्भेदपरम् ॥ सत्तात्वावच्छिन्नप्रकारतायां विशिष्टसत्तावद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेपि स्वावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वान्नोक्तापत्तिः इति ध्येयम् । घटः समवायेन गगनवानित्यादौ पूर्व्वदोषोद्धारो बोध्यः । इति प्रथमलक्षणवादार्थः ॥ ० ॥

ननु विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणं व्यर्थं यद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानावृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्येव विवक्षणान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताशून्यं यत् शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वस्य तदवृत्त्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भवः वह्न्यभावत्वेन घटाभावावगाहि यद्वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानं तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया वृत्तित्वात् भ्रमप्रमासाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

तादृशाविषयताशून्यभ्रमान्यज्ञानावृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिय-द्रूपावच्छिन्नत्वविषयकत्वस्य विवक्षणादिति चेन्न तस्य यथा-र्थपदाघटिततया लक्षणान्तरत्वेनादोषत्वात् । ननु तथापि स्वा-नवच्छेदकीभूताविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषय-कत्वं स्वानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्वमित्येव विवक्ष्यताम् किं विशिष्टा-न्तराघटितत्वविशेषणेनेति । स्वपदमनुमितिनिरूपितप्रतिबन्धक-त्वपरम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेदकी-भूतमेयत्वविशिष्टविषयतावत्त्वेन तच्छून्यं यद्व्यभिचारविषयकं ज्ञानं तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वासत्त्वात् मेयत्व-विशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवमेकदेशेऽतिव्याप्तिः ह्रदो वह्न्यभाववानिति विशिष्टज्ञानीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया-स्तादृशतया तत्रानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वादिति वाच्यम् अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वेन ज्ञानविशेषणात् । न चैवं संयोगः संयोगाभाववानित्यादिस्थलीयसंयोगः संयोगवानिति बाध-भ्रमविषयैकदेशसंयोगत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः संयोगः संयोगवा-निति बाधभ्रमस्यैव तादृशत्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषय-तानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपित-तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-शेन तादृशभ्रमे संयोगत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छि-न्नविषयताया एव तादृशतया तच्छून्यत्वविरहेणैवातिप्रसङ्गानवका-शादिति चेन्न गुणो द्रव्यभिन्न इत्यादिस्थलीयबाधभ्रमविषयैकदेशे गुणत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः सर्वत्रासम्भवश्च ह्रदो वह्न्यभाववानित्या-दिज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतह्रदत्वादिनिष्ठप्र-कारतानिरूपितह्रदनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वविरहात् ।

ननु तथापि स्वानवच्छेदकत्वस्वावच्छेदकीभूतविषयतानिरू-पितत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टविषयताशून्यत्वे-न ज्ञानं विशेष्यं तावतैव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नाति-प्रसङ्गः । न वाऽसम्भवः किं विशिष्टान्तराघटितत्वेनेति । न च भूतलं घटपटोभयाभाववत् इत्यत्र घटपटोभयवद्भूतलरूपबा-धेऽव्याप्तिस्तत्र भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशोभयाभाववत्ताबुद्धि

प्रति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति पटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानसाधारण्यानुरोधेन प्रतिबन्धकत्वात् उभयत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र घटपटविशिष्टभूतलरूपतादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन तस्यालक्ष्यत्वात् इति चेन्न ह्रदत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्नित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनैव ह्रदो वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदीयवह्निप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टतया तादृशोभयसम्बन्धेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टतया तच्छून्यत्वस्य तत्र विरहादुक्तबाधासम्भवापत्तेरिति तच्चिन्त्यम् ।

अत्रवदन्तिकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये यादृशविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाभावव्याप्यविषयताप्रतियोगिकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्तादृशविशिष्टमेव प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकस्थले दोष इति फलितार्थः कृतो जगदीशेन । तत्र वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमत्पर्व्वतेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्य इत्यन्तमुक्तं जगदीशैः । अत्रातिव्याप्तिर्न संगच्छते साध्यावगाहितासामान्यस्य वन्ह्यभावव्याप्यसंशयात्मकवह्निमत्पर्व्वतविषयकनिश्चयाहार्य्यनिश्चययोर्वृत्तित्वेन वह्निमत्पर्व्वतविषयकनिश्चयावृत्तित्वविरहेण निरुक्तोभयाभावस्य तादृशविषयताप्रतियोगिकत्वविरहात् । न च तादृशनिश्चयावृत्तियत्किञ्चित्विषयताप्रतियोगिकत्वमेव निरुक्ताभावे निवेश्यम् न च तादृशविषयतासामान्यप्रतियोगिकत्वम् तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्व्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिधूमादित्यादौ घटवद्गृहादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशविषयतासामान्यप्रतियोगिकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा घटवद्गृहविषयकनिश्चयावृत्तिघटाभाववद्गृहकालीनः पर्व्वतो वह्निमान् इत्याकारकानुमितिवृत्तिविशिष्टसाध्यावगाहितायाः निरुक्तोभयाभावे प्रतियोगिकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव स्यादिति । यद्यपि तादृशावगाहिताद्वयसामा-

न्ये तादृशनिश्चयावृत्तित्वानिवेशे व्यभिचारादावव्याप्तिः साध्यावगाहितासामान्ये व्यभिचारादिविषयकनिश्चयवृत्तित्वविरहात् । तथापि स्वाधिकरणावृत्तितादृशनिश्चयत्वकस्वप्रतियोगिकत्वस्य निरुक्ताभावे निवेशनीयत्वादेवातिव्याप्तिनिरासात् । चपदं तादृशावगाहिताद्वयपरम् । स्वाधिकरणत्वञ्च स्वनिरूपितान्यतरसम्बन्धेन । तादृशान्यतरसम्बन्धश्च पक्षविशेष्यकसाध्यावगाहित्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वतादृशसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वान्यतरस्वरूपः । एवञ्च घटवद्गृहं पर्वतश्च वह्निमान् इत्याकारकज्ञानेपि निरुक्तसम्बन्धेन तादृशानुमितिनिष्ठसाध्यावगाहितायाः सत्त्वेन घटवद्गृहविषयनिश्चयत्वस्य तद्वद्वृत्तित्वविरहेण तत्र घटवद्गृहादौ नातिप्रसङ्गः । अत एव अवृत्तित्वप्रतियोगिकुक्षौ निश्चयत्वनिवेशनमपि सार्थकम् । अन्यथा ह्रदो वह्निमान्न वा इत्यादिसंशये साध्यावगाहितासत्त्वेपि निरुक्तोभयाभावे तदवृत्तिह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिनिष्ठविषयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनासम्भवाभावेन निश्चयत्वनिवेशवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न वह्न्यभाववद्ह्रदादावसम्भववारणाय निश्चयेऽनाहार्यत्वस्य स्वयमेव निवेश्यतया अनाहार्यवह्निमत्पर्वतविषयकानिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वेन निरुक्ताभयाभावस्य वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमत्पर्वतादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा स्यादिति तद्वारणाय सामान्यान्तनिवेशनं सुसङ्गतमिति । न चैवमपि वह्न्यभावव्याप्यसंशयात्मकवह्निमत्पर्वतनिश्चये साध्यावगाहितासत्त्वेन तन्निश्चयत्वस्य निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन तद्वद्वृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिर्घटते इति वाच्यम् वह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वताभावसाध्यकस्थले वह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र पर्वतो वह्निमान् धूमात् वह्निमत्पर्वतकालीनधूमाद्वा इत्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यावगाहिज्ञानमात्रस्य साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमात्रस्य च वह्निमत्पर्वतविषयकतया वह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेण वह्निमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणगमनाय तादृशज्ञानस्यैव भेदनिवेशे घटवद्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमांश्च इत्यादिसमूहालम्बनस्यापि भेदनिवेशस्यावश्यकतया घटवद्गृहादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा । न च इच्छाजन्यतानवच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयता-

शालिनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविवक्षणे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमान् इत्यादिसमूहालम्बने तादृशविषयतासत्त्वेऽपि वह्निमत्पर्वतविषयकोक्तसमूहालम्बनस्यैव भेदनिवेशस्यावश्यकतया घटवद्गृहविषयकतादृशसमूहालम्बनभेदस्य निवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिनिरास इति वाच्यम् । तथासति वह्निमत्पर्वतकालीननिर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टतादृशसाध्यावगाहिज्ञानमात्रस्यैव कालीनांशे वह्निमत्पर्वतविषयताया इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र वह्निमत्पर्वतादौ लक्षणसमन्वयाय तादृशज्ञानमात्रस्यैव भेदनिवेशस्यावश्यकतया घटवद्गृहादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च यद्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशेनैव न तत्राव्याप्तिः कालीनांशे वह्निमत्पर्वतविषयताया इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तस्या मुख्यविशेष्यतात्वविरहात् घटवद्गृहविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भेदानिवेश्यत्वात् इति वाच्यम् । काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवान् पर्वतः काञ्चनमयपर्वतकालीनवह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यपर्वतरूपासिद्ध्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्ट साध्यावगाहिज्ञानमात्रस्यैव इच्छाजन्यतानवच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वात्मककाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्वतविषयतायाः सत्त्वेन स्वविरोधिधर्म्मधर्म्मितावच्छेदककस्वप्रकारकातिरिक्तस्थले प्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतातुल्यविषयताया एवेच्छाजन्यतावच्छेदकत्वात् जन्यत्वञ्च स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वेन इत्युक्तविषयताया उक्तरूपत्वात् अव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानमात्रस्य भेदानिवेशस्यावश्यकत्वेन घटवद्गृहाविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यापि भेदस्यानिवेशनीयतया तत्र घटवद्गृहादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न काञ्चनमयत्वाभावव्याप्याभाववत्पर्वतः काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवान् काञ्चनमयपर्वतकालीनवह्निमान् गृहत्वं घटवदित्यादिसमूहालम्बने इच्छाजन्यतानवच्छेदकतादृशकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्वतविषयताया असत्त्वेन तेषां भेदानिवेश्यतया तत्र च घटवद्गृहनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेण उक्तातिव्याप्तेरनवकाशादिति ।

इदन्तु बोध्यम् । यथोक्तरीत्याऽतिव्याप्तिभयेनानुगतानाहार्यत्वनिवेशाशक्यत्वेन तत्तदाहार्यभेद एव निवेशनीयस्तथा च वह्न्यभा-

वद्धाप्यसाध्यकस्थले वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वतो वह्निमान् इत्याकाराहार्य्यव्यक्तिभेदनिवेशानावश्यकत्वेन तत्र वह्निमत्पर्व्वतनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेण वह्निमत्पर्व्वतातिव्याप्तेरप्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्त्यसङ्गतिरिति । निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिस्थले घटवद्गृहादावतिव्याप्तिवारणाय केचित्समादधन्ति । तथाहि पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितानन्तःपातित्वे सति साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहितानन्तःपातित्वमेव यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशनीयम्। तादृशावगाहितानन्तःपातित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशावगाहित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। एवञ्च पर्व्वतो वह्निमान् वह्न्यभाववत्पर्व्वतकालीनधूमादित्यादौ वह्निमत्पर्व्वतवानित्यादिज्ञानीयवह्निमत्पर्व्वतविषयताया एव उक्तानन्तःपातित्वेन तामादायैव वह्निमत्पर्व्वतादिरूपासिद्ध्यादौ लक्षणं सङ्गमनीयमिति। न चैवमपि वह्निमन्निर्व्वह्निपर्व्वतवानित्याकारकज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयतामादायाव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानभेदनिवेशावश्यकत्वे घटवद्गृहादावुक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यपि निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमान् घटवद्गृहञ्च इत्यादिसमूहालम्बनभेदनिवेशावश्यकत्वेन तत्रैवातिव्याप्तेर्निवेशादिति । अत्रापि कल्पे वह्निमत्पर्व्वतेऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते इति ध्येयम्। परेतु यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्यैव स्वाधिकरणावृत्तित्वनिवेशान्निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिज्ञानीयवह्निमत्पर्व्वतविषयितायास्तादृशत्वाभावेन तादृशज्ञानमात्रस्य भेदनिवेशानावश्यकतया निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमान् गृहञ्च घटवदिति ज्ञान एव घटवद्गृहनिश्चयत्वसत्त्वेन तादृशस्थले घटवद्गृहादौ नातिव्याप्त्यवकाश इत्याहुः । एतन्मते ज्ञानभेदेन विषयताया भिन्नत्वे तु घटवद्गृहादावतिव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात्। घटवद्गृहं निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिज्ञानस्याव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविरहात्तादृशविषयताशून्यत्वञ्च यत् घटवद्गृहमित्याकारकासमूहालम्बनात्मकज्ञानं तदीयविषयतायाश्च उक्तसमूहालम्बनेऽसत्त्वात् । अवृत्तित्वप्रतियोगिकुक्षौ निश्चयत्वद-

लवैयर्थ्यञ्च । जगदीशमते संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतास्वीकारावश्यकत्वेन संशयनिश्चयसाधारणैकविषयत्वाभावेन अव्यापकविषयताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः संशयेऽसत्त्वादिति पूर्व्वोक्तयुक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्तिरप्यनुसन्धेयेति बोध्यम् ।

अन्येतु सर्व्वत्रानुगतमेवानाहार्य्यत्वं निवेशनीयम् । तत्त्वञ्च स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्व-उभयसम्बन्धेन प्रकारतावदन्यत्वम् । स्वद्वयं प्रकारतापरम् स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-उभयसम्बन्धेन । सर्व्वत्र स्वपदं प्रकारतापरम् । स्वविशिष्टविशेष्यतायां इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वमपि निवेशनीयमन्यथा निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिस्थले घटवद्गृहं निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानमात्रस्यैव निरुक्तानाहार्य्यत्वविरहेणाहार्य्यघटवद्गृहविषयकनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वेन घटवद्गृहादावतिव्याप्तिः स्यादिति । एवञ्च निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञाने वह्निमत्पर्व्वतविषयतायाः सत्त्वेन निरुक्तानाहार्य्यत्वेन न वह्निमतपर्व्वतादावव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयतायामपीच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वमपि देयमिति । अथवा वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमत्पर्व्वतादावतिव्याप्तिरपि सङ्गच्छते । तथाहि वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतो वह्न्यभावव्याप्यवांश्च इत्यादिज्ञानीयवह्निमत्पर्व्वतविषयताया इच्छाजन्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र निरुक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयताया असत्त्वादित्याहुः ।

तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतश्च वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यभावव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वतो वह्निमांश्च इत्याकारकस्य निरुक्तानाहार्यस्य निरुक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयकस्य च सम्भवेन तत्रैव वह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चयस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वविरहेणातिव्याप्त्यप्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तादृशनिश्चयभेदेन वैयर्थ्याच्च ।

यत्तु स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व–स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वान्यतर—स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन वा स्ववैशिष्ट्याभिधाने अतिव्याप्तिर्लगते इति ।

तत्तुच्छम् । प्रथमकल्पे वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानमादाय सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः । द्वितीयकल्पे चान्यतरघटकप्रथमदलनिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिविरहात् द्वितीयदलस्याव्यावर्तकत्वेन केवलातिव्याप्तिसम्पादनाय तन्निवेशनस्याफलत्वादिति ।

अन्ये तु यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्रूपमात्रावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताशालिनिश्चयावृत्तित्वमेव उक्तरीत्या प्रकृते निवेशनीयम् । तथाच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञाने निरुक्तवह्निमत्पर्वतविषयताया असत्त्वेन तादृशज्ञानमात्रस्य भेदनिवेशस्यानावश्यकत्वेन घटवद्गृहविषयकतादृशसमूहालम्बनभेदस्याप्यनिवेशनीयतया निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिनिरुक्तस्थले घटवद्गृहादौ नातिव्याप्त्यनवकाश इत्याहुः ।

अत्रापि कल्पे प्रागुक्तस्थले मह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्त्यलग्नतापत्तिरेव पूर्वोक्तदोषोऽनुसन्धेयः ।

नवीनास्तु वह्न्यभावव्याप्यादिरूपतत्तदनाहार्यसाध्यहेतुस्थले सामान्यतो ज्ञानाभाववत्त्वरूपाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमिवानाहार्यत्वमपि सामान्यत आहार्यभिन्नत्वमेव प्रकृते निवेश्यते लाघवात् । तत्तदाहार्यसाध्यहेतुकस्थले च तादृशतादृशोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिवारणार्थमनन्यगतिकतया तत्तदाहार्यभेद एव निवेश्यत इति । तथा च तादृशाभिप्रायेणैव वह्न्यभावव्याप्यादिरूपानाहार्यसाध्यकस्थल एव

वह्निमत्पर्वतादावतिव्याप्तिर्दर्शिता । अन्यथा सामान्यत आहार्य-भिन्नत्वरूपानाहार्यत्वस्य सर्वत्र निवेशे पर्वतीयवह्न्यभाववान् पर्वतः पर्वतीयवह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यादित्यादि-आहार्यस्थले वह्निमत्पर्व-तादावतिव्याप्तिरशक्यपरिहारैव स्यादिति न काप्यनुपपत्तिः सर्वं चतुरस्रमिति प्राहुः ।

इदन्तु बोध्यमित्यादिना विशिष्टान्तराघटितत्वं निरुक्तलक्षणाश्रयी-भूतं वस्तुगत्या यद्विशिष्टान्तरं हेत्वाभासत्वविशिष्टाद्भिन्नं तदघटि-तत्वमेव तदर्थ इत्युक्तं जगदीशैः । अत्र विशिष्टान्तरत्वं वास्तव-हेत्वाभासत्वावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारतावच्छेदक-त्वम् । तेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वास्तवव्यभिचारभिन्नत्वविर-हेपि न क्षतिः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तरे निरुक्तलक्षणाश्रयीभू-तत्वनिवेशनं दोषमात्रस्यैव तादृशविशिष्टान्तररूपतत्तदेकदेशघटि-तत्वादसम्भववारकं बोध्यम् । तत्र निरुक्तलक्षणघटकप्रथमदलानि-वेशे पर्वतः पर्वतीयवह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यादित्यादौ पर्व-तीयवह्निमत्पर्वतरूपबाधस्य तादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन घटितत्वात् उक्तोभयाभावस्य वह्निमत्पर्वतनिश्चयावृत्तिविषयताप्र-तियोगिकत्वादव्याप्तिः स्यादतः सामान्य इत्यन्तप्रथमदलनिवेशः । अयं पुनर्यत्र स्थले अनाहार्यत्वं सामान्यत आहार्यत्वभिन्नत्वं नि-वेश्यते तत्रैव नान्यत्रेत्यनुसन्धेयः । द्वितीयदलानिवेशे निर्वह्निः पर्व-तो वह्निमानित्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यादेस्तादृशविशिष्टान्त-रेण तदेकदेशेन तथाविधेन वह्निमत्पर्वतेन च घटितत्वादव्याप्तिः स्यादतस्तादृशनिश्चयावृत्तित्वरूपद्वितीयदलनिवेशः । तादृशवि-शिष्टान्तराघटितेति । तादृशोक्तदलद्वयव्यावृत्तिस्तु ग्रन्थकृता दत्ता इत्यनुसन्धेयम् । अत्रेदं बोध्यम् । दोषैकदेशस्य वास्तविकहेत्वा-भासत्वविशिष्टाद्भिन्नत्वेऽपि तदघटितत्वपदेन तदपर्याप्तप्रकारता-वच्छेदकत्वस्य विवक्षणेनैवासम्भववारणसम्भवे विशिष्टान्तरे नि-रुक्तलक्षणाश्रयीभूतत्वनिवेशनम् व्यर्थमिति ।

यदि च नव्यानां मते इत्यादिव्याख्यायां मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिस्तथा हि निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य वह्न्यभाव-वद्ध्रदत्वावच्छेदेन मेयत्वप्रकारकनिश्चयत्वविरोधितादृशसाध्याव-गाहिताप्रतियोगिकत्वादिति चेत् तादृशनिश्चयत्वविरोधिविषयतायां

तद्धर्म्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तित्वे सति तादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयवृत्तित्वं निवेश्य तद्वारणम् तादृशनिश्चयत्वविरोधिन्याः पक्षे साध्यावगाहिताया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयवृत्तित्वविरहादिति । न च तथाप्यतिव्याप्तिः मेयह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रतियोगिकत्वादुक्तात्रित्वावच्छिन्नाभावस्य इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन वा साध्यतास्थलमात्र एव सामानाधिकरण्यावगाहिसाधारणेन पक्षे साध्यावगाहितात्वेन निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकुक्षौ तादृशावगाहिताया निवेशात्तथा च मेयह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहिह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहिनिश्चयस्यैकदोत्पत्त्या साध्यावगाहितायास्तन्निश्चयत्वविरोधित्वविरहात् प्रागुक्तयुक्त्या तादृशावगाहितासामान्य एव प्रागुक्तरीत्या तादृशनिश्चयत्वविरोधित्वं परिष्कार्य्यमिति ध्येयम् ।

अथावच्छेदावच्छेदेन साध्यतास्थले यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्धर्म्मप्रकारकनिश्चयावृत्तिविषयिताप्रतियोगिको निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावस्तद्धर्म्मावलीढस्तद्धर्म्मावच्छिन्न एव दोषः सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेपि तद्धर्म्मावच्छेदेन तादृशधर्मवत्त्वमेव दोष इत्युक्तं जगदीशेन । तत्रेयमनुपपत्तिः । यत्र वह्नित्वसामानाधिकरण्येन महानसीयत्वस्य साध्यतावच्छेदकता पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्नेः साध्यता तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वह्नेर्दोषत्वापत्तिः । यत्र च वह्नित्वावच्छेदेन महानसीयत्वादेः साध्यतावच्छेदकता पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन महानसीयवह्न्यादेः साध्यता तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वह्न्यादेर्दोषत्वानुपपत्तिः उक्तरूपविरहादिति । साध्यतावच्छेदकांशे अवच्छेदकसामानाधिकरण्यभेदेन विभिन्नलक्षणकरणे अवच्छेदावच्छेदस्थले तद्धर्म्मावलीढस्तद्धर्म्मावच्छिन्नो दोषः सामानाधिकरण्यस्थले तद्धर्म्मावच्छेदकतद्धर्म्मावच्छिन्नवत्त्वं दोष इत्यादिजगदीशग्रन्थासङ्गतिः । हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरलक्ष्यत्वकथनानुपपत्तेश्च ।

अत्र केचित् सिद्धान्तयन्ति । यथावच्छेदावच्छेदेन साध्यतास्थले यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्धर्म्मवत्तानिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रतियोगिको

निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावः यादृशसंसर्गेण तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्म्मप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वं येन रूपेण साध्यताच्छेदकत्वं साध्यत्वं पक्षतावच्छेदकत्वञ्च तेन रूपेण साध्यवगाहितायामस्ति तादृशसंसर्गेण तद्धर्म्मावच्छिन्नतद्धर्म्मवत्त्वं दोष इत्यादिकं पुनर्विशिष्य वक्तव्यम्। एवं हेतुतावच्छेदकादावपि बोध्यम् तथा चोक्तस्थलादौ नाव्याप्त्यतिव्याप्ती। तत्र सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेपि तादृशसामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वादिकमुक्तरूपेण पुनर्विशिष्य निवेश्य लक्षणं कर्त्तव्यमिति न तत्स्थलेऽव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाशः। नचैवं यादृशसंसर्गेण यादृशधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकयादृशधर्म्मप्रकारकनिश्चयत्वविरोधि प्रकृततादृशसाध्यावगाहित्वादि तादृशसंसर्गेण तादृशधर्म्मावच्छिन्ने तादृशधर्म्मवत्त्वमित्येव लक्षणमुच्यताम् किं पुनर्यादृशधर्म्मावच्छेदेन यादृशधर्म्मवत्त्वानिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रयुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभाव इत्याद्युक्तदलेनेति वाच्यम। मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः तथाहि ह्रदत्वावच्छेदेन वह्निः साध्यतास्थले मेयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वस्य प्रकृततादृशसाध्यावगाहितायां सत्त्वाद्यथोक्तलक्षणसमन्वयसम्भवादिति। तद्दलदाने च न तादृगिति सुधीभिर्ध्येयम् ॥ ० ॥

गुरवस्तु निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ सामान्यत इच्छाजन्यभिन्नत्वरूपानाहार्य्यत्वस्य निवेशे घटवद्गृहं निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादेरपि इच्छाजन्यत्वात् घटवद्गृहादौ विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानिवेशेऽप्यतिव्याप्तिरतस्तद्वारणप्रकार ईदृशोऽनुस्मर्तव्यः। तथाहि स्वनिरूपकत्व–स्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकत्व–उभयसम्बन्धेन प्रकारतावदन्यत्वमेवानाहार्य्यत्वं सर्व्वत्र निवेश्यम्। स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्व–स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व–स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्व–त्रितयसम्बन्धेन बोध्यम्। सर्वत्र स्वपदं प्रकारतापरम् तथा च निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ घटवद्गृहादौ नातिव्याप्तिः। घटवद्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारतावदन्यत्वेन पारिभाषिकानाहार्यतया तत्र प्रकृतसा-

ध्यावगाहित्वस्य सत्त्वान्निरुक्तोभयाभावस्य घटवद्गृहविषयक-निश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वविरहात् । स्वनिरूपकत्वसंसर्ग-स्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वे सविकल्पज्ञानमात्रस्य तादृ-शसम्बन्धेन प्रकारतायां सत्त्वात् यथोक्तानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्ध्या बाधादौ सर्वत्रासम्भवः स्यादतः स्वविशिष्टेत्यादि । स्ववि-शिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्र-कारतानिरूपकत्वमात्रस्य तथात्वेपि वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयक-निश्चयादेरपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न-तया निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमत उभय-मुपात्तम् । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यघटकसंसर्गांशे स्वावच्छे-दकधर्म्मावच्छिन्नत्वानुक्तौ निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतश्च घट-वानित्यादिसमूहालम्बनस्यापि प्रकारतानिरूपकत्वस्य निरुक्त-सम्बन्धेन वह्न्यभावप्रकारताविशिष्टं यत् पर्वतत्वावच्छिन्नविशे-ष्यतानिरूपितघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघटप्रकारतानिरूपकत्वस्य च स-त्त्वेनोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टतया तदन्यो यो घटवत्पर्वतवि-षयकनिश्चयस्तद्विरोधिविषयताप्रतियोगिकत्वस्य निर्वह्निपर्वतधर्म्मि-कवह्न्यवगाहित्वघटितोभयाभावे सत्त्वान्निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्या-दौ घटवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तदुपादानम् । स्वावच्छेदकाव-च्छिन्नत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-त्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च पर्वतो वह्निमान् वह्न्यभावव-त्पर्वतादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन वह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः कालिकेन वह्निमान् पर्वतः वह्निव्याप्यवह्न्यभाववान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बन-स्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारताविशिष्टं यत् संयोगसम्बन्धा-वच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरू-पकत्वस्य च सत्त्वेनाहार्यतया तदन्यज्ञानावृत्तिविषयताप्रतियोगिक-त्वस्य निरुक्तोभयाभावे सत्त्वात् । स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्व-स्वा-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्गृहादावतिव्याप्तिर्वह्नि-

मद्गृहं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टं यद्गृहत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगृहत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वस्य वह्न्यभावप्रकारतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेनानाहार्यवह्निमद्गृहनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वस्य निरुक्तोभयाभावे सत्त्वादिति । एवञ्च वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वत इत्यादौ वह्निमान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवांश्च इत्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्ताहार्य्यतया निरुक्तोभयाभावस्य तादृशाहार्यसमूहालम्बनानात्मकवह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वेन वह्निमत्पर्वतवारकतया सामान्य इत्यन्तनिवेशनं जगदीशोक्तं सुसङ्गतम् । न चैवमपि वह्न्यभावव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वतो वह्निमांश्चेत्यादिसमूहालम्बनीयवह्न्यभावव्याप्यतदभावान्यतरप्रकारताया एवाहार्यज्ञानमात्रवृत्तितया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण तस्य निरुक्तानाहार्यतया तत्र वह्न्यभावव्याप्यावगाहित्वस्य वृत्तित्वेन नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र स्थलविशेषे यदभावव्याप्याभावधर्मितावच्छेदककयदभावव्याप्यस्याहार्यो न जातस्तत्र तदभावव्याप्यस्य साध्यतायां तद्वत्पक्षेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तथापि निश्चयस्तत्तदाहार्यभिन्नत्वेन निवेशनीय इत्यादिग्रन्थासङ्गतिः सामान्यत आहार्यभिन्नत्वस्य निवेशादिति वाच्यम् । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववन्निर्वह्निरूपस्य बाधस्याव्याप्तेर्निर्वह्निर्वह्निमान् निर्वह्निर्वह्न्यभाववान् इत्यादिसमूहालम्बनीयविषयताया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारतावदन्यतया निरुक्तानाहार्यत्वादतस्तत्तदाहार्य्यभेदनिवेशोऽप्यावश्यक इति । नचैवमपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ घटवद्गृहादावतिव्याप्तिः घटाभाववद्गृहकालीननिर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिशानीयविशिष्टसाध्यावगाहित्वस्य घटवद्गृहं घटाभाववद्गृहकालीननिर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनस्य निरुक्ताहार्यतया तदभावस्य घटवद्गृहविषयकनिश्चयावृत्तित्वादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविषयक-

निश्चयावृत्तित्वस्य तादृशावगाहितासामान्ये विवक्षितत्वात् । अथवा यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयावृत्ति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वाव्यापकं सत् यत्प्रकृतपक्षकप्रकृतहेत्ववगाहित्वाव्यापकविषयत्वं तत्शून्यज्ञानीयतादृशावगाहित्वमित्येव विवक्षितमतो नोक्ताति्व्याप्तिरिति ध्येयमिति । अधिकं पूर्ववदिति प्राहुः ।

अत्र वदन्ति इत्यादिकल्पे इदन्तुबोध्यमित्यादिना विशिष्टान्तराघटितत्वे निवेशितम् तत्र कल्पो यथा । वस्तुतो यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयाभावस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयावृत्ति तादृशविषयताप्रतियोगिकस्तदघटितत्वमेव तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमित्यस्यार्थो बोध्य इति जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्याः । अत्रापि तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकनिरुक्तोभयाभावे तदन्ययद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकत्वमवश्यं निवेश्यम् अन्यथा वह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतकालीनस्य पर्वतीयवह्न्यभावस्य साध्यतायां पर्वतस्य पक्षतायां वह्न्यभावव्याप्यस्य हेतुतायां पर्वतीयवह्निमत्पर्वतरूपबाधस्य वह्निमत्पर्वतघटितत्वेनाव्याप्त्यापत्तेस्तत्रापि निरुक्तोभयाभावस्य वह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकत्वात् । अथात्र कल्पे प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ बाधघटितव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तथाहि अत्र लक्षणगमनाय यादृशविषयतापदेन साध्यव्याप्यहेत्ववगाहिताया एव धर्तव्यतया तस्याश्च वृत्ति मेयत्वमवृत्तित्वव्याप्यमेयत्ववत् मेयत्वमित्याकारकानाहार्य्यनिश्चयासम्भवेन वृत्तिमेयत्वरूपबाधविषयकनिश्चयावृत्तितया तदन्ययत्पदेन बाधस्यापि धर्त्तुं शक्यतया निरुक्तव्यभिचारस्य तदघटितत्वविरहादिति चेत् ।

अत्र केचित् प्रकृतपक्षधर्म्मिकप्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य प्रकृतहेतुधर्म्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्त्यवगाहित्वस्य चैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावो यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधी तादृशविषयताप्रतियोगिकः तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकः तदघटितत्वमित्येव, निष्कर्षार्थो वाच्य इति । तथा चोक्तप्रकृतहेतुधर्म्मिकसाध्यव्याप्त्यवगाहिताया एव यादृशपदेन उपादेयतया तस्याश्च बा-

धविषयकनिश्चयत्वविरोधित्वाभावेन तदन्यपदेन तस्य उपादेयत्वासम्भवेन नाव्याप्तिरिति । न चैवमपि प्रमेयत्वमवृत्ति अवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादौ बाधघटितव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिमेयत्वरूपसाधनाप्रसिद्धिघटितत्वात् अवृत्तित्वव्याप्यावृत्ति मेयत्वं वृत्ति मेयत्वञ्च इति निश्चयस्याहार्यत्वादिति वाच्यम् । तादृशस्थले यद्विषयकनिश्चयावृत्तियादृशाविषयताप्रतियोगिकः साध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वाभावः तदन्ययद्विषयकनिश्चयवृत्तितादृशविषयताप्रतियोगिकः इत्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । एवं प्रतियोगित्वसम्बन्धेन वन्ह्यभाववदभावकालीनवह्निमान् ह्रदोऽवृत्तिघटत्वादित्यादौ तादृशवह्निसाध्यकतादृशहेतुकवृत्तिघटत्वादिपक्षकस्थले च यथायथं द्वित्वावच्छिन्नाभावचतुष्टयत्वावच्छिन्नाभावपञ्चत्वावच्छिन्नाभावान् निवेश्य तत्तत्स्थलीयदोषेष्वव्याप्तिः परिहरणीया स्थलभेदेन लक्षणस्य नानात्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वात् इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥

प्राञ्चस्तु यादृशविषयत्वासमानाधिकरणयद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयाभावस्तादृशविषयत्वासमानाधिकरणतदन्ययद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकस्तदघटितत्वमेव निवेशनीयमिति । एवञ्च प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्याद्युक्तस्थले बाधघटितव्यभिचारे नाव्याप्तिस्तथाहि प्रथमयादृशपदेन प्रमेयत्वधर्म्मिकसाध्यव्याप्त्यवगाहिताया एवोपादेयतया तादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य वृत्तिमेयत्वविषयनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन तदन्ययत्पदेन बाधस्य धर्त्तुमशक्यत्वेन मेयत्वविशिष्टतादृशव्यभिचारादेर्हेतुनिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वादेर्वा धर्त्तव्यतया तदघटितत्वस्य उक्तबाधघटितव्यभिचारे सत्त्वात् तादृशबाधघटितत्वेपि क्षत्यभावादिति । अत एव गृहादौ घटसामान्याभावादेः साध्यतायां नीलघटवद्गृहस्य बाधत्वमुक्तं जगदीशैस्तदपि साधु सङ्गच्छते । तथाहि तत्रापि यादृशविषयतापदेन नीलघटाभाववद्गृहविषयतामादाय तादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य घटवद्गृहविषयकनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन तदन्ययत्पदेन घटवद्गृहस्य धर्त्तुमशक्यतया धर्तव्यनीलघटव्याप्यवद्गृहादिनाऽघटितत्वस्योक्तबाधे सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवादित्याहुः ।

तन्न मनोरमम् । तथासति यादृशविषयतापदेन वह्न्यभाववद्ध्रदवृत्तित्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामादाय वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वस्य च यादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वविरहेण तदन्ययत्पदेन तस्याधर्तव्यतया धर्तव्यमेयत्वव्याप्यवद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिनाऽघटिते मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादौ लक्षणसमन्वयसम्भवेन मेयत्वादिघटितदोषमात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न च प्रथमयादृशविषयतायाः सामानाधिकरण्यं द्वितीययादृशविषयतायां निवेशनीयमिति नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रथमयादृशपदेन ह्रदत्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामुपादाय उक्तरीत्या अतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् इति ॥

नव्यास्तु यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशविषयतापदेन यद्विषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकयद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतात्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको निरुक्तोभयाभावस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदघटितत्वमेवार्थो वाच्य इति । प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ धन्याभाववदभावकालीनवह्निसाध्यकावृत्तिघटत्वहेतुकस्थलादौ च यद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतात्वपदेन प्रथमस्थले हेतुतावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तत्स्थलीयबाधघटितव्यभिचारविषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतया तस्य च वृत्तिमेयत्वरूपबाधविषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वाविरहेण तदन्ययत्पदेन तस्यानुपादेयतया तदुपादेयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिना घटितत्वस्योक्तबाधघटितव्यभिचारेऽसत्त्वेनाव्याप्तिपरीहारः । एवंरीत्यैव विशेष्यप्रकारकत्वमुपादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः । एतन्मते च गृहादौ घटसामान्याभावस्य साध्यतायां गृहादौ घटादिसत्त्वमेव बाधः न तु नीलघटादिमत्त्वमपि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादिति ध्येयम् । न चैवमपि तेजस्त्वाभावव्याप्यवद्धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमवान्वह्नेस्तेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्वह्निमद्धूमव्यभिचारी वह्निर्वा धूमवानित्यादौ तेजस्त्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवन्ह्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि यद्धर्म्मावच्छि-

न्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतात्वपदेन धूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततेजस्त्वाभावव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वमुपादाय तस्य धूमव्यभिचारिवह्निनिश्चयतेजस्त्वविशिष्टवह्निनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वाविरहेण तदन्ययत्पदेन तयोरनुपादेयतया तदुपादेयतेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्यादिनाऽघटितत्वस्य उक्ततेजस्त्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्न्यादौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वह्निस्तेजस्वी तादृशवह्निस्तेजस्त्वाभावव्याप्यवानित्याद्यार्थव्यक्तीनां भेदस्य निवेशस्यानावश्यकतया उक्तप्रकारतात्वे तन्निश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वविरहेण तस्य धर्तुमशक्यत्वादिति । अथ वह्निस्तेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्वह्निमत्तेजस्त्वाभावव्याप्यवानित्यादौ तेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्वह्निमत्तेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्वह्निरूपबाधस्य तेजस्त्वाभावव्याप्याभाववद्वह्निरूपबाधात्मकेन विशिष्टान्तरेण घटितत्वादव्याप्तिरत उक्तप्रकारतात्वपदेन पक्षविशेष्यकत्वविशिष्टसाध्यप्रकारतात्वस्यैव धर्तव्यतया तस्य च तादृशबाधात्मकविशिष्टान्तरविषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतया तदन्ययत्पदेन तस्य उपादेयत्वसम्भवादिति सुधीभिर्ध्येयम् ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सामान्यनिरुक्तिजागदीशी क्रोडपत्रं सम्पूर्णम् ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सव्यभिचारजागदीशीक्रोडपत्रम्

साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमत इति मूलम् । संशयं प्रति साधारणादिधर्म्मज्ञानत्वेन हेतुत्वे कोटिद्वयोपस्थापकेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरतः संशयहेतुकोटिद्वयोपस्थितिं प्रत्येव ताद्रूप्येण हेतुत्वम् संशयसामान्यं प्रति तु धर्म्मिज्ञानं हेतुरिति मतानुसारेण व्याचष्टे कोटीत्यादीति जगदीशः । अथ धर्म्मितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव कोटिद्वयोपस्थापक इत्यस्य सार्थकतासम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्याभिधानमिति । न च साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयं प्रति साक्षाद्धेतुत्वेन धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वमेव नास्ति धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायामेव साधारणादिधर्मविषयत्वान्तर्भावादिति वाच्यम् तथासति सन्देहं प्रत्यसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेण इत्यभिप्रेत्य—इत्यादिवक्ष्यमाणदीधितिकारीयसिद्धान्तग्रन्थासङ्गतेः । साक्षात् साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानहेतुतायामपि पदजन्योपस्थितिजन्यसंशये पदजन्यधर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन धर्मितावच्छेदकेऽतिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । एतेनोत्तरग्रन्थस्य सन्देहं प्रत्येव साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वम् कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु साधारणधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यर्थकरणेऽपि न निस्तार इति चेन्न भट्टाचार्योक्तरीत्यैव तादृशातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

न च व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रममादायातिव्याप्तिः धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वादिति शिरोमणिः । धर्मिणीति । तथा च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं साध्यसंशयत्वघटित-

धर्मावच्छिन्न प्रति जनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं विवक्षितम् पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्नितदभावसहचरितत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वेन वह्निसंशयजनकत्वात् तादृशसहचरितत्वस्य धूमादावसत्वान्नातिप्रसङ्गः। अत्र जनकताया अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः। साधारणत्वाद्यभानेपि तद्घटकतत्तद्रूपेण वस्त्वन्तरावगाहिभ्रमादपि सन्देहसम्भवापत्तेः। किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं न तु साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथा इत्यतो धर्मिणीत्युक्तम्। न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नहेतुमत्तासंशयस्य सन्देहाजनकत्वादसम्भवः किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं साध्यसन्देहजनकताशून्यनिश्चयावृत्ति तद्रूपवत्त्वस्यैव ज्ञानपदमहिम्ना विवक्षितत्वादिति। किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्त्वनिश्चयत्वं साध्यसन्देहजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वन्तु नार्थः पश्चाद्वक्ष्यमाणस्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते इत्यादिग्रन्थस्य विरोधापत्तेरिति ध्येयमिति जगदीशः। अथ व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थे व्यापकसंशयं प्रति व्याप्यसंशयस्य व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्यापि जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः सम्भवत्येवेति कथमुक्तं व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोध इति। यदि च व्याप्यसंशयत्वेन जनकत्वाभिप्रायेणैव तद्ग्रन्थोक्तिरित्युच्यते तदा स्वमतेपि व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य साध्यसन्देहजनकताशून्यव्याप्यवत्तानिश्चयवृत्तित्वेनातिव्याप्त्यसम्भवाद्व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधस्तुल्य एवेति चेदत्राहुः। व्याप्यसंशयस्य संशयत्वेन जनकत्वमभिप्रेत्यैव इदानीमुत्तरग्रन्थस्य विरोधाभिधानम् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य जनकतातिरिक्तवृत्तित्वात्। न च स्वमतेपि व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य जनकताशून्यनिश्चयवृत्तित्वात् उत्तरग्रन्थविरोधः समान इति वाच्यम्। यदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यवत्ताज्ञानं संशयात्मकमेव जायते तदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वस्य जनकताशून्यसंशयान्योदासीनज्ञानावृत्तित्वेन तदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यावावतिव्याप्तिपरतयैव स्वमते उत्तरग्रन्थसङ्गतेः। तदङ्कुरविशेषस्य संशयान्यव्याप्यवत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या वक्ष्यमाणातिव्याप्तिसङ्गतिरेवेति। न च तथापि तदङ्कुरविशेषव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक-

त्वस्य जनकताशून्यभगवन्निश्चयवृत्तित्वात् वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिरेवेति वाच्यम् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इत्यादिनियमात् नित्यज्ञाने जनकताविरहेण साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वस्यापि तादृशजनकताशून्यभगवन्निश्चये वृत्तित्वादसम्भवभिया जन्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदङ्कुरविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य भगवज्ज्ञाने सत्त्वेपि क्षतिविरहादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशेषणसंशयस्य विशिष्टसंशयजनकत्वमतेऽतिव्याप्तिवारणाय इदानीमेव जनकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति तन्मते व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधानुधावनम् । स्वमते च विशेषणसंशयस्य जनकत्वं न स्वीक्रियते इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अथ यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतासामान्यं तादृशजनकतावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्येऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन तादृशप्रकारतात्वव्यापकं जनकतावच्छेदकत्वमित्यर्थपर्य्यवसितत्वेन स्वमते संशयनिश्चययोर्विषयताभेदात् व्यापकतारक्षणायानाहार्य्यनिश्चयीयप्रकारताया भवतापि निवेशनीयतया लाघवानवकाशात् । न च तथापि अप्रामाण्यज्ञानाभावानिवेश एव लाघवमिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रकारणत्वाभिप्रायकत्वादिति ध्येयम् ॥

विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावाल्लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणम् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेपि न तद्वत्ताज्ञानं तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं तथात्वेपि येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानं तदुभयकोट्युपस्थापकन्तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति शिरोमणिः । तथा च धर्म्मिणि यद्वत्ताज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वं तद्वत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं विवक्षितम् । न च विप्रतिपत्तिवाक्यत्वेन तथात्वम् प्रत्येकार्थोपस्थितिं प्रति प्रत्येकज्ञानत्वेन हेतुत्वादतो नातिप्रसङ्गः शब्दो नित्यः शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यवत्त्वादित्यादौ बोध्यत्वादिसम्बन्धेन हेतुतायां विप्रतिपत्तेः सव्यभिचारत्वमिष्टमेवेति भाव इति जगदीशः । अथैतन्मतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यैव प्रतिनिविष्टतया बोध्यत्वादिसम्बन्धेनेव ता-

दात्म्यादिसम्बन्धेनापि शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यस्य हेतुतायामपि अनित्यत्वादिसाध्यकस्थले सव्यभिचारत्वापत्तिः। तादात्म्येन तादृशवाक्यवत्त्वज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्। एवमेकवाक्यकालीनापरवाक्यस्यापि तादात्म्येन सव्यभिचारत्वापत्तिः तादात्म्येनैकवाक्यकालीनापरवाक्यवत्ताज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न स्वानिरूपकविशिष्टविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्वेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानीयजनकतायां स्वानिरूपकापरवाक्यविषयित्वावच्छिन्नत्वादिति ध्येयम्।

पक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिक इति मूलम्। सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति इति शिरोमणिः। प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिसामान्यं प्रति प्रकृतहेतुसम्बन्धितया यद्रूपवत्ताज्ञानं विरोधि तत्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तदोषवारणेपि ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धहेतुवारणार्थमुपात्तस्य पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य व्यर्थतापत्तिः धूमनिष्ठह्रदवृत्तित्वाभावज्ञानस्य धूमलिङ्गकानुमितिसामान्यं प्रत्यविरोधित्वात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भवादित्याशयेन प्रयत्नसाध्यमित्युक्तमिति जगदीशेनोक्तम्। अत्रानुमितिसामान्यनिवेशाद्बाधादिवारणेपि साध्यनिष्ठावृत्तित्ववारणाय प्रकृतहेतुसम्बन्धितयेति। न च काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणमशक्यमिति वाच्यम् स्वातन्त्र्येण साध्यग्रहाविरोधित्वस्यापि निवेशनीयत्वात्। अथ प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वानिवेशेपि हेतुनिष्ठावृत्तित्ववारणार्थमेव पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रकृतहेतौ वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वस्यापि निवेशनीयत्वात् तद्वारणसम्भवे पक्षवृत्तित्वपर्यन्तनिवेशस्य व्यर्थताया दुर्वारत्वादिति ध्येयम्॥

साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावव्याप्यहेत्वाभासत्वमिति मूलम्। हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं वत्यर्थो वर्तमानत्वम् एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वरूपवत्त्वमर्थः। साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्त-

त्वमसाधारण्यम् तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीति हृदयमिति शिरोमणिः । असाधारण्यमिति । इदमुपलक्षणम् केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षताकत्वे सति साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमनुपसंहारित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्तिद्वयग्रहविरोधित्वं नार्थः कथितसाधारण्यादेव तथात्वेनासम्भवापत्तेः । किन्तु प्रकृतहेतौ साध्यस्य तदभावस्य च व्याप्त्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमेव प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविपक्षवृत्तिहेतोर्हेत्वाभासस्य सामान्यलक्षणोक्तदिशैव वारणीयत्वादिति ध्येयमिति जगदीशः । अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्तिद्वयग्रहविरोधित्वं तद्वत्त्वमित्यर्थकरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशाभिप्रायेणैवासम्भवापत्तिवारणम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे च गौरवमेव उक्तार्थपरित्यागे बीजम् । न च प्रकृतहेतौ साध्यस्य तदभावस्य च व्याप्त्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमित्यर्थकरणेऽपि धूमवान् वह्न्यभावव्याप्यवत्पर्व्वतकालीनवह्नेरित्यादौ वह्निमत्पर्व्वतेऽतिव्याप्तिः प्रकृतहेतौ साध्यतदभावव्याप्त्यवगाहित्वस्य वह्निमत्पर्व्वतविषयकनिश्चयेऽप्यवृत्तित्वादिति तद्वारणाय प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवन्तुल्यमेवेति वाच्यम् विशिष्टसाध्यसाधनावगाहित्वं तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वविरोधि तदन्यत्वार्थकत्वे साध्याप्रसिद्ध्यादिबाधकविशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वदलेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अथ प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविपक्षवृत्तिहेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तदिशा वारणे केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षताकत्वे सति साध्यतदभाववद्वृत्तित्वरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः अत्रापि हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वस्यासत्त्वादिति चेत् अत्राहुः । प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य प्रकृतलक्षणाक्रान्तं यद्विशिष्टान्तरं तद्घटितं यद्यत् स्वन्तदन्यत्वरूपमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेशनीयम् तथा च भेदप्रतियोगिनि निरुक्तानुपसंहारित्वभिन्नत्वं निवेशनीयम् तथाच निरुक्तानुपसंहारित्वस्य विशिष्टान्तरघटितत्वेऽपि निरुक्तानुपसंहारित्वभिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिः । निरुक्तानुपसंहारित्वञ्च तादृशानुपसंहारित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वम् नातो विशिष्टानुपसंहारित्वस्यानुपसंहा-

रित्थानतिरिक्तत्वेप्यतिव्याप्तिरिति ध्येयम्। इदन्त्ववधेयम्। साधननिष्ठावृत्तित्ववारकेन प्रकृतहेतौ वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वार्थकहेत्वाभासत्वदलेनैव साधनाप्रसिद्धेरपि वारणसम्भवात् तद्वारणाय पुनः साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनं व्यर्थमिति। यत्तु हेतौ वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वनिवेशे साधननिष्ठावृत्तित्ववारणसम्भवेपि साध्यनिष्ठावृत्तित्ववारणमशक्यमिति तदुभयवारणार्थं वृत्तितात्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यैव हेत्वाभासत्वदलेनैव विवक्षणीयतायां तद्दलेनैव साध्यसाधनाप्रसिद्धिवारणमशक्यमेवेति साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनमावश्यकमिति। तच्चिन्त्यम्। प्रकृतहेतौ वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वविशिष्टसाध्यवत्त्वग्रहाविरोधित्वविशेषणद्वयनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये उक्तरीत्या विशेषणद्वयदानस्यानौचित्यादिति सुधीभिरालोचनीयम्।

परे तु साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदाद्यत्र वृत्तिमत्त्वादिग्रहविरोधिरूपमप्रसिद्धं तत्र हेतुग्रहाविरोधित्वं नोपादेयम्। तच्चानुपसंहारिग्रन्थे वक्ष्यते एवञ्च यत्र वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि प्रसिद्धं तत्र हेतौ वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वम् यत्र च साधनाप्रसिद्धिमात्रं प्रसिद्धम् तत्र साधनग्रहाविरोधित्वमेव निवेशनीयम् यत्र तूभयरूपमप्रसिद्धं तत्र तदुभयग्रहाविरोधित्वम् न निवेश्यमित्याशयेन साधनग्रहाविरोधित्वं निवेशनीयमित्याहुः।

कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्ववत्त्वादिधर्म्मिणि ज्ञानमेव साध्यसन्देहजनकं न तु तदानीं साहचर्य्यादिज्ञानमपेक्ष्यते इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेनागृहीतस्य धर्म्मिवृत्तिताज्ञानं तथा तद्रूपवत्त्वं वाच्यमिति शिरोमणिः। इदञ्च संस्कारस्य स्मृतिमात्रे हेतुत्वप्रवादमनुसृत्य यदा तु स्थाणुत्वादिसंशयम्प्रति इदंधर्म्मिकोर्द्ध्वत्वनिश्चयः स्थाणुत्वतदभावसहचरितोर्द्ध्वत्वसंस्कारश्च द्वयमेव विनिगमनाविरहेण हेतुरिति पक्षस्तदा साध्यसन्देहत्वावच्छिन्नं प्रति यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कारत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनैव वा हेतुत्वं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यमित्यवधेयमिति जगदीशः। अथ यद्रूपप्रकारताकत्वेन साध्यसन्देहजनकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ तादात्म्येन हेतौ व्याप्यादावतिव्याप्तिः शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतायामपि हेतुधर्म्मिकसाधारण्यादिप्रकारकसंस्कारवैशिष्ट्या-

वच्छिन्नजनकतायामवच्छेदकत्वादिति चेन्न जनकतायां संस्कारवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य वा निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति । वस्तुतस्तु संस्कारज्ञानयोः साधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्म्मिवृत्तिताज्ञानत्वेन धर्म्मिवृत्तिताज्ञानविशिष्टसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन च संशयजनकत्वं न तु संस्कारस्य तत्र प्रवेशः एतच्च भट्टाचार्य्येणोक्तम् । एवञ्च यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कारत्वेन संशयजनकत्वमित्युक्तपूर्व्वकल्पेऽसम्भवः स्यादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । तत्र च प्रकारतायां संस्कारीयत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति ज्ञानीयहेतुप्रकारताया एव संशयजनकतावच्छेदकत्वात् । साधारण्यादिप्रकारकसंस्कारत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वेपि संस्कारीयसाधारण्यादिप्रकारताया जनकतावच्छेदकत्वाच्च न पूर्व्वकल्पोक्तासम्भव इति ध्येयम् ।

यद्यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्रतत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमिति शिरोमणिः । वस्तुतो यद्यद्धर्म्मिकयादृशरूपाविशिष्टप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयत्वं तत्तद्धर्म्मिकप्रकृतसाध्यतद्व्याप्यप्रकृतहेतुमत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशरूपवत्त्वमिति जगदीशः । न च यद्यद्धर्म्मिकयादृशरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वं तत्तद्धर्म्मिकतादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तीत्युक्तावेव सर्व्वत्र यादृशपदेन दोषतावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वयात् प्रकृतहेतुमत्त्वपर्य्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वस्यैव जलव्यापकवह्न्यभाववत्त्वस्यापि असाधारण्यरूपदोषतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया जलव्यापकवह्न्यभावरूपासाधारण्यसङ्ग्रहार्थमेव प्रकृतहेतुमत्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तन्निवेशे च जलव्यापकवह्न्यभाववत्त्वरूपेण हेतुमत्तानिश्चयमादाय तत्र लक्षणसमन्वयादिति भावः । अथैतत्कल्पे वह्निमान् अभावादित्यादौ वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः । प्रतियोगित्वसम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावप्रकारकह्रदधर्म्मिकनिश्चयत्वस्य तत्तद्धर्म्मिकवह्निविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् । एवं महानसीयवह्न्यभाववान् वह्नेरित्यादौ घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ महानसीयवह्नौ घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वे चातिव्याप्तिः । घटादिधर्म्मिकमहानसीयत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिनिश्चय-

त्वस्य तत्तद्धर्म्मिकमहानसीयवह्न्यभावघटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति चेत् । अत्र केचित् यद्धर्म्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वं तादृशानुमितिनिरूपिततादृशरूपावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यज्ञानीयतादृशरूपावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वविवक्षणे न कोऽपि दोषः । असाधारण्यस्थले तादृशरूपावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलमिति–ज्ञानीयविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय साधारणस्थले च साध्याभाववद्वृत्ति साधनमिति–ज्ञानीयविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयः । वह्निमान् अभावादित्यादिप्रागुक्तस्थले वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यवह्न्यभाव इत्यादिज्ञानीयविषयत्वावच्छिन्नानुमित्यप्रसिद्ध्यैव नोक्तातिव्याप्तिः। यादृशरूपपदञ्च दोषतावच्छेदकरूपपरम्। एतेन वह्निमान् जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलादावव्याप्तिर्निवारिता । तादृशजलत्वावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशजलत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नविषयित्वाभावादिति । जलावच्छेदेन वह्न्यभाववत्त्वञ्च लक्ष्यमेव हेतुमति साध्याभावस्य साधारण्यरूपवत्त्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु यद्धर्म्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वमित्यत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन यादृशरूपस्य वैशिष्ट्यं हेतुमत्तानिश्चयत्वांश एव विवक्षणीयम्। स्वपदञ्च दोषतावच्छेदकपरम्। तथा च वह्निमान्जलादित्यादौ स्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वविशिष्टघटपटादिधर्म्मिकसमूहालम्बनहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य तत्तद्धर्म्मिकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन असाधारण्ये लक्षणसमन्वयः । वह्निमान् अभावादित्यादौ तादृशसम्बन्धेन वह्न्यभावत्वविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य घटाभाववान् वह्न्यभावश्च इत्यादिसमूहालम्बनज्ञानेपि सत्त्वेन तत्र चानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावात् वह्न्यभावादौ नातिव्याप्तिः । अत एव यादृशरूपपदस्य दोषतावच्छेदकरूपवद्यद्धर्म्मिकयादृशरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये हेत्वंशे यादृशरूपस्य वैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इति प्रत्युक्तम्। हेत्वंशे यादृशरूपस्य वैशि-

ष्ट्यानिवेशादिति प्राहुः ।

परे तु यद्यद्धर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयाविशिष्ट्याद्दशरूपावच्छिन्नवत्त्वनिश्चयत्वं तत्तद्धर्म्मिकताद्दशानुमितिप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति ताद्दशरूपवत्त्वं लक्षणार्थो विवक्षणीयः । याद्दशरूपपदञ्च लक्ष्यतावच्छेदकपरम् । तथा च वह्निमान् अभावादित्यादौ हेतुमत्तानिश्चयविशिष्टवह्न्यभाव इत्याकारकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्वह्न्यभावादौ नातिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

ननु वह्निमान् अभावप्रतियोगित्वाभाववज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । ताद्दशप्रतियोगित्ववत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूताभाववज्जलत्वादिरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य नियताहार्य्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । हेतुतावच्छेदकघटकीभूतधर्म्मनिवेशे च वह्निमान् जलशैवालोभयस्मादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्ये भट्टाचार्य्यपत्रिकोक्ताव्याप्तिः । यदि च प्रकृतलक्षणेऽनुमितौ प्रकृतहेतुधार्म्मिकसाध्यान्वयव्याप्त्यवगाहित्वस्येव व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहित्वस्याप्यवश्यनिवेशनीयतया उक्तस्थले ताद्दशानुमितेरप्रसिद्ध्या एतल्लक्षणालक्ष्यत्वमेव स्वीक्रियते तदा वह्निमान् अवृत्तिजलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वार्थकसाधारण्ये वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्ये च तत्तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तावगाह्यनाहार्य्यनिश्चयाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नयद्रूपप्रकारकानाहार्य्यज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टतत्तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तानिश्चयविवक्षणादेव सर्व्वेसामसस्यादिति सुधीभिर्भाव्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सव्यभिचार-

जागदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम् ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

साधारणजागदीशीक्रोडपत्रम्।

अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुपगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासङ्ग्रह इति शिरोमणिः । साध्यवत्तेति । यादृशाभाववत्तानिश्चयत्वेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं तादृशाभाववत्त्वेनेत्यर्थः । तेन साध्याभावव्याप्यवद्वृत्तित्वे नातिप्रसङ्ग इति जगदीशेनोक्तम्। अथैवमपि साध्यव्यापकाभाववद्वृतित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति चेत्तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् । यत्तु प्रतिबन्धकतायां प्रकृतसाध्यवद्वृत्तित्वविषयित्वघटितधर्म्मानवच्छिन्नत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्गः साध्यव्यापकाभाववत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकताया व्यापकताघटकीभूतसाध्यवद्वृत्तित्वविषयित्वावच्छिन्नत्वात् । न चैवमपि महानसीयधूमसाध्यकस्थले धूमव्यापकाभाववद्वृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार एव धूमव्यापकतायां महानसीयधूमवद्वृत्तित्वस्याघटकत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादिति। तत्तुच्छम् तथासति धूमवद्वृत्तित्वकालीनधूमवान् वह्निरित्यत्र धूमवद्वृत्तित्वकालीनधूमाभाववद्वृत्तित्वाद्यसङ्ग्रहापत्तेरिति ध्येयम् ॥ १ ॥

साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेन साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावावनुगमय्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्या-

भावग्रहविरोधित्वमिति शिरोमणिः । अत्र यादृशविशिष्टप्रकारत्वेन प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेवात्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितया तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । एवञ्च शृङ्गवान् द्रव्यत्वादित्यत्र शृङ्गाभावनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येऽव्याप्तिः शृङ्गसामान्याभावस्य शशीयशृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वात् । शृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य तथात्वात् । एवं धूमान्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमान्यधूमवत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिश्च स्यादतो लक्षणान्तरमाह साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वेति । तथा च साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधितामात्रनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिः । शशशृङ्गवान् शशशृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति भाव इति जगदीशः । अत्र प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वमेवाभासतावच्छेदकत्वम् न तु समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वम् । तेन धूमासमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वाभावविशिष्टपर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावे धूमसामानाधिकरण्यस्याश्रयासिद्धित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य प्रकृतहेतुसाध्यव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वादिति ध्येयम् ॥

नन्वेवमपि पर्वतः काञ्चनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धित्वेन व्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह विरोधित्वमिति । विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया यत् साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वं तदेव वाच्यम् इति भाव इति जगदीशः । अत्र गगनवान् गगनत्वादित्यादौ गगनत्वसमानाधिकरणवृत्तित्वे भट्टाचार्य्यपत्रिकोक्तदिशाऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्त्वपर्य्यन्तनिवेशः । धूमवान् वह्न्यसमानाधिकरणमाभावव्याप्यकालीनवह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरणधू-

माभावव्याप्यात्मकसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिवारणाय साधनवत्त्वनिवेशः । इदञ्च साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिधर्म्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वनिवेशाभिप्रायेण । स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्वनिवेशे तु साधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिशङ्कैव नास्तीति भट्टाचार्य्येणैवोक्तमिति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम् । साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव साधनाप्रसिद्धिवारणसम्भवात् साधनवत्त्वपर्य्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चेत् । अत्र केचित् आकाशाभाववान् आकाशाभावाभावादित्यादौ हेतुनिष्ठावृत्तित्ववारणाय साधनवत्त्वपर्य्यन्तनिवेश इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

अथ व्याप्तिग्रहविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तेरननुगमः । अनुमितिजनकत्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमे चोक्तपक्षाप्रसिद्धावतिव्याप्तिरिति चेन्न पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतानिरूपितहेतुप्रकारत्वाघटकानुमितिजनकतावच्छेदकविषयतात्वेन व्याप्तिविषयतानामनुगमात् । प्रातिस्विकरूपेण वोपादाय समूहालम्बनव्याप्तिज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयमिति नाननुगमशङ्कापीति ॥ ३ ॥

अथ व्याप्तिग्रहविरोधित्वनिवेशे साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनेत्यादिसत्यन्तदलनिवेशो व्यर्थ इति । ज्ञेयत्वसमानाधिकरणवाच्यत्ववान् ज्ञेयत्वादित्यादौ अभावाप्रतियोगिसाध्यात्मकानुपसंहारित्वस्य च तद्दलनिवेशेपि वारणायोगात् प्रकारान्तरेणैव वारणीयत्वादिति चेन्न धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववदवृत्तित्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणतद्वह्निभेदाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणायैतद्दलसार्थक्यात् । न च तद्दलनिवेशेपि वाच्यत्ववत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वाभाववदवृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावाभाववद्वाच्यत्वादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् वाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावरूपविशिष्टान्तरघटितत्वादेवोक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । यत्तु विरोधवारणाय तदुपादानमिति । तत्तुच्छम् । व्याप्तिग्रहविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तिशरीरे प्रयोजनविरहेण सामानाधिकरण्यस्यानिवेशाद्विरोधातिव्याप्तेरेवासम्भवात् । यद्यपि साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधितामात्रनिवेशे समूहालम्बनसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वस्य तद्वह्निभेदादावपि सत्त्वेन तद्दलनिवेशेप्युक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । किञ्चिद्धर्म्मिकसाध्यवत्त्वग्रहत्वव्यापकप्र-

तिबध्यतानिवेशे च एतल्लक्षणानुरोधेनाभासविरोधः पूर्वलक्षणे साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशासम्भवात् । प्रतिबध्यतायां साध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैव शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यत्र शशीयत्वाभावादेर्वारणसम्भवात् । तथापि किञ्चिद्धर्म्मिकसाध्यवत्ताज्ञानत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधितानिवेशान्न समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्गः । पूर्वलक्षणे प्रतिबध्यतायां साध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेपि वह्निमान् वह्नित्वादित्यादौ साध्यवत्ताज्ञानविरोधि यद् ह्रदावृत्तित्वं तत्र हेत्वसमानाधिकरणग्रहाविरोधिह्रदावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरेव दोष इति । अत्र च हेत्वाभासत्वावच्छेदकत्वदलेनैव तद्वारणसम्भव इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथैतादृशकल्पे भेदाभाववतद्वह्निमान् गगनाभावादित्यादौ भेदावच्छेदेन गगनाभाववत्त्वेऽतिव्याप्तिस्तस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि भेदे हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वात् । साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाच्च इति । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्नोक्त दोष इति वाच्यम् तावतापि भेदाभाववद्घटाभावकालीनवह्निमान् गगनाभावादित्यादौ तादृशेऽतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् । न च प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताभिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति वह्न्यभावसाध्यकधूमहेतुकस्थले वह्निमद्वृत्तिधूमात्मकसाधारण्याव्याप्तेः । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानतिरिक्तवृत्तिवह्निमत्ताग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकताकवह्निमद्भेदे हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि भेदावच्छेदेन गगनाभाववत्त्वेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेश्च । एतेन साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतायां साध्यग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इत्यादि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या वह्निमत्ताग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेद्गत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदं निवेश्यैवोक्तातिव्याप्तिर्वारणीयेति ध्येयम् ॥ ५ ॥

स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशाल्यनुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदक-

त्वमित्युक्तम् भट्टाचार्येण । अथात्र स्वनिरूपितप्रतिबध्यताशाल्यनुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो ऽयर्थ इति चेदत्राहुः । स्वनिरूपितप्रतिबंध्यताशाल्यनुमितित्ववृत्तित्वनिवेशे वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदात्मकबाधेऽव्याप्तिः । तथाहि स्वमुक्तबाधप्रतिबन्धकत्वम् । तन्निरूपितप्रतिबध्यताशालिनी या वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्याकारकानुमितिस्तद्वृत्तिर्या वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्न्यभाववानिति—ज्ञानीयविषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्योक्तबाधे सत्त्वात् । वह्न्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति वह्न्यभावव्याप्याभावावच्छेदेन वह्न्यभावाभाववत्ताज्ञानकालीनवह्न्यभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववान् वह्न्यभाववांश्च इत्याकारकैकज्ञानासम्भवात् । स्वमते च वह्न्यभावाभाववद्वह्न्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदो वह्न्यभाववानित्यनुमितौ स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावादेव नाव्याप्तिः । अथ तन्निवेशेपि वह्निव्याप्याभावाभाववद्वह्निमत्कालीनपर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तादृशपर्वतात्मकबाधेऽव्याप्तिर्दुर्वारैव । तथाहि स्वं यदुक्तबाधप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्तादृशपर्वतधर्म्मिकवह्निव्याप्याभावप्रकारकबुद्धित्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता या वह्न्यवच्छेदेन वह्निव्याप्याभावाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवह्निमत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छालिनी या वह्निव्याप्याभाववत्वह्निमत्कालीनपर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितिस्तन्निष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वस्योक्तबाधे सत्त्वादिति । न च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सति गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटात्मकबाधेऽव्याप्तेः । तत्र स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-

तिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः । उक्तस्थले विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्यप्रतीकारादिति चेत् । अत्रोच्यते । स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वमनिवेश्य स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाल्यनुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशान्नोक्तदोषावकाशः । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्याभाववत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्याभावाभाववत्कालीनपर्वतो वह्निमानित्याकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबध्यत्वाभावान्नोक्त दोष इति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशप्रणीता साधारण-
जागदीशीपत्रिका समाप्ता ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सत्प्रतिपक्षजागदीशीक्रोडपत्त्रम् ।

प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकग्रहत्वाव्यापकविषयताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशपक्षसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशविशिष्टवत्त्वमिति समुदायार्थः ।

अथ ज्ञानभेदेन विषयिताया भेदात्तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तिः । न च समानाकारकज्ञानविषयताया ऐक्यान्नासम्भव इति वाच्यम् तथापि पक्षधर्म्मिकसाध्यवत्ताग्रहत्वस्य केवलपक्षधर्म्मिककेवलसाध्यवत्ताज्ञानासमानाकारकज्ञानसाधारणतयाऽसम्भवतादवस्थ्यात् । न च केवलपक्षधर्म्मिककेवलसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वमेव निवेश्यमिति नासम्भव इति वाच्यम् तथापि निर्वह्निह्रदो वह्निमानित्यादेरसङ्ग्रहेणाव्याप्तिरिति चेन्न यद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वं तादृशग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । कालिकतया वह्न्यभावव्याप्याभावविशिष्टह्रदकालीनवह्नेः साध्यत्वे ह्रदस्य पक्षत्वे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकविशेषणतया तादृशाभाववत्पर्वतकालीनवह्निसाध्यकह्रदपक्षकसत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य घटाभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ह्रदकालीनवह्निसाध्यकसत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य च वारणाय सत्यन्तदलघटकतादृशाभावप्रतियो-

गितावच्छेदककोटौ क्रमेण प्रकारतायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नानां निवेशः । कालिकतया वह्न्यभाववत्पर्व्वतकालीनवह्निव्याप्याभावसाध्यकपर्व्वतपक्षकस्थलीयवह्निव्याप्यवत्पर्व्वतरूपबाधस्य विशेषणतया वह्न्यभाववद्ह्रदकालीनवह्निव्याप्याभावसाध्यकपर्व्वतपक्षकतादृशबाधस्य घटाभाववत्पर्व्वतकालीनवह्निव्याप्याभावसाध्यकपर्व्वतपक्षकतादृशबाधस्य च वारणाय विशेष्यदलघटकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ प्रकारतायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिविशेष्यतानिरूपितत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वानां निवेशः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकवारणाय सत्यन्तम् । आश्रयासिद्धिसाध्याप्रसिद्धिवारणाय अविरोध्यन्तम् । तच्च उन्नेये उन्नायके च विशेषणम् । तत्र वह्निमत्पर्व्वतपक्षकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावसाध्यकबाधस्य पर्वतपक्षकवह्निमत्पर्व्वतकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावसाध्यकबाधस्य च वारणाय उन्नेयेऽविरोध्यन्तम् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववत्पर्व्वतपक्षकवह्निसाध्यकाश्रयासिद्ध्यात्मकसत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य पर्व्वतपक्षकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववत्पर्व्वतकालीनवह्निसाध्यकतादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य च वारणायोन्नायकेऽविरोध्यन्तम् । पर्व्वतपक्षकवह्निव्याप्याभावसाध्यकबाधस्य वारणाय विशेष्यदलम् । अथ विशेष्यदले तादृशग्रहविरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपं वक्तव्यम् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्त्यसम्भवेन तद्वारकसत्यन्तदलं व्यर्थम् । न च तादृशविरोधित्वनिवेशे वह्निव्याप्यसाध्यकह्रदपक्षकस्थले वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादावतिव्याप्तिस्तादृशसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकवह्न्यभाववद्ह्रदादिविषयित्वावच्छिन्नानुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वादिति तद्वारणाय सत्यन्तदलसार्थक्यमिति वाच्यम् विशेष्यदलघटकतादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितायां तादृशग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशादेव तद्दोषवारणसम्भवे तथापि वैयर्थ्यापातादिति चेन्न सत्यन्तदलानुक्तौ वह्निवह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्योभयवान् ह्रद इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकातिव्याप्तेः । न च सत्यन्तदलेपि तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिता-

कत्वरूपं तादृशविरोधित्वं कथं न निवेशनीयमिति वाच्यम् असम्भवापत्तेः सत्प्रतिपक्षज्ञानस्य साध्यवत्ताग्रहाप्रतिबध्यत्वात् ॥ १ ॥

अथ सत्यन्तदलनिवेशेपि विशेष्यदले ग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकताघटितं विरोधित्वम् । न चोन्नायकेऽविरोध्यन्तविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् वह्न्यभावव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्याद्यतिव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यसम्भवात् । न च वह्निव्याप्याभावसाध्यकबाधस्य तद्दलवारणीयस्य वारणासम्भवः । वह्निव्याप्याभावनिश्चयस्यापि वह्निमत्ताज्ञानं प्रत्यवच्छेदकधर्म्मदर्शनाविधया प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । न च तथापि गौरवमिति वाच्यम् । तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेपि तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादन्यथा वह्निमत्तानिश्चयस्याप्यवच्छेदकधर्म्मविधया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषवारणासम्भवादिति चेन्न वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्योभयवान् ह्रद इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदरूपबाधेतिव्याप्त्यापत्तेस्तादृशाविरोधी वह्न्यभाववद्ह्रदादिस्तदुन्नायकत्वात् सत्यन्तदलसत्त्वाच्च । ननून्नेयेऽविरोध्यन्तनिवेशे वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभावकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ अविरोध्यन्तस्यानिवेशे काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदरूपबाधेतिव्याप्त्यापत्तेस्तन्निवेशे च सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । न च तत्र वरं ह्रदधर्म्मिककाञ्चनमयत्वग्रहाविरोधित्वमेव निवेशनीयम् तावतैव न बाधेतिव्याप्तिः सत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहश्च इति वाच्यम् । यत्र एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निकाञ्चनमयत्वोभयविशिष्टह्रदधर्म्मिकतादृशोभयाभावव्याप्यव्याप्याभाववह्न्यभावव्याप्याभावोभयसाध्यकस्थले विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तदनिवेशे तादृशोभयाभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदरूपबाधातिव्याप्तेस्तन्निवेशे च सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेस्तद्वारणीयस्य तत्स्थलयिबाधस्य वारणासम्भवेन च विशिष्टपक्षग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकताघटितप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वरूपतादृशाविरोधित्वस्य निवेशासम्भवादिति । मैवम् । उन्नेयेऽविरोध्यन्तनिवेशनेन विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतायां

विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्य तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानावृत्तित्वस्य वा निवेशो तात्पर्य्यावधारणात्। एवमुन्नायकेऽविरोध्यन्तेन सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वस्य तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानावृत्तित्वस्य वा निवेशो विवक्षितः। एवञ्च वह्न्यभावव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ न सत्प्रतिपक्षासङ्ग्रहः। न च ग्रन्थकृता तस्याश्रयासिद्धित्वेनालक्ष्यत्वमङ्गीकृतं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् अलक्ष्यत्वेपि क्षत्यभावादिति लिखनभङ्ग्यास्तस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारात्। वह्निमान् ह्रदो वह्निमानित्यादावेव सत्प्रतिपक्षस्याश्रयासिद्धित्वेनालक्ष्यत्वाङ्गीकाराच्च ॥ २ ॥

अथ ह्रदो वह्निवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदरूपबाधात्मकसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः वह्निमत्ताग्रहविरोधी यो वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादिस्तदुन्नायकत्वात् बाधत्वेन सत्यन्तदलघटकत्वादिति चेन्न सत्यन्तदलघटकविशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतयोरेकधर्म्मावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणात्। तथा च पक्षधर्म्मिकसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहनिष्ठतादृशपक्षसाध्यग्रहावृत्तिप्रतिबध्यताविशिष्टं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वं तादृशत्वमेव समुदायार्थनिष्कर्षः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम्। न चोन्नायकेऽविरोध्यन्तविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति। तन्निवेशेनैव तत्र तादृशार्थलाभात्।

केचित्तु सत्यन्तस्य तादृशग्रहविरोधिरूपोन्नायकत्वे सतीत्यर्थः। निरुक्तस्थले सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य वह्निमत्ताग्रहविरोधिवह्न्यभाववद्ध्रदोन्नायकवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदोन्नायकत्वादेव तदुन्नायकत्वविरहान्नातिव्याप्तिः। न च तत्र वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः। वह्निमत्ताविरोधी यो वह्न्यभाववद्ध्रदादिस्तदुन्नायकोन्नायकत्वेन तदुन्नायकत्वविरहादिति वाच्यम्। सत्यन्तस्यैतादृशग्रहविरोधिव्यक्त्य तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे

सति तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदिका या विषयिता तन्निरूपकत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति । न च तथापि वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ सत्प्रतिपक्षे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादिरूपेऽव्याप्तिस्तादृशबोधे वह्न्यभाववद्ह्रदांशायकोंशायकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशविरोधितावटकप्रतिबध्यतायां पक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्य निवेशात् । न च तथापि वह्निवह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादिविषयिताया वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतया तादृशग्रहविरोधिरूपोंशायकोंशायकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् विषयितायां तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतावैशिष्ट्यनिवेशात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व–स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यमिति न कोऽपि दोषः । अथ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति चेन्न सत्यन्तस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपस्य विशेष्यदलघटकजनकतायां विशेषणत्वादेव तद्वारणसम्भवात् । तज्ज्ञानजनकतायां तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वादिविषयितावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वादिति वदन्ति ॥ ३ ॥

अथ वह्न्यभाववह्न्यभाववत्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तावच्छेदेन वन्ह्यभावस्य पक्षतावच्छेदकघटत्वम् । तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववत्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षोंशायकेऽतिव्याप्तिः । सत्प्रतिपक्षोंशायकतया विशेष्यदलसत्त्वात्तज्ज्ञानस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीप्रतिबन्धकतया सत्यन्तदलसत्त्वात् । न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यवत्कालीनवन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षोंशायकेऽवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयम् तथा च नोक्तातिव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम् ह्रदधर्मिकवह्निमत्ताग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवै-

शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेनोक्तदोषवारणसम्भवादिति चेन्न वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन वह्न्यभावस्य धर्म्मितावच्छेदकघटकता यत्र च वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावस्य धर्म्मितावच्छेदकघटकता तत्स्थलद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेनैव विशेषणतया वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदधर्म्मिकवह्निमत्ताग्रहम्प्रति वह्न्यभावव्याप्यावच्छेदेन वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टतादृशह्रदधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविरहादेवातिव्याप्तिनिरासात् । वैशिष्ट्यान्तमनिवेश्य तादृशह्रदधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन वह्न्यभावनिश्चयविरहदशायां वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहिवह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यनिश्चयसत्त्वे तादृशह्रदधर्म्मिकवह्निप्रकारकबुद्ध्याद्यनुदयप्रसङ्गः स्यादतो वैशिष्ट्यान्तं निश्चयविशेषणम् । तथा च शुद्धविशेषणतया धर्म्मितावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टविशेषणतासाधारणविशेषणतात्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितवह्न्यभावविषयतानिरूपितवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितकालीनत्वविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टतादृशह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुभयसाधारणं निर्वाच्यम् । न च घटाभावप्रतियोगिकविशेषणतया वह्न्यभावावगाहितादृशह्रदधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन वह्न्यभावनिश्चयदशायां वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापकविशेषणतया वह्न्यभावावगाहितादृशह्रदधर्म्मिकवह्निज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् विशेषणतात्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतेत्यत्र विशेषणतात्वावच्छिन्नत्वं विशेषणतात्वपर्य्याप्तावच्छेदकत्वम् तच्च विशेषणतात्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वकत्वभिन्ना या धर्मितावच्छेदकताव्यापकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वदन्ति । तदसत् प्रतिबन्धकतायां

ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे प्रकृतसाधनसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही ग्राह्य इति दीधितिकृद्ग्रन्थविरोधापत्तिरित्यसाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽसाधारणस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वविरहेणातिव्याप्त्यप्रसक्त्या तद्ग्रन्थानुत्थानात्। वस्तुतस्तु पक्षसाध्यभेदेन लक्षणस्य भिन्नतया सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायाम् अगत्या तादृशपक्षधर्म्मिकसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं निवेशनीयम्। ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणन्तु जनकतायां तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेवेति ग्रन्थाभिप्रायः।

केचित्तु स्वावच्छेदकत्वस्वान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टविषयतानिरूपकत्वमेव सत्यन्तार्थः। तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायां तादृशप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यविरहान्नातिव्याप्तिः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेशात् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदकालीनघटोभयवान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदकालीनघटाभावव्याप्यवद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षे नातिव्याप्तिः। प्रकृतसाधन इत्यादिग्रन्थस्तु असाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमिति मते। अथवा यादृशविशिष्टविषयितायां स्वावच्छेदकत्वस्वान्यज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्। असाधारण्यविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहादेव तादृशप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमिति तद्ग्रन्थाविरोधः। ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थलीयतादृशप्रतिपक्षोन्नायकस्य वारणन्तु जनकतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेव सम्भवतीत्याहुस्तच्चिन्त्यम्।

परे तु यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकताजनकतासामान्ये तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तादृशविशिष्टत्वमिति समुदायार्थः। तादृशजनकतासामान्यन्तर्गता ह्रदपक्षकवह्न्यभावव्याप्यसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या ह्रदधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता तत्र तादृशप्रतिबन्ध-

कतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविरहाभाव्याप्तिरिति वदन्ति ।

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्ष-

जगदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम् ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

बाधजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिविरोध्यनुमायकत्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहविरोधित्वमिति शिरोमणिः । तत्र प्रथमसत्यन्तस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं यादृशवैशिष्टविषयकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वं यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तादृशविशिष्टान्यत्वे सतीत्यर्थस्तेन निर्व्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्व्वतो वह्निमानित्यनाहार्य्यज्ञानमादाय वह्न्यभाववत्पर्व्वतरूपबाधे लक्षणसमन्वयः । असिद्धिवारणाय प्रकृतपदद्वयोपादानमिति जगदीशः । अथात्र निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशविषयताशून्यानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्रत्यबाधाव्याप्तितादवस्थ्यम् । पर्वतो वह्निमानिति ज्ञाने तादृशविषयिताशून्यत्वविरहात्तदीयविषयतायाः प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वाव्यापकत्वात् असमानप्रकारकज्ञानीयविषयतायाः भिन्नत्वात् । यदि च ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नत्वं स्वीक्रियते तदा सर्व्वत्राप्रसिद्धिः । एवं विशिष्टवह्नेरमादाय सर्व्वस्या एव विषयताया अव्याप्यकतयाऽप्रसिद्धिरिति चेन्न तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं यद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वं तादृशप्रकारताशून्यत्वस्य तादृशविषयतापदेन विवक्षितत्वात् । वह्निमत्कालीनह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादिरूपबाधाव्याप्तिवारणाय तादृशप्रकारतायां निरूपितत्वान्तम् । समवायसम्बन्धेन वह्निह्रदत्वयोः पक्षतावच्छेदकत्वं संयोगसम्बन्धा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावव्याप्याभावस्य साध्यत्वं तत्रत्यबाधेऽव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नेति–प्रकारताविशेषणम् । संयोगेन जलवान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानित्यादिस्थलीयबाधाऽव्याप्तिवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणम् ।

अथ तथापि गुणो द्रव्यभेदव्याप्याभाववान् द्रव्यं गुणभेदव्याप्याभाववानित्यादौ गुणो द्रव्यं गुण इत्याकारकज्ञानमादाय द्रव्यभेदव्याप्यवद्गुणरूपबाधगुणभेदव्याप्यवद्ध्रदरूपबाधादावव्याप्तिरिति चेन्न अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वपदेन तादृशप्रकारताशून्यत्वस्यैव तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतात्वं तादृशप्रकारताशून्यत्वस्यापि विवक्षितत्वात् । न च तथापि पर्वतो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ बाधाव्याप्तिस्तादृशग्रहप्रत्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधया वह्न्यभाववत्पर्वतविषयकज्ञानस्यापि साध्यवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यानुन्नायकत्वदलघटकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात् । न च वह्न्यभावव्याप्यवत्वह्न्यभाववत्कालीनवह्न्यभाववत्पर्वतो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशपर्वतरूपबाधेऽतिव्याप्तिरतिदृढेति वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

अथ तादृशविशिष्टविषयकानुमितिजनकत्वमित्यस्य कोऽर्थः । यदि तादृशविशिष्टविषयकानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वम् तदा विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय सर्वत्रासम्भवः । अनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतां निवेश्यासम्भववारणेऽपि ह्रदो वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यवानित्याकारकसमूहालम्बनानुमितिनिष्ठानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादावव्याप्तिः यदि तादृशविशिष्टविषयकानुमितित्वव्यापकत्वस्य विशिष्टविषयितानतिरिक्तवृत्तिकत्वस्य वा जनकताविशेषणत्वम् तदा तादृशजन्यताया अप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तिः । यदि तादृशविशिष्टविषयकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं जन्यताविशेषणम् तदा वह्निवह्न्यभाववद्ध्रदव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदेऽव्याप्तिः तादृशप्रतिबन्धकतान-

तिरिक्तवृत्तिकवह्न्यभाववद्ध्रदविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वादिति चेन्न अनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववद्विषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टविषयिता तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थकरणादुद्देश्यताविधेयतयोः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविशेष्यताप्रकारताभ्यां भिन्नत्वे यद्रूपपर्य्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितयद्धर्म्मपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपपर्य्याप्तावच्छेदकताक–उद्देश्यतानिरूपिततद्रूपपर्य्याप्तावच्छेदकताक–विधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वं तदनतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टविषयित्वं तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थः । यद्वा विषयितानिष्ठतादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदको य उद्देश्यतात्वविधेयतात्वातिरिक्तो धर्म्मस्तदनवच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानातिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थः । न च पर्व्वतो महानसीयवह्निमान् घटवान् पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभावव्याप्यवत्पर्व्वतवह्न्यभावव्याप्यवत्घटवत्पर्व्वतांशेऽतिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकाश्रयनिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितसाध्यताश्रयनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यं यत् पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तद्विरोधी यः केवलवह्न्यभाववान् पर्व्वतस्तदनुन्नायकत्वात् विशेष्यदलवत्त्वाच्च महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानस्य तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयितावत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकतयोः पर्य्याप्तिघटिततादृशग्रहत्वाव्यापकत्वस्य निवेशनीयत्वात् । विशेष्यदलपरिष्कारस्तु तादृशरीत्या करणीयः ।

अत्रायं पूर्व्वपक्षः । ननु वह्निमज्जलह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व्वतो वह्न्यभाववह्निव्याप्याभावोभयवान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभावाभाववह्निमानित्यादिस्थलीयबाधेऽव्याप्तिस्तादृशग्रहविरोधी यो वह्न्यभाववद्ध्रदादिस्तदुन्नायकत्वादिति चेन्न विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतासम्यन्तदलघटकप्रतिबध्यतयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् । न च काञ्चनमयह्रदः काञ्चनमयत्वासमानाधिकरणधर्म्माभाववानित्यत्र

बाधेऽव्याप्तिस्तादृशबाधस्य पक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम्। पक्ष-साध्यग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानावृत्तित्वेन विशेष्यदलघटकी-भूतप्रतिबध्यतानिवेशादेवोक्तदोषवारणात्। न चैकरूपावच्छिन्नप्र-तिबध्यतानिवेशे साक्षात्प्रतिबन्धकतानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। साक्षात्प्रतिबन्धकत्वपदेन तादृशार्थलाभादिति ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

बाधग्रन्थजागदीशीक्रोडपत्रं समाप्तम्।

समाप्तोऽयमनुमानजागदीशी—

क्रोडपत्रसङ्ग्रहः।

१ अस्यां चौखम्बा– संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था

३ एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ आपणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

—:o:—

